

Олена РУСИНА
СТУДІЇ
З ІСТОРІЇ КИЄВА
ТА КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олена РУСИНА

**СТУДІЇ З ІСТОРІЇ КИЄВА
ТА КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ**

Київ 2005

Публікація являє собою збірку статей, присвячених різноманітним аспектам історії Києва й київської округи у XIII-XVII ст. У книзі розглянуто політичні відносини у регіоні, еволюцію місцевої князівської традиції, запровадження магдебурзького права у середньовічному Києві, проблеми історичної географії Київщини, роль Києва у політико-ідеологічній боротьбі кінця XV – XVI ст., місцеву писемну та усну традицію часів литовської політичної зверхності.

Видання розраховане на професійних істориків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

Відповідальний редактор – академік НАН України

В.А. Смолій

Затверджено до друку

Вченою радою Інституту історії України НАН України

ВІД АВТОРА

Подаючи кілька вступних слів до цієї збірки, хотілося б згадати епізод, що стався взимку 1787 р. під час славнозвісної мандрівки імператриці Катерини II до Криму, в якій її супроводжували, зокрема, австрійський, англійський та французький посланці. Останній, граф Сегюр (чиєму перу, до речі, завдячує появою міфологема “потьомкінських сіл”), згадує у своїх мемуарах, що саме відповіли усі троє на запитання імператриці про враження, яке на них справив Київ. Перший з захопленням вигукнув: “Це – найгарніше, найвеличніше, найрозкішніше місто, яке я будьколи бачив!” Англієць, натомість, констатував: “Щиро кажучи, це досить неприadne місто – скрізь тільки руїни та хижі”. Самий же автор мемуарів відбувся афористичним зауваженням: “Київ є спогадом і надіями великого міста”¹.

Гадаємо, що розбіжність думок, висловлених Катерині послами, однаково засвідчує як “характер трьох народів”, котрі вони представляли (на чому й наголосила вінченосна мандрівниця), так і багатолікість самого Києва – і в цьому сенсі можна посперечатися з найретельнішим дослідником історії середньовічної Київщини, П.Г. Клепатським, котрий порівнював його із дволиким Янусом, розгледівши тільки дві київські іпостасі – замку й міста².

Утім, у вітчизняній культурній традиції Київ найчастіше розглядається під кутом зору його “столичності” та “центральності” для української історії, як місто-сакрум і місто-коліска (останній топос, до речі, знаходимо й у того таки Сегюра). Декларацій цих візій Києва вистачає як в

українській прозі, так і в поезії – ба навіть на їхньому пору-біжжі: адже важко назвати суто прозовими такі, наприклад, рядки Рильського: “Говорити про роль Києва в історії української землі, українського народу – це те саме, що говорити про роль серця в людському організмі”³; така ж поетична розчуленість бринить і в роздумах Є. Сверстюка про початки українського “шістдесятництва”, містичний чинник зародження якого він убачає в тому, що майбутні дисиденти “зібралися в благословенному Києві”⁴.

Однак найпоказовішими щодо вказаних тенденцій є праці з царини псевдо- та паранауки, котрі дедалі більше стають “володарями дум” у сучасному українському суспільстві. У наші дні з видань з претензією на науковість можна дізнатись, зокрема, про те, що Київ є одним з найдавніших міст “Європи та всього світу”; що, попри всі негаразди, він “завжди залишався адміністративним центром українців” тощо (докладніше про це див. у статті “Київська магдебургія: ювілейний комплект”). У згоді з ними ті, хто обстоює історичність Влесової книги: за їхніми розрахунками, кілька років тому, у 2000 р., ми б мали святкувати “принаймні 2700-ліття нашої столиці України-Руси – славного міста Києва”⁵.

При цьому, гадаємо, мають рацію ті історики, котрі вбачають у цій новітній міфології продовження радянських міфотворчих традицій, закладених у працях тих науковців, “які уславилися своєю офіційністю. Вони займалися не грубою фальсифікацією джерел, а майстерною ідеологічною маніпуляцією суспільною свідомістю, доводячи, наприклад, що Київ був заснований 1500 років тому, тоді як археологічні знахідки підтверджують існування тут міста “лише” протягом 1000 років, – що, втім, теж немало”⁶.

Заслуговує на увагу й те, що з усіх перелічених вище міфологічних дефініцій чи не найміцніше “приріс” до Києва топос його столичності – хоч як столиця українських земель він конституювався менш ніж століття тому. Коли ж згадувати про давньоруські часи, то в тогочасних джерелах вербальні окреслення столичного статусу Києва мізерні (див. щодо цього зауваги у статті “До питання про київських князів татарської доби”), та й у значно пізніші часи його “столичним” ремінісценціям бракувало чіткості. Зокрема, коли у XVI ст. уявлення про столичність Москви увиразнилися настільки, що в добу Смути її впевнено звали столицею такі різні мемуаристи, як Богдан Балика і Маржерет, то на адресу Києва у тогочасній Росії висловлювались набагато обережніше – наприклад, згадували, як Іван Грозний, що в давньоруські часи “и Вилна была, и Подолская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву”

Ці згадки, однак, мали й інший нюанс. Давно вже з’явилась у науковому обігу думка про залежність “класичних” історіографічних схем від концептів, продрукованих московськими книжниками у XVI-XVII ст., коли, за висловом Девіда Фріка⁷, й визначились поразка України й перемога Москви в обстоюванні історичних прав на давньоруську спадщину. Гадаємо, що від цих схем бере початок й акцентування ролі Києва у передмонгольську добу, яке давало можливість московським Рюриковичам претендувати на свою прадавню “отчину”; натомість реальний Київ, що перебував у складі Литовської держави, російські книжники воліли не помічати – чи, принаймні, не уважали його легітимним спадкоємцем “історичного” Києва⁸.

Так само й новітня історіографія мало цікавилась долею Києва у постмонгольські часи, аж до його “відро-

дження” у XVII ст. Відтак, і прогрес у дослідженні того, що традиційно зветься “татарським” і “литовським” періодами в історії Київщини, був доволі незначним. Це зайвий раз засвідчив наприкінці 1980-х Омелян Пріцак, наголошуючи на тому, що проміжок між серединою XIII та серединою XV ст. залишається найтемнішим в історії регіону⁹. Зрозуміло, що головною проблемою на шляху реконструкції тогочасних реалій була й залишається мізерність писемного матеріалу; та нині у пригоді дослідникам стають й археологічні джерела (які найбільш повно представлені в працях Г.Ю. Івакіна та Г.А. Козубовського), й досягнення сучасного джерелознавства, й інформаційний потенціал пізніших за часом писемних пам’яток. Їхнє використання дозволяє по-новому подивитись на різноманітні аспекти історії середньовічного Києва й київської округи, що висвітлюються у пропонованій збірці.

Значну увагу в ній приділено проблемам еволюції князівського правління на Київщині та генеалогії володарів Києва; їх розглянуто у статтях “До питання про київських князів татарської доби”, “Псевдокиївські князі XIII-XV ст.”, “Контроверзи історії київської княжої традиції XIII-XVI ст.”. Історичній географії Київщини присвячено публікації “До історії Київської землі у XIV-XV ст.: Яголдай, Яголдайовичі, Яголдайова “тьма” й “Путивльські волості XV – початку XVII ст.”. Представлені в збірці матеріали, що стосуються функціонування київської магдебургії, постали в зв’язку із відзначенням 500-річчя запровадження в Києві магдебурзького права; серед них читач знайде як критичну оцінку публікацій, пов’язаних із цією подією (“Київська магдебургія: ювілейний комплект”), так і авторські зауваги щодо її датування (“До проблеми початків київської магдебургії”). У статті “Київ як sancta

civitas у московській ідеології та політичній практиці XIV-XVI ст.” акцентуються ідеологічні та політичні аспекти московсько-литовського протистояння за давньоруську територіальну спадщину в XIV-XVI ст. Міфологію середньовічного Києва розглянуто в розвідках “Київські середньовічні міфи (XV-XVI ст.)” і “Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми”. Статті “Від Кузьмищі-киянина до киянина Скобейка (моделювання смерті в «Хроніці Биховця»)” та “Києво-печерський літописець Веніамін: проблеми ідентифікації” репрезентують київські персоналії, наявні в літописанні XVI-XVII ст., які кидають додаткове світло на питання про долю давньоруської літописної спадщини. Наприкінці збірки уміщені полемічні нотатки, опосередковано пов’язані з тематикою збірки (“Синьоводська “Задонщина”: Історична першість чи історіографічний гібрид?”, “Історія з погляду *genius loci*”); спрямовані проти міфологізації Синьоводської битви, яка набирає дедалі більших обертів¹⁰, вони значною мірою дотичні й долі Київщини, що її перехід під литовську супрематію розглядається як прямий наслідок згаданої битви.

Майже усі з перелічених статей побачили світ упродовж останнього десятиліття (наприкінці кожної подано інформацію про першу публікацію). При підготовці цього видання вони були доповнені й перероблені, подекуди – доволі суттєво. Там, де це видавалося доцільним, розширено бібліографію за рахунок новітньої вітчизняної й іноземної літератури. Істотно сприяли підготовці цього видання можливість наукової роботи у Польщі, надана Касою ім. Юзефа Мяндовського, та стажування в Українському дослідному інституті (Гарвард, США).

Насамкінець хотілося б висловити сподівання, що ця книга стане в пригоді не тільки фахівцям-медієвістам, а й

тим киянам, кого цікавить історія свого міста – власне, всім, кому, кажучи мовою давніх документів, “будет потреба того ведати”.

¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 2. – № 23. – С. 157.

² Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. I: Литовский период. – С. 329.

³ Рильський М. Київ в історії України // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 2–3. – С. 78.

⁴ Цит. за: Гриценко О. “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К., 1998. – С. 167-168.

⁵ Волхвиня Зореслава. Велесова книга – Святе Письмо українців // Сварог. – 1999. – № 9. – С. 21.

⁶ Данилевский И.Н. Попытки «улучшить» прошлое: «Влесова книга» и псевдоистории // Его же. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.). – М., 2001. – С. 326. Про ідеологічний підтекст святкування 1500-річного ювілею міста див.: Прицак О. За кулісами проголошення 1500-ліття Києва // Сучасність. – 1981. – Т. 21. – № 9. – С. 46-54.

⁷ Див. його рецензію на “Коротку історію України” А. Каппелера: Slavic Review. – Vol. 54. – № 3 (Fall 1995). – P. 721.

⁸ Див. цікаві спостереження стосовно сприйняття “Historical Kiev” та “Contemporary Kiev” у московській книжності: Halperin C.J. Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought // Russian History. – 1980. – Vol. 7. – Pt. 3. – P. 319-321.

⁹ Pritsak O. The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus’ and the Lithuanians // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1988. – P. 14.

¹⁰ Див., наприклад: Панченко В. Битва на Синіх Водах: початок кінця Золотої Орди? // Україна Incognita. – К., 2002. – С. 72-74.

ДО ПИТАННЯ ПРО КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ ТАТАРСЬКОЇ ДОБИ

Питання про київських князів так званої татарської доби (40-і рр. XIII ст. – 50-і рр. XIV ст.) в останні десятиліття випало з поля зору дослідників, хоч є одним із найцікавіших в історії Київської землі. Воно безпосередньо пов'язане з досить широким колом проблем, що стосуються континуїтету в українській історії: адже й дотепер єдиним спадкоємцем традицій давньоруської державності у Південно-Західній Русі (або, за висловом Грушевського, “епілогом Київської держави”¹) аксіоматично вважається Галицько-Волинське князівство; при цьому не враховуються перехідні форми адміністративно-територіального устрою Київщини, що на їх основі у 60-х рр. XIV ст. склався політичний організм, який у літературі подеколи зветься “державою Володимира Ольгердовича”.

Утім, слід зважити хоча б на той факт, що за литовської доби кордони Київської землі практично збігалися з кордонами Київського князівства домонгольського періоду²; виняток, головно, становили інкорпоровані Києвом Середнє Посейм'я, що про нього йтиметься далі, і територія колишньої Переяславщини, яка, однак, і до монгольської навали була тісно з ним зв'язана, наближаючись за своїм статусом до однієї з київських волостей (князі, що сиділи на київському столі, практично без перешкод порядкували у Переяславі, де так і не ствердилася власна династія – як це, наприклад, сталося у сусідній Чернігівщині³).

Нашестя Батія знаменувало крутий поворот в історії Київської землі. Не варто доводити, що напередодні, у першій третині XIII ст., Київ продовжував відігравати роль політичного центру всієї Русі. Навіть визнаючи факт його перетворення в ті часи із “реальної” столиці Давньоруської держави на “символ історичної та загальноруської єдності”⁴, тобто зміщення його політичної гегемонії у царину традиції, слід зважати на специфіку середньовічного мислення (у тому числі й мислення політичного) як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле та звичаї предків. Тож, навіть втрачаючи реальне значення, Київ усе ж таки продовжував побутовати як домінанта політичної свідомості й активно формувати поведінкові стереотипи – насамперед, прагнення до здобуття київського стола, на який представники всіх розгалужень роду Рюриковичів мали формально рівні права; а за умов політичної нестабільності 1230-х років зміни князів тут відбувалися з калейдоскопічною швидкістю⁵.

Володимир Рюрикович (1223-1235 рр.) був зміщений Ізяславом Мстиславичем, котрий завдав йому поразки в битві під Торчеськом (1235 р.); того ж року Володимирові вдалося повернути собі Київ, але в 1236 р. “приде Ярослав Соуждальський и взя Киев под Володимером; не мога его держати, идее паки Соуждалю; и взя под нимь Михаил [Всеволодович]”. Останній залишив Київ “перед татари” – на звістку про наближення загонів Менгу-хана (1239 р.). Спорожнілий великокнязівський стіл зайняв Ростислав Мстиславич, але невдовзі був схоплений Данилом Романовичем, який, оволодівши містом, посадив тут тисяцького Дмитра – “вдасть Киев в роуце Дмитрови обдержати противоу иноплемьных язык, безбожьных

татаров”. Щоправда, незабаром Данило, порадившись зі своїм братом Васильком, “обеща емоу Киев Михайлови” – але той “за страх татарьскыи не сме ити Кыевоу”⁶.

Михайло не наважився зайняти київський стіл і після того, як татари, сплюндрувавши Південно-Західну Русь, рушили далі в Європу, – недовго поживши “под Кыевом во Острове”⁷, він “беже [в] Оутры”⁸. Монголи ж, напевно, формували у Києві власну адміністрацію – на що натякає зауваження Контаріні про “київського сотника Монгрота”⁹. Тим часом Ярослав Всеволодович, побувавши у ставці Батия, був визнаний останнім “старейи всем князем в русском языке” (1243 р.)¹⁰ – що, за традицією, означало володіння Києвом. Щоправда, сам Ярослав фігурує у тогочасних джерелах як суздальський князь¹¹; однак добре відомо, що у 1245 р., під час подорожі Данила Галицького до Орди, у Києві сидів намісник Ярослава – боярин Дмитро Єйкович¹².

Слід, однак, зауважити, що в літописному повідомленні про Данилову мандрівку фігурує тільки ім’я тогочасного київського князя – Ярослав. На цьому ґрунті постала гіпотеза, що Дмитро Єйкович був намісником галицько-волинського князя Ярослава Інгваровича, котрий отримав Київ від Данила. Автор цієї гіпотези Д.Зубрицький покликався на літописну згадку про Данила як князя, “обладавша Рускою землею, Киевом и Володимером, и Галичем”. Цю думку піддав критиці М.Дашкевич, слушно відзначивши, що передача Києва по смерті Ярослава Всеволодовича його синові Олександру Ярославичу унеможливорює таку ідентифікацію. У цьому його підтримав М.Грушевський, зауваживши, що “Ярослав Інгварович міг би держати Київ тільки з руки Данила чи за його дозволом, але літописець, оповідаючи про гостину Данила в

Києві, нічим не натякає, що тут він був ще в границях свого політичного впливу”. Водночас він звернув увагу на те, що Карпіні, “двічі переїздивши через Київ, мавши зносини і з самим мабуть Дмитром, і з київськими боярами, не підозрював, що Київ належав до Ярослава, котрого бачив у татар і про котрого кілька разів говорить, називаючи його князем суздальським”¹³. Відтак з’явився новий привід для сумнівів щодо ототожнення київського володаря Ярослава з Ярославом Всеволодовичем. Ці сумніви посилює скопійований у XVIII ст. в Рязані “стародавній синодик”, де поруч згадуються “Ярослав Всеволодич Владимерской и княгиня его Феодосия” (третьою дружиною цього князя справді була дочка рязанського князя Ігоря Глібовича Феодосія) й абсолютно незрозумілі “Ярослав Киевской и княгиня его Офимия”¹⁴.

Утім, у будь-якому випадку після смерті Ярослава Всеволодовича (1246 р.) його сини, Олександр та Андрій, знехтувавши правами свого дядька Святослава Всеволодовича, виріядились у 1247 р. “в татары” і домоглися того, що Андрій отримав від хана Володимир, а старший, Олександр, – “Кыев и всю Русьскую землю”. Щоправда, останній був номінальним володарем Києва: повернувшись до Новгороду, де він князував раніше, Олександр розпочав боротьбу з Андрієм і в 1252 р., діставши від татар право “стареишиньства во всеи братьи его”, посів володимирський стіл¹⁵.

Після цього Київ остаточно вийшов за рамки безпосередніх політичних інтересів князів Північно-Східної Русі; міжкнязівські відносини регулювалися там ярликами на велике княжіння володимирське. Паралельно джерела не згадують про претензії на спорожнілий київський стіл з боку галицько-волинських чи чернігівських князів. Це, за

відсутності власне київської та переяславської княжих династій, означало злам механізмів, що забезпечували функціонування і відтворювання князівської влади в Києві та Переяславі; тож відбулося “знекняжіння” цих земель.

М. Грушевський, котрий першим приділив цьому явищу належну увагу¹⁶, розглядав його в контексті широкого антикнязівського руху, котрий нібито розгорнувся на українських землях в умовах дезорганізації суспільного життя, спричиненої монгольським нашествям¹⁷. Дослідник обґрунтовував свою теорію фактом появи у Болохівській землі громад, “селящих за татари”, що з ними ворогував Данило Галицький¹⁸. Утім, позаяк у пам’ятках письменства соціальні аспекти болохівського руху майже не простежуються, появу його “протикнязівських” характеристик слід радше списати на карб демократичних уподобань Грушевського та істориків його кола.

Як би там не було, принциповим є те, що з часом князівське правління на Київщині було відновлене: у літописах під 1331 та 1361-1362 рр. згадується князь Федір Київський¹⁹; першою половиною XIV ст. найчастіше дається фахівцями князювання Іоанна-Володимира Іоанновича Київського та Андрія Вруцького (Овруцького), чії імена занесено до синодику новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря²⁰.

У науковій літературі вони подеколи фігурують як “князі з місцевих феодалів”²¹, однак за такого абстрактного формулювання питання про середовище, що їх висунуло, по суті, залишається відкритим. Видається за очевидне, що “вакантний” з початку 1250-х років київський стіл не міг бути заповнений за рахунок “ресурсів” цього регіону, тобто шляхом рекрутування правителів з-поміж

місцевого боярства. Таку можливість, вочевидь, не заперечував О. Пресняков, наголошуючи на тому, що “татари боярину Федору, замученому в Орді разом із князем Михайлом Чернігівським, пропонували княжіння останнього, якщо він піде на поступки їхнім домаганням”²², однак не слід забувати, що цитована ним оповідь про загибель Михайла Чернігівського²³ є, попри низку документальних деталей, літературним твором, спрямованим на глорифікацію стратотерпників Михайла та Федора; тож на неї важко покладатись у даному випадку²⁴.

Крім цього, така процедура була неможливою з огляду на ментальність як давньоруської доби²⁵, так і пізнішого часу – досить згадати події, що відбулись у Києві після смерті князя Семена Олельковича (1470 р.): кияни рішуче відмовилися визнати своїм правителем Мартіна Гаштольда як людину не князівського походження і вимагали від Казимира, аби він посадив тут Михайла Олельковича чи будь-якого іншого князя, безвідносно до його віросповідання²⁶.

Очевидно, єдиним резервом, звідки могли бути почерпнуті претенденти на київський стіл, були Ольговичі, що князювали на сусідній Чернігівщині; тож доречно розглянути ті відносини, які склалися в їхньому середовищі у другій половині XIII ст.

Насамперед слід відзначити, що після монгольської навали Чернігів, спустошений у 1239 р., продовжував функціонувати як адміністративний центр. Певний час чернігівський стіл займав син Михайла Всеволодовича – Ростислав, а в 1245 р. сюди повернувся з Угорщини сам Михайло²⁷. До складу його володінь у той час входили Брянськ, Карачів, Глухів і значні обшири у Верхньому Пооччі. Після загибелі Михайла (1246 р.) ці землі успад-

кували його сини – Роман, Мстислав, Семен, Юрій; при цьому Чернігів, напевне, перейшов до його троюрідного брата Всеволода Ярополчича²⁸, хоч, за даними родоводів, не він, а Роман Михайлович “сяде на Чернигове” після Михайла Всеволодовича²⁹. У літописах Роман фігурує у 1263-1285 рр. як князь брянський, однак у Любецькому синодику, як і в родоводах, його названо великим князем чернігівським³⁰. Мабуть, посівши після Всеволода Ярополчича чернігівський стіл, Роман Михайлович так і не зробив Чернігів своєю резиденцією. Причиною такого рішення став, очевидно, занепад Чернігова, безпосередньо пов’язаний із запустінням його сільської округи у другій половині XIII ст.³¹, спричиненим як діями татар, так і воєнною активністю литовців³².

Занепад Чернігова і піднесення Брянська потенційно вели до перебудови традиційних внутрішньодинастичних зв’язків, що склались у середовищі Ольговичів, – до закріплення родового старшинства за князями, які резидували у Брянську. Однак, ставши у другій половині XIII ст. центром суспільно-політичного життя на Задніпров’ї, Брянськ так і не перетворився на головний стіл Ольговичів – наприкінці XIII ст. його захопили смоленські князі³³. Як і чому це сталося, невідомо. А. Горський, проаналізувавши джерельні відомості про цю подію, припустив, що “вокняжіння смоленських князів у Брянську відбулося не без участі Орди”, являючи собою “складову частину наступу Токти на сферу впливу Ногая в руських землях”³⁴.

Нащадки Романа Михайловича змогли утримати за собою тільки невелику волость Осовик (біля Рославля), давши початок князям Осовицьким³⁵. За іншими синами Михайла Всеволодовича закріпилися як спадкові “отчини” їх землі у Верхньому Пооччі; здрібніння цих володінь

призвело до появи численних “верховських” княжих родів: Новосильських, Одоєвських, Воротинських, Мосальських, Мезецьких, Оболенських та ін., які з часом не втратили усвідомлення спільності свого походження, однак не підтримували зв'язків із родовим гніздом – Черніговом³⁶.

Що ж до інших ліній Ольговичів, то з численних князів, які перебували під їхнім контролем на початку XIII ст., після Батієвої навали вціліли, принаймні, такі, як Липецьке (Липовецьке), Курське, Воргольське, Рильське й Путивльське³⁷; існують і літописні свідчення про “заднепреских князеи”, котрі брали участь у спільних походах руських і монгольських військ у 1274 та 1283 рр.³⁸ Характерно, що у пізніші часи, за доби литовської зверхності, жодного з них джерела не згадують; до причин вигнання князівських родів на Чернігівщині слід, мабуть, віднести воєнні напади монголів і литовців³⁹, міжкнязівські чвари⁴⁰, епідемії (як, наприклад, пошесть 1352 р., після якої у Глухові “ни един человек не остася, вси изомроша”)⁴¹.

Утім, щодо долі князів-путивльців ми маємо у своєму розпорядженні більш певні, хоч і малоінформативні джерельні відомості – дані втраченого нині Новгород-Сіверського синодику, що їх було названо “яскравим променем, кинутим у непроглядну темряву історії Києва після Батієвої навали”⁴². У синодику згадувалися князь Іоанн Путивльський, його син Іоанн-Володимир Іоаннович Київський та Андрій (О)вруцький із сином Василем, убитим у Путивлі⁴³. Очевидно, утвердившись на київському столі, путивльські князі зберегли найтісніший зв'язок із своєю “отчиною” (де, певно, князували молодші представники цього роду) – сліди якого й фіксуються у пізніші

часи у вигляді адміністративної підпорядкованості Путивля Києву. Зокрема, за актами другої половини XV ст. відомо, що путивльська данина йшла до київського “скарбу” та київського “ключа”, а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі⁴⁴. Статус Путивля як київського “пригородка” зафіксований у наративних джерелах XVI ст.⁴⁵ Варті уваги й скарги депутації киян до Сигізмунда I Старого, спричинені втратою, через поразку в московсько-литовській війні 1500-1503 рр., Путивля, “київського держання, а к Путивлю було чотирнадцять волостей ваших господарських; ті волості від ваших господарських предків слуги вашої милості: князі й пани, й зем’яни землі Київської, – по року тримали; і з тих волостей слуги вашої милості, предки та батьки наші, коней мали (jezdziwali) і шуби теплі кунячі одягли; і з року на рік тими всіма волостями вашої милості, господаря нашого, завжди вдягнені й взуті були ми самі й слуги наші” (1520-і рр.)⁴⁶.

У фаховій літературі слушно відзначалося, що поєднання Путивля з Київською землею “з боку географічного... було досить штучним – безпосереднього зв’язку Путивельщина з Києвом не мала”⁴⁷. Тож запропоноване пояснення даного феномену видається нам найвірогіднішим.

Щоправда, слід визнати, що документально адміністративна залежність Путивля від Києва уперше фіксується досить пізно – актами, які сягають часів, коли на Київщині, а, відтак, і на Путивльщині поряdkували Оленько Володимирович та Семен Оленькович⁴⁸. Утім, вони розпоряджались цими землями як спадковим володінням – “отчиною”; отже, у другій половині XIV ст. Путивль перебував у складі київського уділу Володимира

Ольгердовича. Існує й писемна традиція, згідно з якою намісником Володимира Ольгердовича в Путивлі був уродженець Київщини Каленик Мишкович⁴⁹; вона вповні узгоджується із сучасними генеалогічними схемами⁵⁰. Це спростовує думку О. Андріяшева про приєднання Путивля до Київської землі як вияв “загальної політики Олельковичів”, спрямованої на те, аби “упорядкувати і зміцнити своє Київське князівство”⁵¹. Відтак, є підстави для твердження, що входження Путивльщини до складу Київської землі відбулося за татарської доби.

Повертаючись до Новгород-Сіверського синодику, слід зазначити, що його записи не датовані. Попри це цілком очевидно, що вокняжіння путивльської династії у Києві могло відбутися тільки на зламі XIII-XIV ст.: відомо, що у другій половині XIII ст. тут ще не було князів, а в 30-х рр. XIV ст. уже порядкував князь Федір.

Щоправда, П. Клепатський, автор обширної монографії про Київщину литовської доби, визнаючи за можливе, що Путивльщина “належала київським князям без будь-якого зв’язку їх з чернігівськими”, покладав правління Іоанна-Володимира Іоанновича Київського на початок XV ст.⁵² Однак такому датуванню суперечить подвійне ім’я цього князя: за спостереженням А. Поппе, “останнім відомим нам князем Володимиром, котрий отримав християнське окреме ім’я, був небіж Данила Галицького – Володимир-Іоанн Васильович, який народився близько 1249 р. ...У 1320-1340-х роках князівське ім’я Володимир стає одночасно й християнським у п’яти князівських сім’ях. У XIV і XV ст. в ім’я св. Володимира починають хрестити у боярських та купецьких родинах (першим згаданий московський воєвода Володимир Всеволодович, народжений близько 1340 р.)”⁵³; що ж стосується генеалогічних кон-

струкції П. Клепатського, який ототожнював Іоанна-Володимира з онуком литовського князя Коригайла Ольгердовича⁵⁴, то їхню необґрунтованість переконливо довів А. Прохаска⁵⁵.

Невідомо, завдяки яким обставинам князі-путивльці ствердились у Києві. Втім, заслуговує на увагу той факт, що протягом XIII-XV ст. Посейм'я являло собою зону активних тюрко-слов'янських контактів. У XIII-XIV ст. тут проходило русько-татарське етнічне порубіжжя; воно досить докладно описане в пізніших, XV-XVI ст., татарських ярликах литовським "господарям", чий протограф сягає кінця XIV ст. Це, на думку Ф.Петруня, не є випадковим: "Тохтамиш, що дав перший ярлик, був примушений зректися, перш за все, татарських територій, що лежали на кордонній смузі"; тож природно, що про Путивльщину в ярликах міститься значно більше історико-географічного матеріалу, ніж про власне Київщину⁵⁶. У безпосередньому зв'язку із формуванням контингентів осілого татарського населення у порубіжних районах перебувало виникнення низки поселень у Посейм'ї й на південь від Сейму, топографічно ув'язаних із річковими переправами.

Свого часу О.Андріяшев, аналізуючи демографічні наслідки монгольської навали, з подивом відзначив: "Здається, що не менше від інших частин країни мусило б зазнати шкоди від татар Посейм'я, що лежало недалеко від татарських кочовищ, але, зважаючи на те, що тут, як і давніше, скупчувалося багато дрібних князівств... треба гадати, що тут чогось люду не поменшало"⁵⁷. Ще далі пішов П. Клепатський, зауваживши, що путивльське Посейм'я, яке в давньоруську добу аж ніяк "не являло собою ласий шматок для шукачів уділу й, очевидно, було зовсім не багатолюдне", у XIV-XV ст. перетворилося на "квітучу

провінцію” (цей розквіт, до речі, простежується на матеріалах археології – у вигляді значних, до 3,5 м завтовшки, культурних нашарувань XIV-XV ст.⁵⁸); дослідник пов’язав цей феномен із плідною взаємодією місцевого населення й татар, указавши, як на історичну аналогію, на літописних болоховців⁵⁹. Цю гіпотезу підкріплює епізод із відкупником Ахматом, який у 1280-х рр. держав “баскацьство Курьського князенья”: на землях Олега, князя рильського і воргольського, їм було засновано дві слободи, куди “люди... со всех сторон шпедшеся”, зокрема – з волості Олега; це спровокувало конфлікт між ним та Ахматом, що завершився розграбуванням “бесерьменьських свобод” і кривавим розбратом між місцевими князями (1287-1291 рр.)⁶⁰.

Розвиваючи гіпотезу П. Клепатського, можна, за браком певнішої інформації, припустити, що зростання престижу путивльських князів було забезпечене підтримкою татар, які порядкували на Путивльщини й суміжних територіях. Щоправда, певних даних про осідання татарських князів у згаданому регіоні практично немає. У XIV ст. із земельних володінь цього типу відома тільки “тьма” Яголдая Сарайовича – обширна область у верхів’ях Псла, Сейму, Сіверського Дінця та Осколу, котра як вотчина Яголдайовичів проіснувала до 90-х рр. XV ст.⁶¹ До менш значних татарських феодалів належав, певне, Урустай, який володів путивльською Мленською (чи Меленською) волостю⁶², що його, вочевидь, помилково згадано як “князя Меньского” в літописній звістці про виїзд до Москви у 1408 р. групи князів та бояр на чолі зі Свидригайлом⁶³; пропонується кон’єктура вповні узгоджується як із відсутністю згадок про м. Мену в XIV-XV ст., так і з інформацією про виїзд одного із супутників Свидригайла (у тексті помилково – “верховського” князя Олександра Звениго-

родського) “ис Путимля”⁶⁴. Можливо, у посіданні якогось із татарських князків перебувала й Ординська волость на Путивльщині, відома за документами XVI ст.⁶⁵

Водночас, при аналізі ситуації, яка склалась на Київщині наприкінці XIII ст., видається передчасним повністю ігнорувати наявність “галицько-волинського фактору” Принаймні, досить привабливою видається можливість ототожнити путивльського за походженням князя Андрія Овруцького з Андрієм Путивличем (варіант: Путивльцем) з оточення Лева Даниловича⁶⁶. У зв’язку з цим варто нагадати, що М.С. Грушевський “в теорії” не виключав можливість залежності Києва від Галицько-Волинської держави у першій половині XIV ст. – хоч і зазначав, що “[джерельних] підстав для того нема ніяких, і вся галицько-волинська політика тих часів, [на]скільки можемо мати про неї поняття, звернена фронтом на Захід”⁶⁷. Відтак, й це наше припущення залишається повністю в сфері гіпотез.

Підтримка татарських чи галицько-волинських князів могла відіграти для путивльців принципову роль за умов феодальних усобиць в Орді наприкінці XIII ст., в які були втягнуті й землі Південно-Західної Русі: як відомо, воєнне протистояння Токти й Ногая призвело до того, що в 1300 р. “митрополит Максим, не терпя татарського насилья, оставя митрополью и збежа ис Киева, и весь Киев розбежался”⁶⁸. Можливо, скориставшись ситуацією, що склалася, путивльські князі саме в той час і утвердились у прадавній столиці Русі.

Що стосується статусу, якого вони набули, то, з огляду на стан джерел, окреслити його практично неможливо. М. Грушевський, наприклад, розглядав київського князя Федора (скандально відомого своїм зухвалим нападом на

новгородського архієпископа Василя у 1331 р.⁶⁹) тільки як “татарського намісника”, посилаючись на присутність баскаків серед його оточення⁷⁰; однак це припущення піддав критиці ще П. Голубовський, слушно зазначивши у рецензії на монографію М. Грушевського, що “до всіх найголовніших князів і в усіх областях були приставлені ці ханські чиновники”⁷¹. Додамо, що залежність Київської землі від Орди не була ліквідована й після того, як Ольгерд “Київ под Федором князем взят и посади в нем Володымера, сына своего” (1362 р.)⁷², однак діям останнього як правителя не бракувало ані самостійності, ані рішучості.

Власне, сама належність Федора Київського до путивльської династії є досить проблематичною. Свого часу Р.В. Зотов, слідом за Квашніним-Самаріним, упевнено відніс його до родичів Іоанна-Володимира Київського та Андрія Овруцького⁷³ – що пояснюється невірним прочитанням опублікованих Філаретом даних Київського синодику*. На наш погляд, з цим князем можна, скоріш, отожднити “великаго князя Феодора” з пом’яника Києво-Печерського монастиря⁷⁴ – що, однак, не кидає світло на його походження.

Гадаємо, заслуговує на особливу увагу факт існування вруцького князя Андрія: він є свідченням того, що Овруч, який у XIII ст. практично не згадувався літописцями,

* “Іоанн і Марія” Київського синодику (котрі, до речі, так спантеличували М.С. Грушевського – див.: Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 172. – Прим. 2) – це Іоанн Дмитрович Переяславський і його дружина Марія Любецького синодику (№ 48 за Р.В. Зотовим); відповідно, “Андрій, Федір” – це Андрій Всеволодович із сином Федором (№ 49), а “Іоанн” є Іоанном Путивльським (№ 50).

у наступному столітті перетворився на важливий (а, може, й другий за значенням) адміністративний центр Київщини.

Певно, це сталося через втрату Києвом контролю над Півднем, де татари повною мірою реалізували відзначене Карпіні прагнення самостійно порядкувати на завойованих ними землях. Йдеться, передусім, про регіони, придатні для сезонних випасів худоби – український степ і лісостеп. Той-таки Карпіні зауважував, що Подніпров'я перетворилося на терен татарських кочовищ: на Задніпров'ї кочувала орда Мауци, а на Правобережжі – Коренци (Куремси)⁷⁵. Цей поділ зберігся й надалі: за твердженнями східних авторів, наприкінці XIV ст. останнє являло собою улус Хурмадая, тоді як Лівобережжя становило “область Бек-Ярика”⁷⁶. Карпіні також відзначав, що “під безпосередньою владою татар” перебував Канів, де він опинився в лютому 1246 р.⁷⁷ Нижче по Дніпру знаходилося поселення, в якому також не було етнічно-руської адміністрації – там верховодив “алан на ім'я Михай”

Аналогічну мандрівку Дніпром у 1245 р. здійснив Данило Галицький. Вирушивши “в ладьє” з Києва, він незабаром дістався Переяслава, де його “стретоша татарове”⁷⁸. Як слушно зауважив з цього приводу В.Єгоров, “припущення, що монголи перебували тут лише тимчасово, пересуваючись у пошуках добрих пасовищ, навряд чи буде правомірним. За інформацією Карпіні, вони влітку піднімалися вгору за течією Дніпра, Дону й інших річок, а восени подавалися на південь, до моря. Подорож Данила почалась у день св. Дмитра (26 жовтня), й, відтак, у Переяслав він міг потрапити пізно восени, на початку листопада, коли всі монгольські стада вже відкочували в південні широти. Тому можна припустити, що Данило зустрівся в

Переяславі з якимось стаціонарним контингентом монгольської адміністрації, котрий постійно перебував у цьому місті”⁷⁹.

Перехід Переяслава під “безпосередню” владу татар уможливило тотальне винищення його мешканців у 1239 р. (монголи “изби всех”, включно з місцевим єпископом). Водночас утвердженню цього режиму на Подніпров’ї сприяло поступове “знекняжіння” регіону, засвідчене перебуванням князя Юрія Пороського на службі в галицько-волинських князів Володимира Васильковича й Мстислава Даниловича⁸⁰; очевидно, що залишені напризволяще володіння цього князя також перейшли під прямий контроль ординців.

Наслідком цих синхронних процесів (збезлюднення та “знекняжіння” українських земель і, паралельно, формування татарської адміністрації й осередків татарської людності) стало утворення поняття “Татарська земля”, котре перетворилося на стійкий компонент етногеографічних уявлень XIV-XVI ст. Так, на початку XV ст. новгородський книжник, описуючи зіткнення військ Вітовта й Тимур-Кутлука (серпень 1399 р.), локалізував його “у реки Ворсклы в Татарской земле”⁸¹. За твердженням венеціанця Амброджіо Контаріні, Київ, в якому він побував у 1474 р., стояв безпосередньо на кордоні з Татарією⁸². У XVI ст. цей кордон помітно посунувся на південь: посол імператора Рудольфа Ерїх Лясота у своєму щоденнику, який він вів під час перебування в Україні у 1594 р., відзначив гирло р. Самари як місце, де на Лівобережжі починається Татарія, “котра в минулому сягала на Правобережжі до Тясмина”⁸³. На захід від нього, в басейні Бугу та його притоки Синюхи, також лежали, землі здавна облюбвані татарами. На те, що цей регіон був традиційним

місцем кочовищ ординців, у середині XVI ст. вказував Сигізмунду-Августу кримський хан Сагіб-Гірей, покликаючись на часи ханів Батия, Узбека та Джанібека, від яких збереглися численні “кишені” (татарські надгробки)⁸⁴. Те, що “поле Татарське” починалося за Брацлавом, зауважив, мандруючи до Царгорода, дякон Троїце-Сергієвого монастиря Зосима (1419 р.)⁸⁵. Утім, топографія “Татарії” ще потребує уточнень з урахуванням топонімічного й археологічного матеріалу; з огляду ж на обумовлені її появою зрушення в демографічних процесах доволі закономірно, що в XIV ст. почалося піднесення таких міст, як Житомир, Овруч та ін.

З перебуванням в останньому князів путивльської династії можна, напевно, зв'язати недатований запис, що дійшов до нас у складі грамоти київського воєводи Ф. Пронського (1551 р.): “Мы, Василей Володымерович, князь, придали есмо на церков Светого Великого Василья мурованого, в месте Овручу, под селом Мухоедовским остров Тростеницу обрубный, и з оного идет десять ведер меду, и давать мают у Полохачове з земли Петниское чотыри ведра меду, а у Вербковичах ведро меду, у Гажине ведро меду, у Павловичах полведра меду, у Вуглох ведро меду...”⁸⁶.

Запис був зроблений у Євангелії, подарованому церкві св. Василя “славное памети небожчиком Володимиром”, у якому видавці грамоти вбачали Володимира Ольгердовича, припускаючи, що він міг мати сина на ймення Василь⁸⁷. Проте як брак у джерелах такої інформації, так і характер запису імені Володимира свідчить не на користь цієї ідентифікації. Можливо, що в даному разі йдеться саме про Іоанна-Володимира Київського, чий син Василь, вочевидь, помилково названий у Філарета сином Андрія

Вруцького. Це зайвий раз свідчать про необхідність розшуку та публікації Новгород-Сіверського й аналогічних синодиків, на чому наполягав ще М. Грушевський, рецензуючи працю Р. Зотова⁸⁸. Сподіваємось, з їх допомогою можна буде реконструювати генеалогічний ряд князів, що правили на Київщині в першій половині XIV ст. За умов, коли інформативні можливості інших джерел практично вичерпані, цей напрямок досліджень видається за найперспективніший на шляху до наукового відтворення політичних реалій татарської доби на Київщині.

До питання про київських князів татарської доби //
Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 194-203

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.7. – С. VII.

² Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 74.

³ Серед причин цього явища (що визначається у літературі як “неповна самостійність Переяславського князівства”, “певна його залежність від Київської землі”, “опіка київських князів” над Переяславом) у сучасних дослідженнях на перший план висуваються роль цього регіону в обороні підступів до Києва і необхідність спільної боротьби київських та переяславських князів проти степових кочовиків (див.: Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С. 125-135). Щоправда, починаючи із середини XII ст., Переяслав, як правило, перебував у посіданні ростово-суздальських князів – нащадків Юрія Долгорукого (звідси – згадка Лаврентіївського літопису про Переяслав як їхню “отчину” (1213 р.): Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Л., 1927. – Т. 1. – Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Ст. 438), однак це володіння не було ні постійним, ні безперервним – і, отже, тенденція до династичного самовизначення так і не стала провідною в історичній еволюції Переяславщини.

⁴ У цьому контексті варто занотувати, що італієць П'єтро Карпіні, котрий у 1245-1247 рр. здійснив мандрівку до столиці Монгольської імперії Каракорума, у своїх нотатках змалював трагічну картину занепаду Києва, який "є столицею Русі" (Путешествия в восточные страны П'єтро Карпіні и Рубрука. – М., 1957. – С. 67). Натомість у синхронних давньоруських джерелах виразних вербальних маніфестацій столичного статусу Києва порівняно небагато (див. щодо цього: Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI-XVIII вв.). – М., 1996. – С. 69-72). Самий термін "столиця" починає вживатися щодо Києва ретроспективно десь із XVI ст. (зокрема, у білорусько-литовських літописах широкої редакції Київ часів Батієвої навали визначається як "столец все Руское земли": Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 129, 146, 174 тощо).

⁵ Про ці події в порівняльному контексті див.: Горский А.А. Русские земли в XIII-XIV веках: Пути политического развития. – М., 1996. – С. 13-27.

⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Ст. 772-774, 777, 782-783.

⁷ Зауважимо контроверсійність питання про місце перебування Михайла. Згадку літопису традиційно тлумачать як вказівку на те, що князь мешкав на якомусь з дніпровських островів; останнім часом висловлено ще й думку, що Михайло "жив у якійсь вціллії від татарського погрому садибі (хуторі?) в околицях Києва" (Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва: V. В якому "Острові" жив Михайло Всеволодович 1242 року? // КС. – 2000. – № 6. – С. 166-169). Однак розуміння "острова" як "земельної ділянки, розташованої окремо від головного маєтку" для XIII ст. виглядає анахронічним і не фіксується словниками давньоруської мови; не додає переконливих аргументів і посилання дослідника на грамоту Любарта 1322 р., бо цей документ є фальсифікатом зламу XVI-XVII ст., в основу якого покладено пізній переказ Любартового надання (порівн. спостереження: Щербаковский Д.М. Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // ЧИОНЛ. – 1905. – Кн. 18. – Вып. 3-4. – Отд. 2. – С. 61-70; Грушевський М. Нові роз-

прави про внутрішній устрій Великого князівства Литовського // Його ж. Твори. – Львів, 2003. – Т. 5. – С. 372; Його ж. Коли сфабрикована грамота Любарта Луцькій катедрі? // Записки НТШ. – 1906. – Т. 70. – Кн. 2. – С. 71-72; Флоря Б. Н. Две грамоты князя Любарта // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. – М., 2000. – С. 250-254). За нашими спостереженнями, першими з наративних джерел, що засвідчують розуміння “острова” як ділянки землі, є білорусько-литовські літописи широкою редакції (перша третина XVI ст.), котрі в своїй легендарній частині містять оповідання про те, як новгородський князь Скірмонт (Ердивіл) “подавал тым паном своим, которые с ним вышли, острова (и) пуци: Крумпю дал остров около реки Ошмены, которое нинечи зовется Ошмена... А Еикшеви дал остров, который по нем назван естъ Еикшишки... А Кгровжу дал остров, который его именем назвал Кгровжишки” (Летописи белорусско-литовские. – С. 129, 146-147, 174, 194-195, 215). Утім, як у цьому випадку, так і в пізніших літописах йдеться про “острови” як незаселені землі, терен осадництва (порівн.: “Обхождаху им тогда многия пустыня верху Удая реки ... и обретоша сый остров, нарыцаемый Густыня, под градом Прилукою” // Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 2003. – Т. 40. – Приложение 1. – С. 153). Характерно, що й у російській мові слово “остров” починає вживатись в аналогічному сенсі (як острівець лісу) з XVI ст. (Словарь русского языка XI-XVII вв. – М., 1987. – Вып. 13. – С. 158).

⁸ Ипатьевская летопись. – Ст. 789, 795.

⁹ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрика. – С. 82. Зауважимо, що в літературі висувалося припущення, що це ім'я є лише перекрученою Карпіні тюркською назвою Києва – Манкермен (див.: Ставиский В. И. К анализу известий о Руси в “Истории монголов” Плано Карпини в свете ее археографической традиции // Древнейшие государства на территории СССР. 1986. – М., 1988. – С. 206-207; Spotkanie dwóch światów: Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII w. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów. – Poznań, 1993. – S. 221). З цього приводу слід зауважити, що іноземці нерідко помилялися при відтворенні у своїх записках імен київських урядовців (за приклад цього можуть правити згаданий Контаріні Панмартін (= пан Мартін Гаштольд) та “іста-

роста" із подорожніх нотаток Павла Алеппського: Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. – Л., 1971. – С. 211, 236; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 2. – С. 85). Що ж до терміну "Манкермен" (велике / славне місто), то він був відомий принаймні з середини XII ст. (докладніше див.: Брун Ф. К. О разных названиях Киева в прежнее время // Труды Третьего археологического съезда. – К., 1878. – Т. 1. – С. 294-296; Его же. Черноморье: Сборник исследований по исторической географии южной России. – Одесса, 1880. – Т. 2. – С. 288-291). Перекручена у той чи інший спосіб, ця нова назва навіть з'явилася в працях західноєвропейських картографів – на мапах фра Мауро (як "Маккармі") і Миколая Кузанського (як "Магроман"); характерно, що в обох випадках ця позначка на карті стосувалася міста, розташованого поруч із Києвом (зафіксованим як "Кіовія", "Кіо"), десь у районі Черкас; так своєрідно були "узгоджені" тюркський неологізм, що віддзеркалював роль орієнтального чинника в розвитку Києва, і його стара, оригінальна назва, відома в Європі протягом століть. Щоправда, збереглися й мапи, де власне Київ позначений як "місто прикордонне Монагроман" (Боряк Г. В. Київ на картах XV-XVIII століть // Київ. – 1985. – № 1. – С. 149-150); цей його статус зафіксований і в нотатках Амброджіо Контаріні, котрий 1 травня 1474 р. "вїхав у місто Київ, чи Маграман" (Барбаро и Контарини о России. – С. 211). Аналогічний паралелізм назв маємо у "Тамній історії монголів", де серед столиць підкорених Чингізидами країн згадується "Манкермен-Ківа" (De Rachewiltz I. Index to the Secret History of the Mongols. – Bloomington, 1972. – P. 165).

¹⁰ Лаврентьевская летопись. – Ст. 470.

¹¹ "Руський князь Ярослав із Суздаля" (Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – С.75). Власне, від 1239 р. (загибелі Юрія Всеволодовича в битві на р. Сіті) Ярослав Всеволодович резидував у Володимирі – стольному місті Суздальської землі, князювання в якому, з часів Всеволода Юрійовича, було поєднане з родовим старшинством серед місцевих князів.

¹² Ипатьевская летопись. – Ст. 806.

¹³ Докладніше див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т.2. – С. 253; Його ж. Історія України-Руси. – К., 1993. –

Т.3. – С. 165-166; Его же. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 427. – Прим. 1. Згодом спробу довести, що Дмитро Єйкович був намісником Ярослава Ингваровича, зробив П.Грицак (Київщина по татарському погрому (Спроба ревізії традиційного погляду) // Розбудова держави. – Клівленд, 1954. – Ч. 3. – С. 17-26).

¹⁴ РДАДА. – Ф. 181, спр. 680. – Арк. 24 зв. Зауважимо, однак, що в пом'янику наявні й помилкові щодо Києва дані. Наприклад, запис “Святослав-Гаврила Киевской и княгиня его Екатерина” (арк. 24) стосується новгород-сіверського й чернігівського князя Святослава Ольговича (порівн.: Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 39).

¹⁵ Лаврентьевская летопись. – Ст. 471-473; НПЛ. – М.; Л., 1950. – С. 80.

¹⁶ Грушевский М. Очерк истории Киевской земли. – С. 445-450, 454-455; Його ж. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 167-168, 170-172.

¹⁷ Див. його працю “Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці” та коментар: Грушевський М. Твори. – Т. 5. – С. 216-242, 493-496. Порівн.: Halperin Ch. Russia and the Golden Horde. – Bloomington, 1985. – P. 143. – Fn. 17.

¹⁸ Ипатьевская летопись. – Ст. 838.

¹⁹ НПЛ. – С. 344; Новгородская Четвертая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1848. – Т. 4. – С. 52; Софийская Первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 219; Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – М.; Л., 1949. – Т. 25. – С. 170; Густинская летопись. – С. 130. Щодо оцінки даних Густинського літопису див. нижче, с. 54-55.

²⁰ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 43. – Прим. 61.

²¹ Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в.: По материалам археологических исследований. – К., 1982. – С. 36-37.

²² Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – М., 1939. – Т. 2. – Вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. – С. 20. Зауважимо також, що М.Грушевський уважав за можливе не князівське походження князя Федора Київського, покликаю-

чись на те, що в літописах він не названий по батькові (Грушевський М. Очерк истории Киевской земли. – С. 469. – Прим. 1).

²³ Див.: Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М., 1981. – С. 228-235.

²⁴ Аналогом цьому сумнівному факту можна було б вважати правління Івана Шаїна, котрий був “посажен от Батыя на Чернигове владетелем”, а в 1257 р. перейшов на службу до Олега Інгваровича Рязанського; однак жалувана грамота останнього, де про це йдеться, збереглася лише у підтвердженні Івана IV у списку XVIII ст. (опубл.: Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. – М., 1964. – Т. 3. – № 347. – С. 373) і не вважається фахівцями автентичною (див.: Кобрин В.Б. Власть и собственность в средневековой России (XV-XVI вв.). – М., 1985. – С. 20-22; Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – С. 267, 279-280; Kleimola A.M. Genealogy and Identity among the Riazan' Elite // Culture and Identity in Muscovy. 1359-1584 (= UCLA Slavic Studies. – New Series. – Vol. 3). – Moscow, 1997. – P. 296-297).

²⁵ Порівн.: Іпатьевская летопись. – Ст. 731; Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 77-78.

²⁶ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. 1: Литовский период. – С. 59.

²⁷ Іпатьевская летопись. – Ст. 789, 795.

²⁸ Згідно з Галицько-Волинським літописом, у 1261 р. Василько Романович віддав свою доньку “за Андреа князя Всеволодича Черниговоу” (Іпатьевская летопись. – Ст. 848). Р. Зотов, автор фундаментального дослідження генеалогії чернігівських князів, вважав його сином чернігівського князя Всеволода (Лаврентія) Ярополчича, згаданого в синодику любецького Антонієва монастиря, правління якого він покладав на 1246-1263 рр. (Зотов Р.В. О черниговских князьях... – С. 80, 114, 195, 281).

²⁹ Бычкова М.Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – М., 1986. – Приложение. – С. 75. Родовід, що цитується, міститься у складі рукописної збірки Діонісія Звенигородського (початок XVI ст.); відредаго-

ваний, він увійшов до офіційних родовідних книг (порівн.: Временник МОИДР. – 1851. – Кн. 10. – С. 68).

³⁰ Лаврентьевская летопись. – Ст. 482; Ипатьевская летопись. – Ст. 860-862, 872-874; Ермолинская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1910. – Т. 23. – С. 81; Зотов Р.В. О черниговских князьях... – С. 82-86; Бычкова М. Е. Состав класса феодалов... – С. 74-75.

³¹ Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX-XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С. 106. Щодо ролі сільської округи в житті середньовічних міст див.: Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 79-99.

³² Зокрема, під 1258 р. літописи згадують Хвала, воєводу литовського князя Міндовга, “иже велико оубиство творяше земле Черниговской”: Ипатьевская летопись. – Ст. 840.

³³ Див.: Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. – К., 1895. – С. 307.

³⁴ Горский А.А. Русские земли в XIII-XIV веках. – С. 32.

³⁵ Временник МОИДР. – Кн. 10. – С. 68. Польський медієвіст С. Кучинський висловлював сумніви стосовно вірогідності даних родоводу Осовицьких (див.: Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 101), вважаючи, що рід Романа вигас, а його права (й, насамперед, великокнязівський титул) перейшли до нащадків Семена Глухівського – князів Новосильських та Одоєвських; за головний аргумент йому правили суперечки щодо “большого княжения”, які точились у їхньому середовищі наприкінці XV ст. (СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 35. – С. 57, 59, 65). Утім, тут ми маємо явище іншого роду, пов’язане із дробленням уділу, що становив спадкову власність цих князів, і розподілом його частин за родовим старшинством (“по роду по старейшинству”). “Большое княженъе” було тією частиною спільної “отчини” Одоєвських, яка мала перебувати в посіданні “найстаршого” з родичів. Архаїчність цієї практики засвідчує “Слово про князів” (XII ст.), де згадується Давид Святославич, котрий князував “в Чернигове, в большем княженъи, понеже бо старии братьи своеи” (Повести Древней Руси XI-XII века. – Л., 1983. – С. 347).

³⁶ Докладніше про них див.: Шеков А.В. Верховские княжества: (Краткий очерк политической истории. XIII – середина XVI вв.). – Тула, 1993.

³⁷ Московский летописный свод конца XV века. – С. 154-156; Зотов Р.В. О черниговских князьях... – С. 91-94, 111-113, 115-120, 129-130.

³⁸ Ипатьевская летопись. – Ст. 872, 892.

³⁹ Порівн. згадки про загибель місцевих князів “от татар” і “от литвы”, що збереглись у синодиках: Зотов Р.В. О черниговских князьях.... – С. 81, 89, 103, 111, 115, 168.

⁴⁰ Найпоказовішим у цьому сенсі є епізод з Ахматовими слободами (див. нижче, прим. 60).

⁴¹ Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1885. – Т. 10. – С. 224. Глухів був відновлений на “стародревнем городище” лише в XVII ст.: [Яблоновский А.] Левобережная Украина в XV-XVII ст.: Очерк колонизации // КС. – 1896. – № 6. – С. 375.

⁴² Квашнин-Самарин Н.Д. По поводу Любецкого синодика // ЧОИДР. – 1873. – Кн. 4. – С. 222. Квашнін-Самарін першим дійшов висновку, що “останні (автохтонні – О.Р.) князі кївські були з Ольговичів” (Там же). Порівн.: Зотов Р.В. О черниговских князьях... – С. 115-118.

⁴³ Филарет. Историко-статистическое описание... – Кн. 5. – С. 43. – Прим. 61.

⁴⁴ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – М., 1899. – Вып. 1. – № 44. – С. 72-73; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 245-246.

⁴⁵ Летописи белорусско-литовские. – С. 96, 153, 180 та ін.

⁴⁶ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 7-8. Див. також: РИБ. – СПб., 1910. – Т. 27. – Ст. 245-246 (реєстр путивльських волостей, відданих Казимиром кївським боярам у річне держання). Номенклатура цих волостей розглянута нами нижче, на с. 114-136.

⁴⁷ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: До питання про татарську Україну // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 178. Принагідно відзначимо, що публікація Ф.Петруня нині приступна у перевиданні: Східний світ. – 1993. – № 2. – С.133-143.

⁴⁸ РИБ. – Т. 27. – Ст. 399, 731-732.

⁴⁹ Kojatowicz W. Herbarz gycerstwa W. Ks. Litewskiego / Wyd. F. Piekosiński. – Kraków, 1897. – S. 138.

⁵⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 164, 166-168.

⁵¹ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки ІФВ ВУАН. – К., 1928. – Кн. 20. – С. 126-127.

⁵² Клепатский П.Г. Очерки по истории... – С. 39-41.

⁵³ Поппэ А. Становление почитания Владимира Великого // Спорные вопросы отечественной истории XI-XVIII веков: Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А. Зимины. – М., 1990. – С. 230-231.

⁵⁴ Клепатский П.Г. Очерки по истории... – С. 34-39.

⁵⁵ Prochaska A. Czy możliwa jest identyczność kniaziów Nieświeskich z Korybutowiczami? // Miesięcznik Heraldyczny. – 1912. – R. 5. – S. 92. – Przyp. 1.

⁵⁶ Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 175-176, 178, 184-186. Досить детально окреслена путивльська округа і в переліку міст, “что из старины к Перекопской Орде тянули”, що його було пред’явлено Менглі-Гіреєм Олександрові Казимировичу в 1499 р. (СИРИО. – Т. 35. – № 62. – С. 291).

⁵⁷ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі... – С. 115-116.

⁵⁸ Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області // Археологічні пам’ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 242.

⁵⁹ Клепатский П.Г. Очерки по истории... – С. 433-434.

⁶⁰ Лаврентьевская летопись. – Ст. 481-482; Московский летописный свод конца XV века. – С. 154-156. Див. детальний аналіз цього сюжету: Кучкин В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 5-57.

⁶¹ Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 2. – № 6. – С. 5; Акты ЛМ. – Варшава, 1896. – Т. 1. – Вып. 1. – № 339. – С. 131-132; Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 177-178; Kuczyński S.M. Jahołdaj i Jahołdajewicze siewierscy // Miesięcznik Heraldyczny. – 1934. – R. 13. – S. 33-35. Докладніше див. нижче, с. 100-113.

⁶² Згадку про неї маємо з 1500 р.: Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 179. – С. 202.

⁶³ Московский летописный свод конца XV века. – С. 237.

⁶⁴ Керуючись цією звісткою і вбачаючи в Олександрові Звенигородському Олександра Патрикійовича, сина стародубського князя Патрикія Наримунтовича (щодо помилковості їх ототожнення див.: Бычкова М.Е. Состав класса феодалов... – С. 39-41; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 100-106), Ф. Петрунь вважав, що “Путивль мав князів з Наримунтовичів до 1408 р. ... Тоді, здається, його було і передано до Київського князівства” (Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 178).

⁶⁵ Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М., 1967. – С. 137, 141, 142.

⁶⁶ Ипатьевская летопись. – Ст. 870. Цю гіпотезу висловив ще П.Грицак (Київщина по татарському погромі. – С. 22).

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 168. Порівн.: Ставиский В.И. “Киевское княжение” в политике Золотой Орды (первая четверть XIV века) // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988. – С. 97-98 (дослідник стверджує, що перші півтора десятиліття XIV ст. Київ перебував під контролем галицько-волинських князів, посилаючись на нібито обумовлені цим загальноруські амбіції Юрія I Львовича).

⁶⁸ Лаврентьевская летопись. – Ст. 485. Цікава паралель до цього виразу міститься в грамоті великого князя литовського Олександра київському воєводі (1502 р.), спричиненій турботою про те, “абы для такового великое налоги место нашо не розышлося” (Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т.1. – № 207. – С. 356; у збірці цей документ невірно датований 1503 р.). Що ж стосується гіпотези про зв'язок втечі Максима з боротьбою між Токтою та Ногаєм, то першим її сформулював Ф.Петрунь (Українські степи за ранньої татарської та за литовської доби: Замітки і зауваження // Полуднева Україна. – К., 1932 (?). – С. 156-157). Це спостереження, однак, залишилося непоміченим, оскільки збірка “Полуднева Україна” так і не побачила світ (цитуємо її текст за єдиним вцілілим фрагментом верстки з колекції Ф.П.Максименка; щодо складу “Полудневої України” див.: Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920-1941) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 2. – С. 574-575); тож у 1980-х рр. цю гіпотезу було сформульовано наново (воче-

видь, під впливом коментарів Є.Скржинської до публікації щоденника А.Контаріні): Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 15-16 (порівн.: Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. – С. 236). Останнім разом цю ж думку – знову-таки самостійно – висловив Д.Островський: Ostrowski D. Why Did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the Thirteenth Century? // Christianity and the Eastern Slavs. – Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1993. – Vol. 1: Slavic Cultures in the Middle Ages. – P. 83-101.

⁶⁹ Оповідь про князя Федора є, по суті, єдиним літописним сюжетом, що стосується Середнього Подніпров'я першої половини XIV ст. Вона вийшла з-під пера новгородського літописця, котрий занотував події, пов'язані з висвяченням архієпископа Василя митрополитом Феогностом. Ця процедура відбулась у Володимирі-Волинському й супроводжувалася конфліктом зі ставлеником литовського князя Гедиміна Арсенієм, який виборював самостійність псковської єпископії. Повертаючись додому повз Чернігів, Василь був несподівано заскочений загоном із 50 чоловік на чолі з місцевим баскаком і князем Федором Київським. Останній, очевидно, задовольнився грошовим "откупом", але "от Бога казни не убежал: помроща кони у него".

⁷⁰ Грушевский М. Очерк истории Киевской земли. – С. 469-470.

⁷¹ КС. – 1892. – № 9. – С. 438.

⁷² Густынская летопись. – С. 130.

⁷³ Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика... – С. 223-224; Зотов Р.В. О черниговских князьях... – С. 115-116, 118-119.

⁷⁴ Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 6.

⁷⁵ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – С. 70.

⁷⁶ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.; Л., 1941. – Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем. – С. 121, 179. З бігом часу цей поділ трансформувалася в уявлення про литовський і татар-

ський боки Дніпра (див.: Lietuvos Metrika. Knyga № 5. – Vilnius, 1993. – Р. 122).

⁷⁷ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика. – С. 67-68.

⁷⁸ Ипатьевская летопись. – Ст. 806.

⁷⁹ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985. – С. 38.

⁸⁰ Ипатьевская летопись. – Ст. 930. Зауважимо, що князі з таким титулом невідомі з передтатарських часів – хоча самий термін “Поросся” фіксується літописцями з XII ст.

⁸¹ НПЛ. – С. 394-395.

⁸² Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. – С. 211.

⁸³ Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 102-103.

⁸⁴ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). – М., 1843. – № 28. – С. 41.

⁸⁵ Книга хожений: Записки русских путешественников XI-XV вв. – М., 1984. – С. 121.

⁸⁶ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. – К., 1868. – № 37. – С. 74 (згадане у документі село – це сучасні Мухойдовичі на території Білорусі).

⁸⁷ Там же. Див. також: Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 49; Клепатский П.Г. Очерки по истории... – С. 41-42.

⁸⁸ Записки НТШ. – 1895. – Т. 5 – Кн. 1. – Бібліографія. – С. 13-15. Див. також: Грушевський М.С. Очерк... – С. 449. – Прим. 3; Його ж. Історія України-Руси. – Т.3. – С. 172. – Прим. 2.

ПСЕВДОКИЇВСЬКІ КНЯЗІ XIII-XV ст.

Серед численних парадоксів історії Київщини доби середньовіччя варто відзначити, з одного боку, виняткову бідність джерельних відомостей про місце життя у часи золотоординської та литовської зверхності, а, з другого, – несумірну із цією бідністю кількість осіб, котрі фігурують у джерелах в якості київських князів. Насправді ці “володарі”, у переважній своїй більшості, ніколи не посідали київський стіл; однак самий факт появи цих літописних фантомів, без сумніву, заслуговує на наукову увагу й потребує пояснення.

Очолує їхній перелік доволі таємничий князь Дмитро, про якого розповідають білорусько-литовські літописи широкої редакції, укладеної в першій третині XVI ст. За їхньою версією, саме він порядкував у Києві, коли “повстав царь Батый и пошол на Рускую землю, и всю землю Рускую зоевал, и князей руских многих постинал, а иных в полон повел, и столец всее Руское земли город Киев сжог и пуст вчинил. А князь великий киевский Дмитрей, боячися великое силы и моци его, збег с Киева в город Чернигов, и потом доведася, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена. А, вслышав, иж мужики мешкають без господаря, а зовутся дручане, и он, собравшись з людми, пошол ко Друцку и землю Друцкую посел, и город Друческ зарубил, и назвался князем великим друцькым”¹.

Фантастичність цього епізоду є цілком очевидною – адже обставини взяття Києва добре відомі з синхронних звісток Галицько-Волинського літопису. Неважко помі-

тити, що й упорядники білорусько-литовських літописів були обізнані з текстом цієї пам'ятки, але використовували його у довільний спосіб, пристосовуючи до власних потреб: у створеному їхньою фантазією персонажі химерно переплелися ім'я героїчного захисника Києва тисяцького Дмитра й окремі деталі біографії князя Михайла Чернігівського.

Здається, єдиним істориком, котрий поставився до цього сюжету з цілковитою довірою, був Мацей Стрийковський. У написаній ним упродовж 1576-1578 рр. хроніці "Про початки ... народу литовського", яка так і не побачила світ за життя автора, він потрактував "київського монарха" Дмитра, котрий врятувався від Батієвого погрому, оселившись у Друцьку, як предка тодішнього київського воєводи князя Костянтина-Василя Острозького. За спостереженнями Л.Соболева, Стрийковський був настільки певним слушності цього родоводу, що будь-яку згадку про Острозьких супроводжував покликанням на їхнє походження від князів Друцьких².

Однак уже за кілька років ця його впевненість помітно похитнулася – що унаочнює текст "Хроніки" Стрийковського, надрукованої у 1582 р. У ній польський історіограф, не відмовившись остаточно від "друцької версії" родоводу Острозьких (а, можливо, лише недостатньо "очистивши" від її решток "Хроніку" внаслідок неухважності або через поспіх при підготовці цього масштабного твору до друку), висловив думку, що їхнім предком був "монарх і цар усієї Русі" Данило Галицький (котрий, за твердженням Стрийковського, спромігся опанувати київський стіл і передати його своєму синові Леву)³.

Попри несхожість цих двох генеалогій неважко помітити те, що їх об'єднує: ідею спадкових прав на Київ, актуа-

лізовану литовсько-московським протистоянням за давньоруські землі. Як відомо, московські Рюриковичі, починаючи від Івана III, обстоювали виключність своїх прав на “всю Русь”, покликаючись на прямий династичний зв’язок із київськими князями, за яких “и Вильна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву”⁴. Ця патримоніальна концепція покликала до життя спроби литовців підвести якийсь “теоретичний фундамент” під факт посідання ними давньоруських земель. Цю функцію й виконували, зокрема, створені в першій третині XVI ст. білорусько-литовські літописи, де стверджувалося, що просування литовців на Русь почалося тоді, коли їхні князі дізналися, “иж Руская земля спустела и князи руский розогнаны”.

Відтак, поведінка Дмитра як гаданого володаря київського стола легітимізувала литовську експансію в регіоні; щоправда, перебіг останньої викладений у легендарній частині білорусько-литовських літописів доволі плутано й сумбурно. Зрозумілим є тільки те, що перші десятиліття після Батієвої навали проходили у сутичках литовців із “заволзькими царями”, котрі вимагали від них, зокрема, сплати татарського “виходу” (так, хан Булаклай “прислал послов своих до великого князя Шварна, штобы ему выходы его давал и баскаки его ховал по тым городом (маються на увазі щойно захоплені Шварном Турів і Пінськ – *О.Р.*), как с тых городов хоживало за предков его, князей руских”)⁵.

При цьому немає жодного сенсу дошукуватись у білорусько-литовських літописах фактологічної чіткості та послідовності; так, за їх версією, в битві на Окунівці від рук татар гине, з’явившись нізвідки, князь Семен Михайлович Друцький – а вже у наступному епізоді, в опису

битви при Могильній, знов “виринає” із небуття князь Дмитро Друцький, хоч, за елементарними підрахунками, його відділяє від вже відомого нам Дмитра принаймні декілька поколінь. Цікаво, що поруч із ним у літописах фігурує князь Святослав Київський – і обох цих князів об’єднує прагнення вигнати литовського князя Рингольта “со о[т]чизны, своих городов русских”⁶.

Не варто доводити, що київський князь Святослав є не менш примарним, ніж його “попередник” Дмитро; куди важливішим видається те, що, за слушним зауваженням М.С.Грушевського⁷, він, вочевидь, є текстуальним “двійником” ще одного київського володаря – Станіслава, на якого ми натрапляємо у тій частині білорусько-литовських літописів, де йдеться про похід на Русь литовського князя Гедиміна.

Питання про вірогідність цього літописного епізоду активно дискутувалося в історичній літературі кінця XIX - початку XX ст.; а що на той час з літописів широкої редакції був відомий тільки літопис (чи хроніка) Биховця⁸, то дослідники покликалися переважно саме на нього.

Утім, в усіх білорусько-литовських літописах окресленого типу цей переказ передається практично однаково⁹. Йдеться про те, що великий князь литовський Гедимін, “впокоивши землю Жомоитскую от немцов, и пошол на князи рускии”. Спочатку він вирушив до Володимира-Волинського і тут у воєнній сутичці переміг і вбив місцевого князя Володимира, після чого опанував його місто. Луцьк, покинутий його володарем, князем Левом, котрий знайшов притулок у свого зятя Романа Брянського, піддався Гедиміну добровільно: “князи и бояре вольнские били челом великому князю Кгидимину, жебы в них пановал и господарем в них был, а земли их не казил. И князь

великий Кгидимин, укріпивши їх присягою и оставивши наместников своих в них, и там почнеть княжити”.

Наступного року, на другому тижні після Великодня, Гедимін вирушив у похід на князя Станіслава Київського і “пришодши, взяв город Овручый и город Жытомир”. Київський князь, з’єднавши свої сили із силами князів Олега Переяславського, Романа Брянського та Льва Луцького, зустрівся з Гедиміном під Білгородом, на річці Ірпінь. Саме тут вони “вчынили бой и сечу великую, и поможеть Бог великому князю Кгидимину, побьеть всих князей руских наголову”. В цій битві загинули луцький та переяславський князі, а Роман і Станіслав “в малой дружине” втекли до Брянська, кинувши Київську землю напризволяще. Білгороді ж, “видечи, иж господар их з войска побег проч, а войско все наголову побито, и они, не хотечи противитися войску так великому литовскому, и передалися с городом князю Кгидимину, и присягу вчинили служити к Великому князству Литовскому” Куди рішучіше були настроєні кияни – утім, після місячної облоги, зваживши на те, що “господар их Станиславль втек от Кгидимина и войско господаря их побито”, вони, “змовившися одноемьслне, подалися великому князю Кгидимину”. Це, в свою чергу, вирішило долю Переяслава, а також київських “пригородків” (міст, адміністративно підпорядкованих Києву) – Вишгорода, Черкас, Канева, Сліпорода, Путивля, що їх жителі добровільно підкорилися литовцям. “И князь великий Кгидимин, взявши Киев и Переяславль, и вси тые пригородки, и посадил на них князя Миндовгова сына Олькгимонта, великого князя Гольшанского, а сам з великим веселием до Литвы приехал”, де “пановал много лет во покои”. Вигнанець же Станіслав одружився з дочкою рязанського князя Івана й після смерті останнього закнязював у Рязані.

Цей літописний переказ набрав значення історіографічного факту завдяки тому-таки М.Стрийковському, котрий повністю переніс його в свою “Хроніку”, прикрасивши новими деталями, досить сумнівними щодо їхньої історичної вартості, й датувавши походи литовців на Волинь та Київщину 1320-1321 рр.¹⁰ З легкої руки М.Стрийковського оповідання про здобутки Гедиміна на Русі кілька століть мандрувало сторінками найрізноманітніших праць – як суто історичних, так і далеких від історії. На нього ми натрапляємо і в описах Київського намісництва, і в поетичних творах (на кшталт “Дніпрових камен” Домбровського¹¹), і навіть у генеалогічних пам’ятках¹². Однак з нагромадженням знань щодо реалій XIV ст. почали виникати й сумніви щодо його вірогідності.

Першим, хто піддав згаданий переказ ґрунтовній науковій критиці, був В.Б.Антонович. У своїй праці “Нарис історії Великого князівства Литовського” (1878 р.) він слушно зауважив, що відомостей про боротьбу литовського князя за Волинську та Київську землі немає ні у добре обізнаних лівонських і пруських хроністів, ні в північно-східних та ранніх, середини XV ст., білорусько-литовських літописах. Рішучо заперечивши можливість завоювання Гедиміном Південної Русі як таку, дослідник зупинився на окремих деталях літописного оповідання, котрі, на перший погляд, “надають йому більшої докладності та вірогідності”; він відзначив їх анахронічність і невідповідність реаліям першої половини XIV ст. Утім, Антонович усе ж таки не виключав можливість того, що в першій, волинській, частині переказу відбилася, хоч і в химерній, перекручений формі, боротьба між Гедиміном і галицько-волинськими князями за Підляшшя; друга ж частина, на думку дослідника, була штучно створена за

фабулою цілком історичного оповідання про виправу Вітовта на Володимира Ольгердовича Київського: укладач літопису, “змінивши імена дійових осіб і додавши кілька вигаданих подробиць, вмістив його (у літопис – *О.Р.*) удруге як додаток до походу Гедиміна на Волинь”. Таким чином, “все оповідання складається з двох переказів, що стосуються двох різних подій, які відбулись у різні часи”¹³.

Опонент Антоновича, М.П.Дашкевич, автор критичних щодо його праці “Заміток по історії Литовсько-Руської держави”, уникнувши докладного аналізу волинської частини літописного оповідання, зосередив увагу на київській виправі Гедиміна, намагаючись підкріпити її вірогідність даними так званого Межигірського (або Києво-Печерського) рукопису – пізнього, XVIII ст., копіарія творів історичного змісту, знаного у сучасній науці під назвою “Збірник Іллі Кошаківського”¹⁴. Вчений відзначив наявність у ньому датованого 1333 р. запису про поразку, завдану Гедиміном київському князю Станіславу¹⁵, а також кількох коротких звісток про опанування першим Києва¹⁶. Однак досліднику не вдалося переконливо довести самостійність цих згадок, на основі яких була нібито складена оповідь “Хроніки Биховця”¹⁷. Вже М. С. Грушевський показав, що інформація Межигірського збірника про Гедимінів похід на Київську землю була запозичена не з “давнішого манускрипту”, як вважав М. П. Дашкевич, а з “Хроніки” М. Стрийковського, чия версія є похідною від версії білорусько-литовських літописів, які й становлять “єдине першоджерело з цього питання”; притому оповідання, яке вони містять, “таке баламутне, повне таких сміливих фантазій і стоїть так самотньо, не знаходячи підтвердження в інших джерелах, що робити який-небудь ужиток чи з цілого оповідання, чи з його деталей

для характеристики політичних відносин XIV в. – річ дуже небезпечна”¹⁸.

Підсумовуючи дискусію, що розгорнулася навколо цього питання наприкінці XIX – на початку XX ст., слід відзначити, що позиція В.Б.Антоновича знайшла підтримку у таких дослідників, як Р.В.Зотов¹⁹, Ф.І.Леонтович²⁰, О.Є.Пресняков²¹; показово, що і сам В.Б.Антонович, врахувавши низку критичних зауважень М.П.Дашкевича при перевиданні свого “Нарису” в 1885 р., не вніс ніяких коректив у трактування даної проблеми. Точка зору його опонента знайшла прихильників в особі М.Ф.Владимирського-Буданова²², М.О.Максимейка²³, М.К.Любавського²⁴, які вважали, що оповідання про завоювання Гедиміном Київщини “містить чимало хронологічних та інших недоладностей, однак при цьому навряд чи може бути повністю відкинутим” – “у ньому, безперечно, залишається зерно історичної істини”.

Крапку в цій полеміці поставив П.Г.Клепатський. У своїй фундаментальній праці, присвяченій Київщині XIV-XVI ст., він проаналізував усі аргументи на користь і проти її інкорпорації Литвою за Гедимінових часів і дійшов висновку, що “оповідання широкого литовсько-руського літопису про завоювання Києва за Гедиміна, не відоме нам з інших, більш ранніх джерел, має проти себе безліч заперечень, давно вже висунутих і досі ніким не спростованих”, вважаючи полеміку цим вичерпаною²⁵. Паралельно значно просунулось уперед вивчення білорусько-литовських літописів, яке показало, що їхня широка редакція постала у дещо штучний спосіб: її появу спричинило, передусім, намагання білорусько-литовських книжників замінити загальноруські відомості попередньої, короткої редакції, що склалась у середині XV ст.,

“своїми матеріалами, хоч і придуманими ad hoc, але зв’язаними з рідною для них Литвою своїм походженням”; у рамках створеного таким чином легендарного вступу про початки литовської історії побачила світ і квазіісторичне оповідання про похід Гедиміна на Русь²⁶.

Тим не менш, починаючи з 1930-х років верх у науці взяла саме тенденція до визнання історичності Гедимінової виправи на Київ. Поштовхом до цього стала публікація “Уривків В.М.Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.”²⁷ – джерела, віднесеного М.Д.Присьолковим до канцелярії митрополита Феогноста. В коментарі до публікації дослідник ототожнив згаданого в “Уривках” Федора – “брата Гедиміна” із князем Федором Київським²⁸, чие існування зафіксоване у літописах під 1331 р.²⁹ – що й було розцінене у фаховій літературі як доказ литовської супрематії над Києвом у 30-х рр. XIV ст.³⁰

Одностайність, з якою висновки М.Д.Присьолкова були прийняті спеціалістами³¹, змушує нас докладно розглянути опубліковане ним джерело. “Уривки В.М.Бенешевича” являють собою записи грецькою мовою, які містяться в складі Ватиканського грецького збірника XIV ст. (№840, арк. 243 зв. – 243 (аркуш був використаний для написання іншого тексту, і тому “Уривки” перевернуто)), що їх запровадив до наукового вжитку В.М.Бенешевич³². Це короткі нотатки, зроблені різними почерками і не зв’язані між собою за змістом, – що унаочнює їх подальший перелік:

(Арк. 243 зв.)

№ 1. Реєстр речей і грошових сум, котрі знаходяться десь у Брянську, а також перебувають у Г(...)ія (у цьому місці текст пошкоджений) та Іакова “після смерті митрополита”, чие ім’я у реєстрі відсутнє і якому “князь муромський Ярослав винен 15 гривен”.

№ 2. Міркування з приводу того, чому не розкладаються тіла відлучених від церкви та святих.

№ 3. Поучення про використання дияволом вад людської натури.

№ 4. Формуляр надпису на антимінсі.

№ 5. Уривки з послань апостола Павла до коринфян. (Арк. 243)

№ 6. Уривок з 21-го правила Антіохійського собору.

№ 7. Запис про висвячення священника і диякона якимось Харлампієм і перелік “гораздих” (так у грецькому оригіналі!) осіб, котрі не піддаються ідентифікації.

№ 8. Запис про вихід Сави “від нас з Володимира” у вересні 14-го індікта.

№ 9. Запис про кількість зібраного жита.

№ 10. Розпис грошових надходжень (у гривнах і кавкіях) від різних міст (Москви, Костроми, Галича та ін.) й окремих осіб, які, очевидно, надсилалися до митрополичої казни.

№ 11. Пояснення природи божественної Трійці через єдність людського розуму, слова й душі.

№№ 12-13. Записи про хрещення болгарів і Русі, запозичені, за спостереженнями О.О.Шахматова, з “Повісті временних літ”

Треба відзначити, що вже на стадії перекладу грецького оригіналу, здійсненого М.Р.Фасмером, і його початкової обробки було допущено низку помилок³³. Що ж до спроби М.Д.Присьолкова довести, що ці “різнопредметні”, зроблені різними почерками записи стосуються однієї особи і є синхронними, то її слід визнати невдалою. Бездоказовою є вихідна теза дослідника про існування певного зв'язку між записами № 1 і №№ 8-10; відповідно, немає підстав для датування згадки про майно померлого

митрополита 14-м індиктом. Це, в свою чергу, не дає можливості перевести індиктовий рік на сучасне літочислення, бо даних запису №10 для цього явно бракує: в згадці про “Федора, брата Гедиміна” кон’єктура “Κεντημήνος” – “Гедимін” є гіпотетичною, а відсутність князівського титулу при обох цих іменах³⁴ (як і відсутність подібної інформації у джерелах) виразно промовляє проти такої ідентифікації.

Намагаючись звести докупи всі ці розрізнені записи, М.Д.Присьолков висунув гіпотезу, що згаданий у запису № 1 померлий митрополит – це литовський митрополит Феофіл, після смерті якого (десь перед вереснем 1330 р.) загальноруський митрополит Феогност намагався успадкувати його майно. Однак тоді незрозуміло, чому воно (або, принаймні, його частина) знаходилося явно поза межами литовської митрополії – в Брянську й Муромі.

На нашу думку, в цьому запису йдеться про іншого митрополита – “гречина” Максима, поставленого “на всю Русскую землю” у 1263 р., який на зламі 1299-1300 рр. “не терпя татарского насилья, оставя митрополью и збежа ис Киева”, звідки “иде ко *Брянску* и оттоле иде в Суждальскую землю и со всем своим житьем (курсив наш – О.Р.)”³⁵; резиденцією митрополита, як відомо, став Володимир-на-Клязьмі, де він і помер у 1305 р. Таке припущення дає можливість ідентифікувати двох осіб – Іакова і Г(...)ія, котрі, згідно із записом № 1, зберігали майно митрополита. Перший – це, безперечно, колишній володимирський єпископ, поставлений Максимом у 1288 р. і “зведений” ним з єпископії у 1295 р.³⁶ Другий, загадковий Г(...)ій – це, очевидно, ігумен одного з володимирських монастирів Геронтій, кандидатуру якого після смерті Максима було висунуто на митрополичу кафедру³⁷.

Однак, як відомо, у 1308 р. загальноруським митрополитом став не він, а висвячений у 1303 р. на галицького митрополита Петро, котрий у 1309 р. прибув до Володимира.

Саме в зв'язку із цією подією, як нам здається, й було укладено реєстр майна його попередника, частина якого знаходилась у Брянську (очевидно, залишилася там від часів переїзду Максима до Володимира). Це, можливо, частково пояснює візит митрополита Петра до Брянська на початку 1310 р., коли він став свідком і навіть учасником кривавого конфлікту між князями Святославом Брянським і Василем Олександровичем³⁸. Що ж стосується муромського князя Ярослава, боржника митрополита Максима, то ним був, очевидно, не Ярослав Юрійович, відомий за літописною звісткою від 1248 р.³⁹, а його син, Ярослав Ярославич, на існування якого, на думку дослідників, вказує завелика хронологічна відстань між літописними згадками про муромських князів Ярослава Юрійовича і Василя Ярославича (помер у 1345 р.)⁴⁰.

Дуже привабливою видається й можливість зв'язати з діяльністю митрополита Максима запис № 6, який є першим на арк. 243 і міг бути зроблений одночасно із записом № 1. Річ у тому, що саме подане в цьому запису 21-е правило Антіохійського собору (заборона єпископам переходити в іншу єпархію) було порушене митрополитом Максимом, коли він, переїхавши до Володимира, перевів володимирського єпископа Симеона, наступника Іакова, в ростовські єпископи⁴¹.

Хай би там як, є цілком очевидним, що "Уривки" потребують поглибленого вивчення⁴² – адже М.Д.Присьолков і М.Р.Фасмер здійснили тільки першу спробу перекладу і тлумачення цього, за їх словами, "цікавого, але складного джерела з історії руської церкви"⁴³. Втім,

навіть визнання факту існування Федора - Гедимінового брата саме по собі ще не може бути підставою для його ототожнення з князем Федором Київським, а, відтак, і доказом історичності Гедимінової виправи на Київ, на користь якої не свідчить жодне вірогідне джерело. Проте така подія не залишилася б не поміченою сучасниками: адже навіть втративши реальне політичне значення, Київ продовжував побутувати у суспільній свідомості як “голове місто усієї Русі”⁴⁴.

Марними видаються і спроби підкріпити уявлення про реальність Гедимінового походу на Київщину посиленням на дані ревізії Канева 1552 р. У матеріалах цієї ревізії зафіксовано, що місцеві жителі обґрунтовували свої права на розташовані на Лівобережжі “уходи” тим, що “князь великий литовский Гедимин, завоювавши над морем Кафу, и весь Перекоп, и черкасы пятигорское⁴⁵ и приведши черкасов часть з княгинею их, посадил их на Снепороде (Сліпороді, притоці Сули – *О. Р.*), а інших на Днєпре, где теперь черкасы сидять, а снопородцев посадил на Днєпре ж, у Каневе; и сидячи снопородце на Днєпре, у Каневе, предся отчизны свои по речкам иным сеvirским уходити не перестали”⁴⁶.

Впадає в око, що дана оповідь, згідно з якою князь Гедимін вільно порядкував на теренах Київщини (або, принаймні, трьох київських “пригородків”, котрі, за версією білорусько-литовських літописів, визнали владу Литви після того, як Гедиміном був опанований Київ⁴⁷), свідчить на користь історичності виправи цього князя на Південну Русь. Тож не дивно, що “реабілітація” Гедимінової легенди в науковій літературі останнього часу призвела й до зростання довіри до наведеного переказу⁴⁸) – хоч серед фахівців давно усталилася думка, що “подробиці

канівського оповідання вповні легендарні”⁴⁹ і, власне, “це тільки старовинна легенда, де бракує історичних фактів”⁵⁰ – або, точніше, “промислова легенда” місцевих ухоників⁵¹, яка мала довести, що “от початку Черкасов и Канева уходы по всем tým (тут: лівобережним – *О.Р.*) рекам вольны были каневцом”⁵²; у такий спосіб вони чинили опір наступу замкової адміністрації на свої “отчизные” права, апелюючи до часів Гедиміна – фактичного фундатора Литовсько-Руської держави.

Безперечно, на формування цієї легенди справила вплив двозначність етноніму “черкаси” – на яку свого часу вказав у своїх “Записках” Сигізмунд Герберштейн, підкресливши, що “черкаси, які живуть по Борисфену”, відрізняються від тих, котрі “мешкають у горах Понта”⁵³. Не виключено, що в цій легенді ми маємо далекий відгомін Вітовтових походів у південні степи – хоч залишається тільки гадати, чи по багатьох роках народна пам’ять замінила ім’я Вітовта Гедиміновим⁵⁴ (що нам видається досить сумнівним), чи мала місце свідомо “архаїзація” цих подій, цілком зрозуміла при намаганні довести одвічність своїх прав на лівобережні “уходи”.

У будь-якому разі принциповим є інше - можливість використання даного “факту” при створенні Гедимінової легенди, що її не виключав ще В.Б.Антонович, на думку якого “укладач літопису Биховця знав подніпровський переказ, але використав його для свого оповідання в перекрученому вигляді”⁵⁵.

Причину ж його появи інтуїтивно відчув ще Михайло Грушевський, зазначивши, що “сіль його, здається, полягає в звістці, що Гедимін посадив у Києві намісником Ольгимонта, сина Міндовга. Щоб зрозуміти значення цієї звістки, слід пригадати, що за Вітовта у Києві сидів князь

Іоанн Ольгимонтович; можливо, що оповідання про київське завоювання є родовим переказом роду Ольгимонтовичів чи іншої, зв'язаної з ними, фамілії про те, що предок їх Ольгимонт сидів у Києві; такий переказ міг навіть мати метою підкріпити давністю чий-небудь права на Київ”⁵⁶. Таким чином, М.Грушевський визначив, по суті, єдино вірний шлях до пояснення феномену Гедимінової легенди, вбачаючи його у з'ясуванні родинного і політичного середовища, в якому вона сформувалася.

На сьогодні дослідники білорусько-литовських літописів переконливо довели, що їхня широка редакція склалася в колах, безпосередньо пов'язаних з родиною Гольшанських, історія якої тісно переплелася з історією Київської землі⁵⁷. Відомо, що наприкінці XIV ст. князь Іван Ольгимонтович Гольшанський порядкував у Києві “з руки” великого князя литовського Вітовта; тут же у першій третині XV ст. князували його сини, Андрій та Михайло Івановичі.

Фактично у цей період влада Гольшанських у Києві стала спадковою і, таким чином, сформувалася литовська за походженням київська династія⁵⁸. В 40-х рр. XV ст. Гольшанських заступили нащадки Володимира Ольгердовича; та з ліквідацією Київського князівства (1471 р.) вони повернулись до Києва в якості воєвод, що ними були Юрій Олександрович та Іван Юрійович Гольшанські. Це було лише слабким відгуком їх колишньої величі; звідси і намагання піднести свій статус за допомогою генеалогічної легенди, в якій київським князем від початків литовського панування виступає їх предок⁵⁹. При її створенні був використаний Галицько-Волинський літопис, з якого запозичено імена всіх дійових осіб оповідання, за винятком Гедиміна й Ольгимонта Гольшанського. Воло-

димир Василькович і Лев Данилович перетворилися на Володимира Володимирського й Лева Луцького (що інтуїтивно відчув ще укладач Густинського літопису, саме так ідентифікувавши цих двох князів⁶⁰); син уповні реального Романа Брянського Олег став князем переяславським. Що ж стосується Станіслава, то, вочевидь, це досить рідкісне для східнослов'янського ономастикону ім'я не є лише вигадкою анонімного білорусько-литовського книжника, як уважав О.Пріцак⁶¹; у ньому, скоріше, вгадується перекинуте ім'я брата Лева Даниловича – Мстислава (недарма ж у легендарній частині білорусько-литовських літописів фігурує ще й луцько-пінський князь Мстислав⁶², який, гадаємо, є таким же “двійником” Станіслава, як і київський князь Святослав, про якого ми згадували вище). Отже, невідомим нам книжником усі ці цілком історичні особи були перетворені на сучасників і супротивників Гедиміна, а їхня родинна солідарність (Володимир Василькович доводився Даниловичам двоюрідним братом, а його дружиною була дочка Романа Брянського), яка добре простежується за літописним матеріалом, – на співдії у боротьбі з великим князем литовським.

Варте уваги, що переказ про Гедимінів похід не лише захищав кланові інтереси Гольшанських, а й мав виразну політичну тенденцію – довести законність перебування південноруських земель у складі Литви на підставі так званого права завоювання (*jus occupationis*)⁶³, що цілком визнавалось за “аргумент від історії” тогочасною правосвідомістю⁶⁴.

Підсумовуючи аналіз цього сюжету, ми можемо впевнено викреслити з числа київських князів примарного Станіслава та Ольгимонта Гольшанського. Всупереч зусиллям творців Гедимінової легенди, слід визнати, що

насправді першим литовським князем, котрий посів київський стіл, був не предок Гольшанських, а син Ольгерда Володимир. За свідченням Густинського літопису, це сталось у 1362 р., коли Ольгерд, завдавши поразки подільським татарам й опанувавши Поділля, “и инныя руския державы во свою власть приять, и Киев под Феодором князем взят, и посади в нем Володымера, сына своего, и нача над сими владети, им же отци его дань даяху”⁶⁵.

Як бачимо, за твердженням Густинського літопису, попередником Володимира Ольгердовича на київському столі був місцевий князь Федір (що його існування він фіксує і в звістці за 1361 р.: “В Киеве на княжени Феодор”). Утім, чи відповідає це твердження дійсності? З огляду на характер цього пізнього джерела, гадаємо, що ні. Скоріше, згаданий князь є також літописним фантомом – або, точніше, “двійником” київського князя Федора, добре відомого за літописним сюжетом 1331 р. Чільну роль у його появі могла відіграти “Хроніка” Стрийковського, відома як одне з джерел Густинського літопису. Напевно, його укладач “переніс” київського князя Федора у часи Синьоводської битви, натрапивши в “Хроніці” на інформацію, що вона сталась у 1331 р.⁶⁶ Це пояснює, чому в Густинському літопису, як і в літописній оповіді про події 1331 р., князь Федір не названий по батькові; крім цього, таке припущення є цілком правомірним з огляду на схильність невідомого нам українського книжника до синхронізації звісток різних джерел та їхньої “раціоналізації” (вона помітна, зокрема, в уже відзначеному нами ототожненні персонажів Гедимінової легенди з їхніми літописними прототипами; відомо й те, що упорядник Густинського літопису скоригував текст “Сказання про

князів володимирських”, виправивши Костянтина Мономаха на Олексія Комніна, а також ідентифікував Івана Борисовича Київського як Івана Ольгимонтовича⁶⁷). Тож маємо всі підстави вважати, що київський князь Федір з 1361-1362 рр. є такою ж літературною фікцією, як і деякі інші володарі Києва, зафіксовані тільки у цьому літопису (Ярослав Ярославич, Іван Калита⁶⁸). Зрозуміло також, що київський книжник уникнув відтворення у своїй праці сюжету про ганебну поведінку реального Федора у 1331 р., тільки занотувавши факт його існування та перехід його володінь до литовського князя.

Традиційно вважається, що Володимира Ольгердовича заступив на київському столі його зведений брат Іоанн-Скиргайло, котрий отримав Київ як експектативу за Белзькою угодою, укладеною з Вітовтом 6 грудня 1392 р.⁶⁹ Утім, аналізуючи питання про псевдокиївських князів, не можна оминати увагою нещодавні спроби виключити цього князя з числа володарів Києва. Польський дослідник Ян Тенговський намагався довести, що цю угоду так і не було реалізовано й до самої смерті Скиргайла (у грудні 1394 р.⁷⁰) київським князем залишався Володимир Ольгердович; при цьому він виходив із того, що Володимир ще в лютому 1394 р., поручаючись разом із Вітовтом і Скиргайлом за свого брата Андрія, згадувався в документах як “Wlodimirus Kyouiensis”, а тогорічний ітинерарій Скиргайла виключав його участь у поході на Київ⁷¹.

Головна теза Тенговського – “Скиргайло ніколи не був київським князем” – викликала заперечення з боку Я.Поверського⁷². Дослідник вказав на неприпустимість ігнорування відомостей білорусько-литовських літописів короткої редакції, де докладно описані обставини смерті

й похорону Скиргайла як київського правителя; що ж до титулатури Володимира Ольгердовича, то князь міг утримати її, як данину традиції, й після втрати Києва, де він порядкував з 1360-х років (це, зауважимо, сталося з його братом Андрієм: той продовжував зватися Полоцьким і через 12 років після остаточної втрати ним Полоцька).

Додамо також, що дотичний Скиргайла фрагмент білорусько-литовських літописів має характер вставки до основного тексту і створений очевидцем тих подій (хай він і був тоді підлітком – “бех тогды млад”); не менш важливою є й проігнорована обома польськими дослідниками інформація про Скиргайлову смерть у Києві, подана (під 1394 р.) Длугошем (тим більше, що, всупереч думці Ю. Лимонова⁷³, вона навряд чи походить від версії білорусько-литовських літописів, від якої вона відрізняється як деталями, так і загальною тенденцією⁷⁴).

Наявну в обох пам'ятках звістку про поховання Скиргайла Ольгердовича в Печерському монастирі до певної міри підтверджує заповіт сина Володимира Ольгердовича – Андрія Володимировича. В преамбулі до нього князь згадує про те, як у 1446 р. “приездил в Киев со своею женою и со своими детками, и были есмо в дому Пречистыя (Богородицы) и поклонилися есмы пресвятому образу ея, и преподобным отцам Антонию и Феодосию, и прочим преподобным и богоносным отцам печерским..., и поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и дядь своих гробом (виділено нами – О.Р.)”⁷⁵.

Ще важливішим є те, що Скиргайла занесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря, де його ім'я (“великаго князя Скиргайла, нареченнаго в святом крещении Иоанна”) фігурує поруч з іменами Володимира

Ольгердовича та його сина Олелька⁷⁶; на жаль, це джерело і досі залишається практично невідомим польським науковцям, хоч його було запроваджено до наукового обігу понад сторіччя тому⁷⁷. Меншу вартість має князівський пом'яник, включений Йосифом Тризною до складу створеної ним редакції Печерського Патерика: наявна у ньому згадка про Скиргайла повністю запозичена упорядником з білорусько-литовських літописів⁷⁸.

У сукупності всі наведені дані не дають підстави для сумнівів в історичності Іоанна-Скиргайла як київського князя; щоправда, точних вказівок на час його появи в Києві ми такі не маємо. На думку Поверського, це сталося у 1393 р.; Ян Тенговський, визнавши зрештою деякі з аргументів свого опонента, мінімізував Скиргайлове перебування у Києві до двох місяців – “між кінцем жовтня і 23 грудня 1394 р.” – і резюмував: “Не було те князювання тривалим, однак треба визнати його за історичний факт”⁷⁹. У будь-якому випадку, не може йтися про карбування Скиргайлом, за прикладом Володимира Ольгердовича, власної монети – якою б провокативною не здавалася така думка⁸⁰.

Ми вже мали можливість відзначити, яким дискусійним є питання про князя Івана Борисовича Київського як гаданого наступника Скиргайла, та запропонувати власне бачення цієї проблеми⁸¹. На нашу думку, ця стаття є абсолютно фіктивною – точніше, такою, що постала в джерелах через помилку переписувача, котрий копіював список загиблих у битві на Ворсклі (1399 р.); насправді ж після Скиргайла у Києві ствердились Гольшанські, які утримались тут до середини 1430-х років. Їх заступив син Володимира Ольгердовича Іван, котрий як київський князь згадується серед учасників Вилькомир-

ської битви (1435 р.) у білорусько-литовських літописах⁸². Характерно, що цей літописний список подеколи також має хиби – в версії Ольшевського літопису ми натрапляємо ще на одного примарного господаря Києва – “князя Михайла Львовича Київського”⁸³. Його поява в опису Вилькомирської битви пояснюється тим, що переписувач попросту “об’єднав” двох її учасників – Михайла Львовича В’яземського й Івана Володимировича Київського.

Особливе місце серед гаданих володарів Києва займає ще один князь Михайло, практично не зауважений в історіографії – якого, слідом за А.Л.Хорошкевич⁸⁴, можна було б прийняти за Михайла Олельковича, коли б не характер запису, в якому він фігурує, й не його датування. Маємо на увазі коротку нотатку з четвертої книги записів Литовської Метрики: “Князь олект (перекручене *electus* – *О.Р.*) киевский Михал обецал коня чалого високого з волоским петном (вочевидь, тавром – *О.Р.*)” (1486 р.)⁸⁵. Немає сумніву, що тут не йдеться про Олелькового сина, який ще у 1481 р. наклав головою за свою участь у “змові князів”; більше того – не йдеться тут і про будь-кого з тогочасних князів (що з них жоден не міг бути “обраним”). Натомість маємо справу з титулуванням “князями” католицьких єпископів (порівн., наприклад: “их милость панове рада: князь бискуп виленский, князь бискуп луцкий, князь бискуп жомойтский и пан воевода подляшский”⁸⁶); що ж до терміну “олект”/ “алект”, то він, як свого часу зауважив Б.Бучинський⁸⁷, означав єпископа-номіната (наприклад: “князь Войтех, олект виленский”⁸⁸). Для православної традиції це визначення є нехарактерним; виняток щодо цього становить послання митрополита Мисаїла до папи Сікста IV (1476 р.), де термін “алект” постав, вочевидь, як наслідування термінології булл папи Пія II, дотичних Григорія Болгарина⁸⁹.

Що ж стосується “князя олекта” Михайла, то у вітчизняній літературі будь-яких даних про нього бракує⁹⁰; німецькі ж та польські дослідники занотували факт його існування: домініканин Михайло зі Львова (Michael de Leopoli) був висвячений на київського єпископа Інокентієм VIII 22 червня 1487 р. і перебував на посаді до вересня 1494 р.⁹¹

З київським біскупством пов'язана постать ще одного гаданого володаря Києва – сина Сигізмунда Кейстутовича Михайлушка, що його називав київським князем медницький біскуп Миколай у листі від 20 грудня 1432 р. Утім, як слушно занотував Я.Тенговський⁹², при цьому малася на увазі не приналежність Михайла Сигізмундовича до грона київських князів, а перебування його володінь (очевидно, успадкованого від батька Стародуба) у межах Київського діоцезу.

Неважко помітити, що два останні з проаналізованих нами випадків неправомірного використання київської князівської титулатури мають дещо іншу природу, ніж решта. Йдеться ж бо не про претензії на цей титул, а про термінологічні нюанси середньовічної документації, подеколи незрозумілі навіть для професійних медієвістів. Додають проблем науковцям і ті примарні володарі Києва, чия поява спричинена текстуальними вадами давніх джерел. Утім, з точки зору середньовічних реалій заслуговують на увагу лише ті історичні фантоми, котрі були свідомо, а подеколи й цілеспрямовано витворені книжниками XVI-XVII ст. Зрозуміло, що передумовою цього був брак сталих традицій історієписання в регіоні. Відомо, що київські книжники у XVII ст. намагалися надолужити втрачене за рахунок енергійного засвоєння доробку польських істориків й нерідко мимохіть акцеп-

тували їхні помилки. Утім, і такі випадки не позбавлені політичної тенденції (зокрема, ідея князювання в Києві Івана Калити цілком узгоджується із виразно промосковськими симпатіями тогочасних київських інтелектуалів). Та основний пік міфотворення у царині київської княжої традиції припав на XVI ст., маючи своїм підґрунтям політико-ідеологічне протистояння в питанні про давньоруську територіальну спадщину, що в ньому неабияку роль відігравали суто генеалогічні аспекти. Це фальшування історичного фактажу, як і будь-яке фальшування, виразно вказувало на поточну кон'юнктуру; відтак, правомірним є висновок, що поява в джерелах окресленої доби цілої низки псевдоволодарів Києва по-своєму, в непрямий спосіб уявлює значення Києва у суспільній свідомості в ті часи, коли він вже не був ані столичним містом, ані князівським осередком.

¹ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 129, 146, 194.

² Соболев Л.В. Генеалогическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. – 2001. – № 2. – С. 34.

³ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz. I. – S. 228, 249, 286, 290-291, 303, 306, 321; Cz. 2. – S. 159-160, 281, 305; Соболев Л.В. Указ. соч. – С. 34-36. Щодо Данила та Лева Даниловича як київських князів та гадану коронацію Данила у Києві (яку Стрийковський “додав” до справжньої, дорогичинської) див.: Strykowski M. Kronika ... – Cz. I. – S. 286, 287, 291, 303, 306, 311. Деякі сучасні дослідники йдуть навіть далі, зараховуючи до числа київських князів онука Данила, Юрія Львовича (Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI-XIV веков. – М., 2000. – С. 131).

⁴ СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 71. – С. 172.

⁵ Летописи белорусско-литовские. – С. 91, 130, 148, 175-176 тощо.

⁶ Там же. – С. 92, 131, 148, 176 тощо.

⁷ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 466-467. Порівн.: Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. I: Литовский период. – С. 7.

⁸ Вперше опубл.: Narbutt T. Pomniki do dziejów litewskich pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym. – Wilno, 1846. Перше наукове видання білорусько-литовських літописів було здійснене в 1907 р.: Западнорусские летописи // ПСРЛ – СПб., 1907. – Т.17. Тоді ж текст оповідання про завоювання Гедиміном Південної Русі був надрукований за шістьма літописними версіями в збірці: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – СПб., 1907. – С.174-181,184-185, 201-202.

⁹ Летописи белорусско-литовские. – С. 95-96, 152-153, 179-180, 200-201, 221-222; Хроника Быховца // ПСРЛ. – М., 1975. – Т. 32. – С. 136-137.

¹⁰ Strykowski M. Kronika ... – Cz.1. – S.363-366; Болеслав-Юрий II... – С. 164-173 (переклад російською). При визначенні дати Гедимінових походів Стрийковський синхронізував “впокоение земли Жомойтской от немцов”, котре їм нібито передувало, з поразкою хрестоносців у Жемайтії у 1320 р. Однак цим роком у “Хроніці” датовані обидві виправи литовського володаря – волинська та, водночас, київська, яка, за літописами, відбулася наступного року. Те, що у другому випадку ця дата є опискою (або друкарською помилкою) виразно засвідчує подальший текст “Хроніки”, де зазначається, що в 1321 р., з опануванням Києва Гедиміном, припинила своє 431-річне існування “монархія або єдиновладдя київське” (Op. cit. – Cz.1. – S. 368).

¹¹ Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 214-215. Знайомство Домбровського з текстом “Хроніки” унаочнює згадка про нащадків Данила Галицького: “Лицарі з цього гнізда упродовж майже років із сорок правили Києвом”.

¹² Див., наприклад, родовід Шиловських, предок яких нібито супроводжував до Рязані київського князя Станіслава після поразки, завданої йому Гедиміном (опубл.: Юшков А.И. Акты XIII-XVII вв., представленные в Разрядный приказ представи-

телями служилых фамилий после отмены местничества. – М., 1898. – № 12. – С. 12-13; Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. – М., 1964. – Т.3. – № 352. – С. 376). Щоправда, О.Г.Кузьмін упевнено датував цю пам'ятку другою половиною XV ст. (Кузьмин А.Г. Рязанское летописание: Сведения летописей о Рязани и Муроме до середины XVI века. – М., 1965. – С.199-200) – хоча вже згадка про те, що битва між Гедиміном і Станіславом відбулася “на реке Пирне (перекр. “(И)рпене” – О.Р.)” виказує знайомство автора родоводу з “Хронікою” Стрийковського, котрий і запровадив до обігу цей “неологізм” (Strykowski M. Kronika ... – Cz.1. – S. 365). У того ж Стрийковського була запозичена й інша його новація - проаналізована вище теза про Данила Галицького як київського князя. За родоводом, предки Шиловських “приехали в Киев к великому князю Данилу Романовичу и к сыну его князю Лву” в ті часи, коли Данило „писася самодержцем Руские земли” – й остання фраза є прямим текстуальним запозиченням з “Хроніки” (порівн.: Strykowski M. Kronika ... – Cz.1. – S. 286). Не усвідомлює цих нюансів А.Клеймола, зараховуючи генеалогічну легенду Шиловських до числа тих, що ґрунтуються на історичних фактах (Kleimola A.M. Genealogy and Identity Among the Riazan' Elite // Culture and Identity in Muscovy. 1359-1584 (= UCLA Slavic Studies. – New Series. – Vol. 3). – Moscow, 1997. – P. 292-294), та С.Ройел (Rowell S.C. Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345. – Cambridge, 1994. – P. 103).

¹³ Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.1. – С.47-58.

¹⁴ Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 35.

¹⁵ Цей запис міститься в складі так званого Київського літопису, котрий фігурує у збірнику як “Летописец вторый” (ЛНБ, ВР. – Ф.Оссол., № 2168. – С. 104-105). Слід відзначити, що в Київському літопису за списком О.М.Лазаревського цього фрагмента немає (порівн.: Київський літопис першої чверті XVII ст. // УІЖ. – 1989. – № 2. – С.116-117).

¹⁶ Усі вони містяться в першому з літописних творів, включених до “Збірника Кошцаківського” – “Кройнике русской о рос-

сийских самодержцех и великих царех” (с.11 (1341 р.), 72 (1340 р.), 80 (1341 р.), 90 (1340 р.)). Заслугує на увагу той факт, що в трьох випадках (на с. 11, 72, 90) літерні позначення чисел є правленими (наприклад, на с. 90 дата сѡми (1340 р.) виправлена з сѡма (1333 р.) – для узгодження часу, коли “Гедимин, княз литовский, выгнал татар с Киева”, з твердженням, що “от Батия (тобто від 1240 р. – ОР.) до Гедимина был Киев под властью татарскою лет сто”). Ця деталь, і досі не відзначена ніким з дослідників, красномовно свідчить про те, що укладач літопису не мав чіткого уявлення про дату Гедимінового походу і при її визначенні вдавався до певних (і, за нашими підрахунками, не завжди вірних) калькуляцій. Тож цілком очевидно є хибність позиції М.Дашкевича, котрий, керуючись даними “Збірника”, відсунув дату завоювання литовцями Києва, вважаючи, що воно “не могло відбутися у 1320-1321 рр., але легко могло здійснитися після 1332 р.” (Дашкевич Н.П. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С.64).

¹⁷ Дашкевич Н.П. Указ.соч. - С.55-58.

¹⁸ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – С.473-486; Його ж. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т.4. – С.18-19, 427-430. Див. також: Його ж. Історія України-Руси. – Т.3. – С. 526-527 (аналіз волинської частини оповідання).

¹⁹ Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 120-121.

²⁰ Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – С.24, 182.

²¹ Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – М., 1939. – Т.2. – Вып.1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. – С.57 (курс лекцій, що цитується, був прочитаний автором у 1908-1910 рр.).

²² Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 38.

²³ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С. 5-6, 43-44

(наголосимо, що дослідник вважав залежність Волині та Київщини від Гедиміна нетривалою, і тому мінімізував наукове значення полеміки між прихильниками та опонентами цього історіографічного сюжету).

²⁴ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 22-23.

²⁵ Клепатский П.Г. Указ. соч. – С.1-12.

²⁶ Сушицкий Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. – К., 1921. – Ч. 1. – С. 103, 191-194.

²⁷ Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича по истории русской церкви XIV века // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. 1916 г. – Пг., 1916. – Т. 21. – Кн.1. – С.48-70.

²⁸ Там же. – С.58, 67.

²⁹ НПЛ. – С.344; Новгородская Четвертая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1848. – Т.4. – С.52; Софийская Первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т.5. – С.219; Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – М.; Л., 1949. – Т.25. – С.170.

³⁰ Петрунь Ф. Українські степи за ранньої татарської та за литовської доби: Замітки і зауваження // Полуднева Україна. – К., 1932 (?). – С. 160 (стаття збереглася фрагментарно, в єдиному примірнику); Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. – Warszawa, 1933. – Т. 1. – S. 328-331; Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 106-108; Idem. Sine Wody: (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 145-146, 176; Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрыйковский и его хроника). – М., 1966. – С.156; Батура Р.К. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды: От нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Вильнюс, 1972. – С.20-21; Охманський Е. Гедиминовичи – “правнуки Сколомендовы” // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв. – М., 1974. – С. 358, 362-363; Шабульдо Ф.М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // УІЖ. – 1973. – № 6. – С. 82; Його ж. Адміністративно-правове становище Києва

XIII-XV ст. // Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. - К., 1982. - С. 26-27; Його ж. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // *УІЖ*. - 1984. - № 6. - С.44-46; Его же. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К., 1987. - С. 26-31; Муравьева Л.Л. *Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII - начала XV века*. - М., 1983. - С. 243-244; Trajdos T. *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434)*. - Wrocław etc., 1983. - Т. 1. - S. 40; Гудавичюс Э. По поводу так называемой "диархии" в Великом княжестве Литовском // *Феодализм в Балтийском регионе*. - Рига, 1985. - С.39; Ставиский В.И. "Киевское княжение" в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // *Внешняя политика Древней Руси*. - М., 1988. - С. 98-99; Tyszkiewicz J. *Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII-XVIII w.* - Warszawa, 1989. - S.113; Никжентайтис А.П. Легенда XIV в. о мученичестве 14 францисканцев в Вильнюсе и историческая истина // *Вспомогательные исторические дисциплины*. - Л., 1990. - Т. 21. - С. 258; Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV ст. до середини XVII ст.* - К., 1993. - С.84; Дворниченко А. Ю. *Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.)*. - СПб., 1993. - С. 94-96; Pelenski J. *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*. - New York, 1998. - P. 147-148; Rowell S.C. *Op. cit.* - P. 87, 94-111.

³¹ Утім, у літературі останніх десятиліть дедалі частіше лунають критичні зауваги на адресу окресленого сюжету (порівн.: Pritsak O. *Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea* // *Harvard Ukrainian Studies*. - Vol. 10. - № 3/4 (December 1986). - P. 296; Насевич В. *Пачаткі Вялікага княства Літоўскага*. - Мінск, 1993. - С. 80-81; Горский А.А. *Русские земли в XIII-XIV веках: Пути политического развития*. - М., 1996. - С. 29; Шокарев С.Ю. К проблеме исследования родословной потомков смоленских князей // *Русский родословец*. - 2001. - Вып. 1. - С. 18 (дослідник критикує побудови К.Авер'янова, котрий, заперечуючи смерть князя Василя Олександровича Брянського у 1314 р., робить його одним із оборонців Києва від війська Гедиміна)). Що ж до української історіографії, то наші спроби розгорнути дискусію з цього приводу наразилися тільки на туманні ремарки: „Останнім часом О.В.Русіна в кількох публікаціях зробила спробу спростувати

окремі аргументи опонентів концепції В.Б.Антоновича відносно часу і обставин приєднання цих земель (Волині та Київщини – О.Р.) до Литви в часи Гедиміна, не бачачи, мабуть, в цих аргументах певної системи” (Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання. – К., 1998. – С. 61).

³² Бенешевич В.Н. Синагога в 50 титулов и другие юридические сборники Иоанна Схоластика // Записки классического отделения имп. Русского археологического общества. – СПб., 1914. – Т.8. – С.167-169.

³³ Зокрема, згаданий в запису № 10 (котрий, як і решта записів, датований у публікації 1330 р.) “Малий Новгород” трактується видавцями як Нижній Новгород (щодо якого ніколи не вживалося визначення “Малий”) або як Малий Новгород на Київщині (котрий був зруйнований ще печенігами – див.: Рыбаков Б.А. Владимировы крепости на Стугне. – М., 1965. – С. 128; Его же. “Застава богатырская” на Стугне // Города феодальной России. – М., 1966. – С.92) – тоді як цілком очевидно, що йдеться про Новгородок (Новогрудок) у Поніманні. Заперечення викликає прочитання слова “Косма” (Козьма) як “Кос(тро)ма” (запис № 10) і використання щодо згаданого в запису № 7 “Пацинського” титулу “князь” (з огляду на роль Пацині в житті Смоленської землі); ще менш вдалим є редакторський додаток до запису № 2, який прямо суперечить його змісту.

³⁴ Порівн., наприклад: НПЛ. – С.98 (“брат Гедиминов, князя литовського, Воини, полотський князь”).

³⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т.1. – Ст. 485. Очевидно, у цьому фрагменті частина тексту випущена і звід початку XIV ст. був точніше переданий у Троїцькому літопису: “...Митрополит иде к Брянську, отголе в Суждалскую землю и тако седе в Володимери с клиросом и с всем житием своим” (Приселков М.Д. Троицкая летопись: Реконструкция текста. – М.; Л., 1950. – С.349).

³⁶ Летопись по Академическому списку // ПСРЛ. – Т.1. – Ст. 526, 527.

³⁷ Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып.1. – С.325-326.

³⁸ Симеоновская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1913. – Т.18. – С.87.

³⁹ Лаврентьевская летопись. – Ст. 471. Абсолютно незрозумілим є твердження М.Д.Присьолькова, що “муромського князя Ярослава наші літописи не називають” (Отрывки В.Н.Бенешевича... – С.67).

⁴⁰ Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліографічний довідник. – К., 1990. – С. 52. – № 59. Порівн.: Кузьмин А.Г. Рязанское летописание. – С.206-208.

⁴¹ Летопись по Академическому списку. – Ст. 527, 528.

⁴² З палеографічного боку вони розглядалися Б. Фонкичем, котрий також відніс їх до канцелярії митрополита Феогноста (Фонкич Б. Л. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек // Византийские очерки. – М., 1982. – С. 260-262).

⁴³ Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Указ.соч. – С.49.

⁴⁴ Памятники древнерусского канонического права. – Ч.1: Памятники XI-XV вв. // РИБ. – СПб., 1880. – Т.6. – Приложение. – Ст.180.

⁴⁵ Не можна погодитись із думкою, що в цьому переказі йдеться не про “населення, яке походить з району Кавказького П'ятигір'я (де тепер м.П'ятигорськ)”, а “про жителів с.П'ятигори, яке, судячи з його розташування, належало в той час до Черкаського староства”, а “черкасами, як відомо, протягом досить довгого часу називали українців-наддніпрянців взагалі” (Стрижак О.С. Назви уходів на території Полтавщини XVI ст. // Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – С.55). Такій атрибуції суперечить як самий зміст цього переказу, так і той факт, що у XVI ст. словосполучення “черкаси п'ятигорські” являло собою стале етнімічне утворення, котре вживалося щодо черкесів Північно-Західного Кавказу. Про поширеність цього терміну свідчить, зокрема, те, що його пояснення міститься в „Трактаті” Меховського (див.: Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. - М.; Л., 1936. - С. 62-63). Варто також наголосити, що кавказькі черкеси були православними, а не мусульманами, як це подеколи стверджується (наприклад: Яковенко Н. М. Українська шляхта... – С. 172).

⁴⁶ Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1. – С.103.

⁴⁷ Щоправда, Гедимін виступає тут як засновник двох з них – Канева й Черкас.

⁴⁸ Порівн.: Мариновський Ю.Ю. Писемні джерела XI-XIV ст. про Канів // УІЖ. – 1990. – № 9. – С.17; Його ж. Ще раз про назву

міста Черкаси // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С.65; Яковенко Н. М. Українська шляхта... - С. 174.

⁴⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1909. – Т.7. – С.70.

⁵⁰ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки ІФВ ВУАН. – К., 1931. – Кн.26. – С.26.

⁵¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.7. – С.70; Грушевський О.С. З промислового життя XVI-XVII вв.: Ватаги дніпрових уходів і старостинська адміністрація // Науковий збірник за рік 1924. – К., 1925. – С.72. Порівн.: Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. – С.27. – Прим.2.

⁵² Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.103.

⁵³ Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С.185; похідним від цього твердження є зауваження О.Гваньїні в “Опису Європейської Сарматії” (див.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.2. – С.13). Важко судити, чи мав місце факт переселення групи черкесів на Подніпров'я, який міг би дати початок м.Черкаси і, водночас, призвести до закріплення за тамтешньою людністю даної назви. Див. огляд історіографії “черкаської” проблеми: Горленко В. Про походження назви “черкаси” щодо українців XVI-XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип.2. – С.27-34.

⁵⁴ Так вважали, зокрема, В.Б.Антонович (котрий, до речі, і ввів цей переказ до наукового обігу ще до його публікації в “Архиве ЮЗР”, хоч і з помилковою датою 1545 р.: Указ.соч. – С.55-56) та В.Г.Ляскоронський (Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году. – СПб., 1907. – С.118-119). Залежною від цих думок є позиція Л.В.Падалки, який вважав, що і в самому переказі згадується не Гедимін, а Вітовт (Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы. – Полтава, 1914. – С.41-42).

⁵⁵ Антонович В.Б. Указ.соч. – С.56. Зауважимо, що сезонним уходництвом на теренах Південної України займалися вихідці з різних регіонів Литовської держави, і завдяки їхнім періодичним

міграціям подніпровський переказ міг поширитися далеко за межі цих територій.

⁵⁶ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли... – С.482-483.

⁵⁷ Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – Мінск, 1969. – С. 155; Ючас М.А. Хроника Быховца // Летописи и хроники. 1973. – М., 1974. – С.225, 230-231; Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С.160-161; Ивакин Г. Ю. Киев в XIII-XV веках. – К., 1982. – С. 29-30.

⁵⁸ Докладніше див. с. 84-88.

⁵⁹ Таку саму тенденцію – екстраполювати у Гедимінові часи статус, набутий за володарювання Вітовта – демонструє й наявна у білорусько-литовських літописах звістка про призначення Гедиміном „першим воеводою” у Вільно Гаштольда, тоді як насправді першим віленським воеводою став Ян Гаштольд у 1412 р. (Улащик Н.Н. Указ. соч. – С. 161).

⁶⁰ Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 2003. – Т. 40. – С. 128.

⁶¹ Pritsak O. Op. cit. – P. 296. – Fn. 69.

⁶² Летописи белорусско-литовские. – С. 91, 130, 147, 175 тощо.

⁶³ Щодо його генези див.: Sutherland D. Conquest and Law // Studia Gratiana. – Roma, 1972. – Vol. 15: Post Scripta (Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post). – P. 33-51.

⁶⁴ На його декларацію натрапляємо вже у Галицько-Волинському літопису: Данило Галицький обстоював свої права на Дорогичин, покликаючись як на „отчинне право” („Сый был град нашъ и отецъ наших”), так і на „право завоювання” („Се град мой, преже бо приях его копием”): Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 102.

⁶⁵ Густынская летопись. – С. 130.

⁶⁶ Strykowski M. Kronika ... – Cz. 2. – S. 6. Це дата є елементом „цілком фантастичного датування Стрийковським подій часів правління Ольгерда” (Рогов А.И. Указ. соч. – С. 167).

⁶⁷ Густынская летопись. – С. 74-75, 131.

⁶⁸ Див. щодо них с. 78-80.

⁶⁹ Monumenta medii aevi historica. – Kraków, 1876. – Т. 2. – № 20. – P. 17-18.

⁷⁰ Сама ця дата тривалий час залишалася дискусійною – аж доки К.Ясинський не натрапив у рахунках краківського королівського двору на датований 24 січня 1395 р. запис про витрати, пов'язані із жалобою за князем Скиргайлом (див. рецензію Ясинського на “Генеалогію Ягеллонів”: *Studia Źródloznawcze*. – Warszawa; Poznań, 1971. – Т. 15. – S.240).

⁷¹ Tęgowski J. Kiedy zmarł Skirgiełło ? // *Spółeczeństwo i polityka do XVII wieku*. – Olsztyn, 1994. – S. 59-64.

⁷² Powierski J. Czy Skirgiełło był księciem kijowskim ? // *Spółeczeństwo i polityka do XVII wieku*. – S. 65-78.

⁷³ Лимонов Ю.А. Польский хронист Ян Длугош о России // *Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе*. – М., 1972. – С. 265.

⁷⁴ Порівн.: *Летописи белорусско-литовские*. – С. 65, 72, 101-102, 138 тощо; *Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – Kraków, 1868. – Т. 3. – S. 478. Див. також критичні зауваги: Улащик Н.Н. *Указ. соч.* – С. 82. – Прим. 1. Занотуємо також те, як подеколи коментується в українській літературі цей епізод. Наприклад, С.К.Росовецький, якого “дивує характеристика князя: “чюдный князь Скирагило добрый”, з обуренням відзначає “вчинок місцевих “священників”, що поклали заїжджого литовського князя “подле гроба святого Феодосия Печерского”, і бачить у цьому “ознаки глибокої деморалізації українських і білоруських книжників, котрі на той час і мріяти забули про якусь державність для своїх народів” (Грушевський М. *Історія української літератури*. – К., 1995. – Т.5. – Кн.1. – С. 248).

⁷⁵ Южнорусские грамоты, собранные Вл. Розовым. – К., 1917. – Т. 1. – № 83. – С. 154.

⁷⁶ Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // *ЧИОНЛ*. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 6.

⁷⁷ Саме тому в праці Я.Поверського натрапляємо на ототожнення двох київських князів – Івана Ольгимонтович й Івана Борисовича (Powierski J. *Op. cit.* – S. 78), хоч у пом'янику вказане хресне ім'я Ольгимонта – Михайло (Голубев С.Т. *Указ. соч.* – С. 7).

⁷⁸ Кучкин В. А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского Патерика Иосифа Тризны // *Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования*. 1995 г. – М., 1997. – С. 174, 191-192, 225.

⁷⁹ Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 101-103.

⁸⁰ Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 75. Див. у цьому зв'язку зауваження Г.Козубовського: УГО. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 258. Відзначимо також існування іншої гіпотези, опертої на легенду київських монет XIV ст. Деякі дослідники відчитували на них ім'я Роман і робили на цій підставі висновок про перебування на київському столі чи то брянського князя Романа Михайловича, чи то його тезки – сина Федора Ольгердовича. Про безпідставність цих припущень див.: Козубовський Г.А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 132; Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 94.

⁸¹ Див. с. 84-85.

⁸² Летописи белорусско-литовские. – С. 35, 58, 77, 107 и др.

⁸³ Там же. – С. 190.

⁸⁴ Хорошкевич А.Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV – начале XVI в. // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 71. – Прим. 5 („Навіть втративши Київ, у 1486 р. Михайло Олелькович називався київським князем, але обраним”).

⁸⁵ РИБ. – СПб., 1910. – Т. 27. – Ст. 229.

⁸⁶ Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – № 64. – С. 151.

⁸⁷ Бучинський Б. “Грамота Мисаїла” і “грамота Ніфонта” // Записки Українського наукового товариства. – К., 1914. – Кн. 13. – С. 13.

⁸⁸ Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т.1. – № 100. – С.115.

⁸⁹ Див.: Софийские летописи // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т. 6. – Прибавления. – С. 319-320; порівн. із перекладом: Там же. – С. 168 (“елект/олект киевский”). Докладніше про згадану пам'ятку див.: Русина О. Мисаїлове послання Сіксту IV за Синодальним списком // УАЩ. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 281-296.

⁹⁰ Див., зокрема, список київських єпископів: Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 144.

⁹¹ Eubel C. *Hierarchia catholica medii aevi*. – Monasterium, 1914. – P. 127; Abraham Wł. *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich za lata 1899-1913* // *Archiwum Komisji Historycznej PAU*. – Kraków, 1923. – Ser. 2. – T. 1. – S. 31; Idem. *Uzupełniony katalog dawnych łacińskich biskupów kijowskich* // *Collectanea theologica*. – Lwów, 1937. – S. 418.

⁹² Tęgowski J. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. – S.221. – *Przyp.* 1044.

КОНТРОВЕРЗИ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ КНЯЖОЇ ТРАДИЦІЇ XIII-XVI ст.

В останній третині XVII ст. укладач Синопису, коментуючи звістку про утвердження у Києві 1471 р. литовського воєводи Мартіна Гаштольда, занотував: “И от того времени преславное самодержавие киевское, Богу тако грех ради человеческих попустившу, в уничижение толико прииде, яко от царствия в княжение, а от княжения в воеводство пременися”¹. І хоч з фактичного боку це зауваження було цілком слухним, саме історія Києва не може слугувати ілюстрацією до відомого парафразу “*Sic transit gloria urbis*” – бо, навіть втративши реальне політичне значення (що його обумовлювало перебування тут “найстаршого” руського князя та митрополита всієї Русі), Київ упродовж кількох століть зберігав харизматичний статус “головного з-поміж усіх міст і країв”². Це виразно засвідчують джерела XIV-XVI ст., що в них Київ визначається як “головне місто всієї Русі” (1380 р., послання патріарха Нила)³, “мати и глава всем градовомь рускимь” (1419 р., “Ходіння” до Царгорода диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими)⁴, “глава всіх руських земель” (1427 р., лист великого князя литовського Вітовта)⁵, “славный великы(й) град Киев, матере градовом” (1483 р., Київський скорочений, чи Волинський короткий, літопис 1-ої пол. XVI ст.)⁶, “богоспасаемый град, он же наречется мати градовом Руское земли, а не инако” (датована 1481 р. грамота патріарха Максима – фальсифікат кінця XVI ст.)⁷. У поетичній формі цю думку висловив Себастьян Кльонович у своєму творі “Роксоланія” (1584 р.):

“Знайте всі люди, що Київ
на Русі значить стільки,
Скільки для всіх християн
Рим стародавній колись”⁸.

Не дивно, що ці уявлення активно використовувались у політико-ідеологічній сфері. Зокрема, у XVI ст. твердження, що Київ є, як і раніше, столицею всієї Русі (“był i jest głową i głównem miastem Ruskiej ziemie” або ж “caput terrarum Russiae, Podoliae et Voliniaie”)⁹, стало одним з ключових компонентів так званої реституційної теорії, якою було обгрунтоване “воз’єднання” руських воєводств Литовської держави з Коронаю Польською у 1569 р.¹⁰; сама ж ця теорія сформувалась як антитеза аналогічним претензіям московських володарів, котрі з кінця XV ст. енергійно наполягали на праві вільно порядкувати у межах своєї загальноруської “отчини”.

Слід зауважити, що дана патримоніальна концепція (генеза якої ще недостатньо досліджена у спеціальній літературі) могла виникнути лише за умов відсутності у Південній Русі елітарних груп, котрі б прокламували своє походження від давніх київських князів-Рюриковичів* і були б носіями політико-родового континуїтету. З другого боку, московські ідеологи зважали на наявність у межах Київщини власної традиції князівського правління – навіть тоді, коли ця традиція перервалася. Показово, що першим конкретним кроком Москви щодо “повернення”

* Невипадково на Люблінському сеймі представники литовської сторони, обгрутовуючи свої права на Волинь, відзначали, що “Волинська земля населена тільки народом литовським і руським та княжатами Олельковичами, Ольгердовичами, Наримунтовичами й Корибутовичами” (Diariusz Lubelskiego sejmu unii. Rok 1569 / Drukiem ogłosił A.T. Działyński // Zródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W.X. Litewskiego. – Poznań, 1856. – Cz. 3. – S. 133).

південноруських земель стало укладення у 1490 р. союзницької угоди з цесарем Максиміліаном, за якою той мав підтримати Івана III у боротьбі за “великое княжество Киевское [!], которое за собою дръжит Казимир, король польский, и его дети”¹¹. Аналогічною була фразеологія польської сторони – і, відповідно, у 1569 р. Київщину було приєднано до Корони як “землю і князівство Київське”¹².

Безперечно, аналізуючи ці факти, слід зважати на інерційність суспільної думки, тривале збереження в ужитку анахронічних назв адміністративно-територіальних одиниць^{*}; однак, очевидно, далася взнаки й сталість уявлень про Київ як носія князівської традиції – уявлень, сформованих як історичною пам’яттю про давньоруські часи^{**}, так і реаліями XIV-XV ст., коли дана традиція реалізовувалася в інших масштабах і формах, зберігаючи свій політичний характер.

Парадокс полягає у тому, що про останню ми – через припинення літописання у регіоні та порушення політико-династичних зв’язків із тими східнослов’янськими землями, де воно збереглося – маємо незмірно менше відомостей, ніж про давньоруську, а, відтак, – поверхове і

^{*} Зокрема, в актовому матеріалі термін “Київська земля” вживається до початку XVII ст., а “Київське воеводство” вперше фіксується лише у 1533 р. (Боряк Г.В. Адміністративно-територіальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI в.: Анализ документальных источников: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – С. 79).

^{**} У цьому контексті заслуговує на увагу спостереження М. Груневега, котрий, побувавши у Києві 1584 р., відзначив у своїх спогадах: “Русини знають, яким могутнім містом був Київ і те, що він був столицею їхніх князів” (Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам’ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 118).

схематичне наукове уявлення (навіть на рівні окремих персоналій¹³). Ця тематика, поза будь-яким сумнівом, потребує серйозної фахової розробки, з урахуванням як суто історичного, так і археологічного, нумізматичного, епіграфічного матеріалу. Кроком до неї є дана розвідка, в якій підсумовано авторські спостереження із зазначеної проблематики, окреслено коло дискусійних питань, що в першу чергу мають привернути увагу науковців.

Серед них слід особливо виділити проблему трансформації князівської традиції на Київщині за татарської доби (40-і рр. XIII ст. – 50-і рр. XIV ст.). На наш погляд, цілком слушною є обґрунтована М.С. Грушевським гіпотеза щодо “знекняжіння” цього регіону після Батиевої навали¹⁴, безпосередньо пов’язаного із відсутністю тут власної династії, специфічним статусом Києва як спільної “отчини” Рюриковичів, на яку всі відгалуження цього роду мали формально рівні права.

До речі, саме на основі цих уявлень склалася згадана вище патримоніальна теорія московських володарів. Дивно, що й досі у спеціальній літературі не звернено увагу на пряму текстуально-сміслову залежність територіальних претензій Івана III (“Вся Русская земля, Киев, и Смоленск, и иные города, которые он (Олександр Казимирович – *О.Р.*) за собою держит к Литовской земле, з Божьею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина”, “а их отчина – Лятская земля да Литовская” (1504 р.))¹⁵ від літописного оповідання про конфлікт між смоленськими Ростиславичами (нащадками Володимира Мономаха – що ними були, як відомо, й московські князі) та чернігівськими Ольговичами, в якому перші вимагали від других “не искати отчины нашея Кыева и Смоленска под нами, и под нашими детми, и подо всем нашим Володи-

меримь племенемъ”, а ті, своєю чергою, обстоювали традиційний статус Києва як загальнородової “отчини”, наголошуючи на тому, що вони “не оугре, ни ляхове, но единого деда есмы вноуцы”¹⁶ (порівн. також: “Я не оугрин, ни лях, но единого деда есмы внуци, а колко тебе до него (Києва – *О.Р.*), только и мне”¹⁷; “мне отчины нету в Вугрех, ни в Лясе(х), токмо в Русстеи земли”¹⁸).

Цей момент слід, безперечно, враховувати при вирішенні питання про те, наскільки новаторською була московська зовнішньополітична програма кінця XV – початку XVI ст.¹⁹ Крім того, у середині XVI ст. згадана патримоніальна теорія втратила свій “етнографічний” чи національний характер, на якому акцентували увагу дослідники: московська верхівка висунула твердження, що “не токмо что Русская земля, но и Литовская земля вся” є “отчиною” московських Рюриковичів²⁰

Повертаючись до подій кінця XIII ст., слід знову-таки наголосити на тому, що в цей період спільний для усіх Рюриковичів Київ, по суті, став нічиім. Злам традиційних механізмів, котрі забезпечували функціонування князівської влади у Києві, відбувся через партикуляризацію політичних амбіцій руських князів, яка виразно позначилась у 40-х рр. XIII ст., коли, як відомо, і Данило Романович, і Ярослав Всеволодович, посівши кийівський стіл, “обдержали” його за допомогою своїх намісників. Не з’явився у Києві й їхній наступник – Олександр Ярославич, котрий, отримавши від татар після загибелі батька “Кыев и всю Руськую землю”, з Каракорума повернувся у Новгород і не заспокоївся доти, доки не відібрав у свого брата Андрія владимирське княжіння (1252 р.) – після чого, за висловом Дж. Феннела, “Київ і вся Південна Русь наче вислизнули з рук правителів Північно-Східної Русі”²¹.

Навряд чи можна визнати переконливими спроби пролонгувати термін існування інституту київського княжіння, а, відтак, і Київської Русі як реального політичного організму посиленням на “стійку літописну традицію, згідно з якою Київ і надалі знаходився в руках північних князів”²² – адже, насправді, йдеться лише про пізній, XVII ст., Густинський літопис, що в ньому Олександра Ярославича та його брата й наступника на володимирському великокняжому столі Ярослава Ярославича названо, відповідно, “московским и киевским” та “литовским и киевским” князями²³. Абсурдність перших предикатів виразно свідчить не на користь другого; ще більші сумніви викликає вміщена під 1305 р. звістка цього ж літопису про початок князювання у Києві Івана Калита²⁴.

Щоправда, характер цієї згадки і те, що в літописному тексті її синхронізовано із успішним походом Гедиміна на Київ²⁵, не зупиняють деяких дослідників, котрі виводять її від гіпотетичного зводу Володимира Ольгердовича. На думку В.Ставіського, “навесні-влітку 1324 р. Гедиміну вдалося підкорити своїй владі Київ, що, однак, не завершилося включенням Київщини до складу Великого князівства Литовського, а призвело до укладення наприкінці 1324 р. компромісної угоди між Литвою й Ордою стосовно Києва... Густинський літопис містить звістку про те, що одночасно з захопленням Києва Гедиміном “киевское княжение” отримав московський князь, відомий своєю проординською політикою, – Іван Калита... Ця стаття, уміщена під 1305 р., передає реальний факт організації влади над Києвом за угодою 1324 р.... Стаття про отримання Іваном Калитою “киевского княжения” сягає “Літописця” 1389-1392 рр. митрополита Кипріяна, куди вона потрапила з київського літопису 1385 р. Володимира

Ольгердовича й де вона читалася під 1324 р. Причиною її перестановки у “Літописці” під 1305 р. було намагання Кипріяна пояснити проживання поза Києвом митрополита Петра, на авторитет котрого спирався Кипріян у проведенні своєї програми відновлення цілісності Руської землі й загальноруської митрополії під керівництвом Московського княжіння”²⁶.

Утім, неважко переконатися, що наявне в Густинському літопису датування Гедимінового походу 1305 р. зумовлене не міркуваннями митрополита Кипріяна, а тим, що його упорядник користувався “Описом Європейської Сарматії” О.Гваньїні, у цій частині залежним від ранніх праць М.Стрийковського²⁷. Пізніше, у своїй “Хроніці”, той відніс похід Гедиміна на Київ до 1321 р. – що, однак, аж ніяк не додає йому рис достовірності: як свідчить ґрунтовний аналіз джерел, оповідання про цю подію має вповні легендарний характер. Звідси – брак будь-яких ознак литовської присутності на Київщині та Переяславщині у другій чверті XIV ст.; це, до речі, й змусило науковців, які обстоюють історичність Гедимінової виправи, по суті, звести її наслідки нанівець, продукувавши ідею “неповного” завоювання Києва, від якої відштовхується у своїх побудовах В.Ставіський²⁸.

Появу ж у Густинському літопису сюжету про Івана Калиту як київського князя можна пояснити впливом Стрийковського, що в його “Хроніці” міститься доволі сумбурна інформація стосовно гаданого заснування Володимиром Святославичем Володимира-на-Клязьмі: “Той же Володимир збудував замок і місто велике, за його іменем назване Володимиром ... і туди столицю свою переніс з Києва, яка, почавши від того Володимира, тривала аж до Івана Даниловича, білоруського князя, а той потім з

Володимира до Москви столицю переніс”²⁹. Відомо, що цей карколомний сюжет не викликав сумнівів у київських книжників, котрі цитували його з більшою чи меншою докладністю: якщо упорядник Густинського літопису обмежився короткою ремаркою про заснування Володимира³⁰, то в “Синописі” натрапляємо також на звістку про те, що Володимир Святославич “и престол свой царский с Києва принесл” до новозаснованого міста³¹ (це, до речі, обурило Дмитрія Ростовського, котрий зробив вклейку до “Синопису”: “Стрийковский бредив, а ты побрежешь”³²).

У будь-якому випадку очевидно, що остаточне розв’язання окресленого питання неможливе без докладного текстологічного аналізу Густинського літопису; втім, видається симптоматичним, що такий вдумливий дослідник, як М.С. Грушевський, спочатку вбачаючи у цій пам’ятці “певні натяки” на існування київського літописання у другій половині XIV ст., з часом рішуче змінив свою думку, відзначивши з приводу наведених вище “фактів”: “Редактор компіляції для сих подій не розпоряджав[ся] ніяким нам не звісним джерелом, і сі його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, а як такі – нічого не варті”³³.

Поза сумнівом є інше – те, що у другій половині XIII ст. Київщина перебувала, за висловом Платона Карпіні, “під безпосередньою владою татар”³⁴, і лише десь на зламі XIII-XIV ст. тут ствердилась власна, путивльська за походженням, князівська династія³⁵. Невідомо, чи належав до неї єдиний київський князь, знаний з джерел першої половини XIV ст. – Федір, відомий своїм нападом на новгородського архієпископа Василя у 1331 р. Водночас нині, як нам здається, можна повністю відкинути думку про ро-

динний зв'язок між Федором Київським і Гедиміном, що набула поширення в історіографії завдяки публікації М.Р. Фасмером і М.Д. Присьолковим так званих “Уривків В.М. Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.” Не можна не помітити, що при інтерпретації даних цього “цікавого, але складного джерела” дослідники припустилися багатьох помилок, довільних припущень та перекручень³⁶. Оперта на цей хиткий науковий фундамент реанімація відкинутих історіографією кінця XIX – початку XX ст. уявлень про історичність виправи Гедиміна на Київ здається, у кінцевому рахунку, безпідставною; у літописному ж оповіданні про події 1331 р. безсумнівною є тільки наявність у Києві, поряд із місцевим князем, представника татарської адміністрації. Очевидно, територіальні межі їх компетенції збігалися – тобто кордони Київської “тьми” були, одночасно, кордонами Київського князівства³⁷.

Ця ситуація могла зберегтись і в другій половині XIV ст., коли Ольгерд, “узявши” Київ під місцевим князем (у Густинському літопису він названий Федором – але це, напевно, ще одна з довільних комбінацій його укладача³⁸), посадив тут свого сина Володимира – адже за правління останнього не була ліквідована залежність його володінь від Орди. До речі, саме у визначенні кордонів “держави” Володимира Ольгердовича існує чимало непорозумінь. З одного боку, не завжди враховуються дані вірогідних, хоч і пізніших за часом джерел. Зокрема, П.Г. Клепатський вдавався до хронологічних розрахунків, аби довести належність Мозирщини київським Ольгердовичам³⁹ – хоча ще у 70-х рр. позаминулого століття до наукового обігу був введений скопійований митрополитом Петром Могилою дарчий запис Володимира Ольгердовича на землі у західній Мозирщині, автентичність

якого не викликає жодних сумнівів⁴⁰. Цілком узгоджується із сучасними генеалогічними схемами зафіксований В. Кояловичем факт існування у Путивлі Володимирового намісника (Каленика Мишковича)⁴¹ – що спростовує гадку про приєднання Путивльщини до Києва лише у XV ст.⁴²

З другого боку, в літературі останніх десятиліть беззастережно приймаються дані синхронного, але вкрай специфічного джерела – літописного реєстру під назвою “А се имена всем градом рускым, далним и ближним” (нині знаного більше як “Список руських міст далеких і близьких”)⁴³, де у рубриці “А се киевськыи гроди” згадано близько 70 міст Київщини, Чернігівщини та Переяславщини, що їх, на думку низки авторів, було “практично об’єднано у державі Володимира Ольгердовича кінця XIV ст.”⁴⁴ Окремі дослідники намагаються підкріпити це твердження посиланням на ареал поширення монет Володимира Ольгердовича⁴⁵; більшою уваженістю щодо цього відзначається позиція Г.А. Козубовського – хоч і він не утримався від спокуси пов’язати знахідки відповідних монетних скарбів на території Південної Чернігівщини з перебуванням цього регіону в складі Володимирової “держави”⁴⁶. Однак, з огляду на характер згаданої пам’ятки, окрема рубрикація у ній низки подніпровських міст такою ж мірою не може свідчити про їхню підпорядкованість Києву на зламі XIV-XV ст., як поява в “Списку” в якості “волянських” міст Волині та Галичини – про існування в той самий період єдиної Галицько-Волинської держави⁴⁷.

Об’єднання у межах київського реєстру міст Київщини, Чернігівщини та Переяславщини – тобто регіонів, які у XII-XIII ст. окреслювались терміном “Русь”

(у вузькому значенні слова), виступаючи як територіально-політичне ядро Давньоруської держави⁴⁸, – можна пояснити, передусім, репродукуванням у “Списку” анахронічних уявлень, запозичених із літописів вказаного хронологічного окресу. Втім, можливо, у даному випадку йшлося про копіювання структури татарських ярликів (відомих нам у підтвердженнях XV-XVI ст.), де під рубрикою “Ино почонши от Киева...” згадуються Чернігів, Рильськ, Курськ, Путивль тощо⁴⁹. Вірогідно також, що у розпорядженні укладачів “Списку” були обидва типи джерел – однак це жодним чином не означає, що згадана пам’ятка може бути дороговказом при реконструкції політико-географічних реалій часів Володимирового правління.

Характерно, що у науковій інтерпретації останнього, як і подальшого перебігу подій, панує майже повна однастайність фахівців: вважається, що по тридцяти роках князювання Володимир Ольгердович, внаслідок централізаторських заходів Вітовта, був усунений зі свого уділу (десь у 1394-1396 рр.), а Київська земля перетворилася на намісництво (чи воєводство); однак у 1440 р., з метою стабілізації внутрішньополітичної ситуації, правлячі кола Литви були змушені відновити Київське князівство, яке на чолі з Олександром (Олельком) Володимировичем, а потім – з Семеном Олельковичем проіснувало ще тридцять років; утвердження у Києві пана Мартіна Гаштольда поклало край автономному існуванню Київського князівства.

Ця схема, що на сьогодні стала канонічною, є спрощеною і вразливою у багатьох відношеннях. По-перше, немає достатніх підстав вважати зміщення Володимира кроком, спрямованим на ліквідацію удільного устрою

Київщини⁵⁰. Як свого часу слушно відзначив Ф.І. Леонтович, у джерелах Вітовтових часів взагалі немає натяків на систематичне обмеження прав удільних князів в ім'я чітко усвідомленого принципу єдинодержавства (місцеві династи, у переважній своїй більшості, не втратили володіння, як і не були зведені до рангу “службових” князів)⁵¹; цю думку підкріплюють і нещодавно виявлені документи XIV ст. у пізніших копіях⁵². Що ж до Володимира Ольгердовича, то його зміщення було, передусім, зумовлене внутрішньополітичною кон'юнктурою 1390-х рр. – угодою між Ягайлом і Вітовтом про повернення останньому батьківських володінь і, відтак, необхідністю відповідної компенсації Скиргайлу за втрачені Троки⁵³; при цьому усунення з уділу саме Володимира було спричинене як престижністю київського княжіння, так і напруженістю у його взаєминах із Вітовтом. Зрозуміло, що утвердження у Києві Скиргайла Ольгердовича не змінило статус Київщини як удільного князівства й аж ніяк його не понизило, позаяк Скиргайло був найближчим соратником і фактичним співправителем у Литві короля Ягайла.

Після раптової смерті Скиргайла (1396 р.), за даними білорусько-литовських літописів, “князь великий Вітовт послал князя Иоанна Олкгимонтовича (Гольшанського. – *О.Р.*) на Киев”⁵⁴. Цій інформації суперечить інша літописна згадка – про загибель у 1399 р. у битві на Ворсклі, серед інших литовсько-руських князів, Івана Борисовича Київського⁵⁵, що його неможливо ані ідентифікувати, ані ототожнити з Іваном Гольшанським⁵⁶, котрий був живий у 1401 р. і батько якого мав християнське ім'я Михайло.

Не вважаючи за можливе примирити ці дві звістки, дослідники, як правило, віддавали перевагу першій. Осіб-

но стоїть думка П.Г. Клепатського, котрий обстоював історичність саме Івана Борисовича Київського, вбачаючи у ньому сина Коригайла Ольгердовича, який міг мати церковне ім'я Борис; однак досліднику не вдалося підкріпити свою гіпотезу переконливими аргументами⁵⁷.

Зі свого боку відзначимо, що, аналізуючи звістку про князя Івана Борисовича, слід мати на увазі, що на літописний список загиблих на Ворсклі у 1399 р. не завжди можна покладатись як на вірогідне історичне джерело: наприклад, згаданий у ньому князь Федір Патрикійович у 1408 р. перейшов на службу до великого князя московського і ще у 1420 р. був його намісником у Великому Новгороді⁵⁸.

З другого боку, факт перебування у Києві Івана Гольшанського (до речі, занесеного, як і Скиргайло, у князівський пом'яник Любецького синодику⁵⁹) не викликає будь-яких сумнівів. Щоправда, у фаховій літературі він однозначно трактується тільки як великокнязівський намісник – хоча на користь цього не промовляє жодне з відомих джерел. Паралельно звертає на себе увагу спадковість князівської влади у Києві впродовж першої третини XV ст. Наступниками Івана Гольшанського стали його сини Андрій (відомий як “київський князь”) та Михайло (київський “*capitaneus*”); високий суспільний статус першого з них засвідчує той факт, що одна з його дочок стала дружиною короля Владислава-Ягайла, друга – молдавського господаря Іллі.

Щоправда, уявленню про безперервність князювання Гольшанських у першій третині XV ст. нібито суперечить перебування у Києві в якості воєводи Юрія Гедиголда, яке польські довідкові видання покладають на період між 1401 і 1411 рр.⁶⁰ ґрунтується ця інформація на публікації

З.Вдовішевського, де маємо заувагу, що в 1404-1412 рр. Гедиголд фігурує у документах без будь-якого уряду – “але упродовж цього часу, вочевидь, має уряд воєводи київського, оскільки на акті Торунської мирної угоди (1 лютого 1411 р.) він титулується воєводою київським”⁶¹. Однак таке твердження потребує уточнень: у тексті Торунського миру Гедиголд згаданий як “*pridem voievoda kyoviensis*”⁶², а “*pridem*” тлумачиться як “давно”, “колись”, “перед тим”; відтак, неможливо окреслити час, коли Гедиголд перебував на цій посаді; коли ж узяти до уваги, що, за твердженням З.Вдовішевського, він пішов із життя у 1435 р. у поважному віці, то є всі підстави для гіпотези, що він був київським воєводою у складну перехідну добу кінця 1390-х років, коли київський стіл кілька разів міняв своїх володарів.

Гольшанські ж, прокнязювавши у Києві до середини 1430-х років, зійшли з політичної сцени Київської землі аж до початку XVI ст. (проминаємо участь Івана Юрійовича Гольшанського у так званій “змові князів”, яка, очевидно, мала метою більш далекоюжні плани, ніж відновлення Київського князівства). Їх заступив син Володимира Ольгердовича, Іван Володимирович, котрий як київський князь згадується серед учасників Вилькомирської битви (1435 р.) у білорусько-литовських літописах⁶³; певно, шлях до цього княжіння йому проторувало одруження на третій дочці Андрія Гольшанського, Василиці (порівн. із пізнішим фактом утвердження у Києві Мартіна Гаштольда – швагра Семена Олельковича).

Як би то не було, у житті Івана Володимировича князювання у Києві було лише короткочасним епізодом; однак заслуговує на увагу той факт, що саме він,

а не Олелько, першим з нащадків Володимира Ольгердовича зайняв батьківський стіл*.

Повертаючись до Гольшанських, слід знову-таки наголосити на безперервності їхнього панування у Києві в першій третині XV ст. Фактично у цей період сформува-лася ще одна – й, по суті, перша – литовська за походжен-ням київська княжа династія. Невипадково Гольшанські разом із нащадками Володимира Ольгердовича занесені

* Окремого розгляду потребує питання про можливість короточасного князювання Олелька у Києві перед 1440 р. – на чому наполягав П.Г. Клепатський (Указ. соч. – С. 42-43), посила-ючись на його грамоту київському домініканському кляштору св. Миколая від 1411 р., знану тільки в ексцерпті з львівських гродських книг, включеному в привілей Яна-Казимира від 25.I.1649 р. Ця обставина не дає можливості піддати даний доку-мент ґрунтовному аналізу – хоча, здається, він не є фальсифікатом. На жаль, впродовж останніх десятиліть він повністю випав з поля зору дослідників – настільки, що Т. Трайдос навіть вважає, що цей акт ніколи не публікувався (крім згадки в реєстрі облят львів-ського архіву бернардинів: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy-pospolitej Polskiej...* – Lwów, 1884. – Т. 10. – С. 3. – № 40) – див.: Трайдос Т.М. *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434)*. – Wrocław, 1983. – С. 53. – Przyp. 79. Насправді ж дана грамота двічі надрукована in extenso латиною (Евгений (Болховитинов). *Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии*. – К., 1825. – Прибавления. – № 5. – С. 16-17; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 3. – № I. – С. 3-4), а також у пізньому, XVI-XVII ст., перекладі (Українські грамоти XV ст. – К., 1965. – № I. – С. 25-26). Уже після виходу в світ праці Т. Трайдоса цей документ (що підтверджує надання Володимира Ольгер-довича і Вітовта) був частково опублікований Є. Охманським, котрий, однак, відніс його до 1441 або 1451 р. (Ochmański J. *Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1386-1430*. – Warszawa; Poznań, 1986. – № 15. – С. 21-22).

до Києво-Печерського пом'яника у рубрику “Помяни, Господи, князи(й) наших великих”⁶⁴; і тих, і других названо київськими “вотчичами” у літописній звітці про “змову князів” 1481 р.⁶⁵

На жаль, ми не маємо жодних даних відносно внутрішньої політики Гольшанських. Те саме стосується й їхніх наступників – Олелька Володимировича (1440-1455 рр.) та Семена Олельковича (1455-1470 рр.): брак відповідних джерел унеможлиблює з'ясування не лише характеру їхньої внутрішньої політики, а й навіть міри її самостійності. Тож не дивно, що це питання востаннє дискутувалась у науковій літературі на зламі XIX-XX ст. Більшість тогочасних вчених схилилася до думки, що за володарювання нащадків Володимира Ольгердовича Київське князівство користувалося автономією, яка межувала з екстериторіальністю. Протилежну позицію зайняв у цьому питанні М. Грушевський, твердячи, що “дотеперішній погляд на київських князів Володимировичів як на вповні самостійних володарів — хибний: самостійними володарями вони не були, у внутрішніх справах своєї землі вони підлягали великому князеві, і його власть обмежувала дуже значно їх власть”⁶⁶.

На підтвердження своєї думки він видрукував два акти Казимира, які стосувалися боярина Івашка Юршича, що його батько Юрша вислужив у Свидригайла маєтності на Київщині. З невідомих причин ці землі були конфісковані в Івашка Олельком. У 1453 р., за скаргою боярина, до справи втрутився Казимир, спочатку усно наказавши київському князю повернути згадані землі їх законному спадкоємцеві, потім звернувшись до нього листовно й, нарешті, підтвердивши це надання привілеєм, згідно з яким Івашко отримав свою “отчину у Киевском повете”, “што

по нашому (Казимира – *О.Р.*) приказанію князь Александр Володимирович вернул”.

На думку Грушевського, “цей категоричний, нецеремонний наказ великого князя київському князеві в місцевих київських справах і королівське надання на маєтності в Київщині з поминенням київського князя” виразно вказують на обмеженість прерогатив останнього⁶⁷.

Висловлений науковцем погляд практично не здобув підтримки фахівців. Зокрема, П.Г.Клепатський не погодився з висновками Грушевського, вказавши на те, що наведений ним факт має поодинокий характер, і протиставив йому інший випадок, коли князь Семен Олелькович, розгнівавшись, позбавив київських бояр Доротичів їхньої спадкової “отчизни”, внаслідок чого вони були змушені переселитися на Волинь⁶⁸. Водночас і досі обійдено увагою доволі важливий документ – надрукований майже століття тому декрет Сигізмунда III (1613 р.), де згадуються два “листи” Казимира: перший, “писаний до князя Александра Володимировича, абы земли у воеводстве Киевском над рекою Ушею лежащие Гриню Пашиничу и Макару Волковичу привернул (передав – *О.Р.*)”, і другий, з підтвердженням цього надання⁶⁹. Характерно, що дати видачі цих “листів” (19 травня і 24 вересня 1453 р.) і документів зі справи Івашка Юршича (19 травня і 21 вересня 1453 р.) практично збігаються. Відтак, є підстави говорити про колективне звернення до Казимира кількох київських бояр, покритих Олельком. Організація такої “депутації” вказує на те, що йшлося, найвірогідніше, про одиничний випадок, і втручання великого князя литовського у київські справи не мало регулярного характеру. До того ж у прикладі, наведеному Грушевським, Олелько лише з другого разу виконав Казимирову волю; отже, схоже на

те, що на теренах свого князівства він почувався як цілком самостійний правитель.

Утім, такий висновок аж ніяк не претендує на остаточність. Очевидним є інше – те, що нині слід, нарешті, відмовитися від трактування Київського князівства 1440-1470 рр. як “проміжного”⁷⁰ – втім, як і від міфологізації його як “другого українського королівства”⁷¹, опертої не на синхронний джерельний матеріал, а на пізнішу літературну традицію⁷². Втім, і сама ця традиція може бути предметом спеціального дослідження – тією мірою, якою писемні пам’ятки XVI-XVII ст. засвідчують київські ремінісценції тогочасної людності.

Наприклад, у фаховій літературі і досі побутує думка, що князівський стіл у Києві прагнув поновити Михайло Глинський — всесильний фаворит Олександра, несправедливо покривджений його наступником Сигізмундом; відтак, підняте Глинським у 1508 р. повстання набирає виразно “прокиївського” забарвлення. Джерелом подібних уявлень є “Хроніка” Стрийковського, де стверджується, що брат Михайла, Василь Глинський, закликав мешканців київських “пригородків” приєднуватися до повстанців під гаслом перенесення столиці Великого князівства Литовського на Русь і відтворення “Київської монархії”, чим “звabив багатьох бояр київських, що з них деякі йому присягнули”⁷³. Водночас сам Михайло Глинський нібито облягав Слуцьк, аби примусити одружитися з ним удову Семена Михайловича Слуцького, княгиню Анастасію, і таким чином отримати спадкові права на Київ.

Втім, аналіз синхронних повстанню джерел, здійснений останніми роками М.Кромом⁷⁴, продемонстрував, що звістка Стрийковського про облогу Слуцька Глинським є легендарною (можливо, вона запозичена з родинних пере-

казів Слуцьких, із якими був особисто знайомий хроніст). Водночас дослідник припустив, що у версії Стрийковського відбилися і реальні події — намагання кримського хана Менглі-Гірея залучити Глинських до себе на службу обіцянкою “посадити на Києве и на всех пригородках киевских и беречь их от короля”⁷⁵. У будь-якому разі оповідь “Хроніки” фіксує не факти, а київські ремінісценції її автора, котрі, з огляду на їх вплив на українське літописання XVII ст., становлять самостійний науковий інтерес.

Характерно, що й у цей період зберігалися уявлення про князівський статус Києва — не випадково один із ченців Михайлівського Золотоверхого монастиря зауважив з приводу подій 1654 р.: “Вручил Бог великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу, всея Великия и Малыя и Белья России самодержцу, великое Киевское княжение; и по ево, государеву, указу первые присылки на великое Киевское княжение бояр и воевод”⁷⁶; ідентичною була й лексика самого Олексія Михайловича, котрий, наприклад, відзначав, що “в нынешнем во 162 году”, тобто в 1654 р., “по милости Божии учинились под нашею государскою высокою рукою великие княжества Киевское и Черниговское”⁷⁷. Такі уявлення виходять за хронологічні межі нашого дослідження, але, як і набагато пізніші спроби відновлення Київського князівства⁷⁸, потребують найретельнішого наукового аналізу.

On the Kyivan Princely Tradition from the 13th to the 15th c. // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. XVIII. — № 3/4 (December 1994). — P. 175-190

¹ Rothe H. Sinopsis (Kiev, 1681): Facsimile mit einer Einleitung. — Köln; Wien, 1983. — S. 358. Концепція трансформації Київщини за схемою царство-князівство-воеводство сягає корінням “Хроніки”

Стрийковського (порівн.: Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz. I. – S. 368; Cz. 2. – S. 272).

² Так у середині XVI ст. характеризував Київ Михалон Литвин (Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С.96).

³ РИБ. – СПб., 1908. – Т. 6. – Приложение. – № 30. – Ст. 180.

⁴ Книга хожений: Записки русских путешественников XI-XV вв. – М., 1984. – С. 120.

⁵ Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1376-1420 // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Cracovia, 1882. – Т. 6. – Р. 780.

⁶ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 125.

⁷ Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т.1 – № 1. – С. 2. Щодо датування цього документу, який нерідко розглядається як автентичний, див.: Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии // КС. – 1886. – Кн. 10. – С. 252-253; Кн. 11. – С. 512.

⁸ Кльонович С. Роксоланія. – К., 1987. – С. 71. Зауважимо, що у латиномовному оригіналі твору йдеться, однак, про “Чорну Русь” (Klonowic S. Roxolania // Biblioteka pisarzy staropolskich. – Warszawa, 1996. – Т. 6. – S. 100); за контекстом під нею слід розуміти східнослов’янські землі у складі Польської Корони (порівн.: Мьльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. – СПб., 1999. – С. 62-66).

⁹ Akta unji Polski z Litwą. 1385-1791 / Wyd. St. Kutrzeba, Wł. Semkowicz. – Kraków, 1932. – № 138. – S. 310, 312 (польсько- і латиномовна версія київського реституційного привілею). Визначення Києва як “глави” руських земель до певної міри корелювало з антропоморфною візією процесу “возз’єднання” з Польщею українських земель. Зокрема, у 1569 р. кияни зверталися до Сигізмунда-Августа з проханням про підтвердження їхнього магдебурзького привілею з огляду на те, що “повет и воеводство Киевское ... до Корони Польской привернено и jako члонок от натурального тела своего оторванный зново до того ж королевства прилученный” (Київ у документах магдебурзького права // Пам’ять століть. – 1999. – № 2. – С. 54); термінологія цієї “супліки”, вочевидь, наслі-

дувала київський реституційний привілей (порівн.: Akta unji... – № 138. – S. 313).

¹⁰ Докладніше див. у праці: Pelenski J. The Incorporation of the Ukrainian Lands of Old Rus' into Crown Poland (1569): Socio-material Interest and Ideology (a Reexamination) // American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists (Warsaw, 21-27 August, 1973). – The Hague; Paris, 1973. – Vol. 3. – P. 19-52.

¹¹ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1851. – Т. I. – Ст. 37.

¹² Akta unji... – № 138. – S. 313.

¹³ Див., наприклад: Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 71. – Прим. 5 (як представник князівської традиції розглядається Роман-Олізар Волчкевич – київський воєвода середини XV ст.); Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 322, 324 (гаданий київський намісник з 20-х рр. XIV ст. Ольгимонт Гольшанський виступає, всупереч даним Києво-Печерського пом'яника, з хресним іменем Борис – ідентифікація, оперта на неправомірне ототожнення його сина Івана з князем Іваном Борисовичем Київським).

¹⁴ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 442, 445-448; Його ж. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 167-171, 176.

¹⁵ СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 35. – С. 460 (порівн.: Там же. – СПб., 1884. – Т. 41. – С. 457).

¹⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Ст. 688-689 (1195 р.).

¹⁷ Там же. – Ст. 578.

¹⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 1. – Ст. 329.

¹⁹ Див.: Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. – М., 1952. – С. 509, 540-541; Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – М., 1978. – С. 17-18.

²⁰ Докладніше див. с. 251-252.

²¹ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200-1304. – М., 1989. – С. 149.

²² Толочко О.П. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття // КС. – 1992. – № 6. – С. 15. Див. також: Ивакин Г.Ю. Киев в XIII-XV веках. – К., 1982. – С. 19; Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К., 1997. – С. 8.

²³ Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 2003. – Т. 40. – С. 123, 124. Зауважимо, що Р.В.Зотов уважав за можливе інтерпретувати як згадку про Олександра Невського поминання у Любецькому синодику “великого князя Александра Киевского” (Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 24, 36) – хоча, вірогідніше, тут йдеться про Олександра (Олелька) Володимировича, котрий займав київський стіл упродовж 1440-1455 рр.

²⁴ Густынская летопись. – С. 128.

²⁵ Див. про нього докладніше вище, с. 41-53.

²⁶ Ставиский В.И. “Киевское княжение” в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988. – С. 98-99. Див. також: Ставиский В.И. Киев и киевское летописание в XIII в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – С. 128-132.

²⁷ Грушевский М.С. Очерк... – С. 476. Датування виправ Гедиміна 1304-1305 рр. міститься у таких працях Стрийковського, як надрукований у 1574 р. “Гонець цноти” (див.: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – СПб., 1907. – С.173) та написана упродовж 1576-1578 рр. хроніка “Про початки ... народу литовського” (Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach ... narodu litewskiego... – Warszawa, 1978. – S. 232). Наразі оминаємо питання про спірність авторства Гваньїні, яке на сьогодні має значну бібліографію (див.: Дячок О. Проблема авторства “Опису Європейської Сарматії” в історіографії // Осягнення історії. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 251-262).

²⁸ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 30-31. Зауважимо, між іншим, оцінку А.Горським побудов В.Ставіського як таких, що “не підкріплені серйозною аргументацією” (Горский А.А. Рус-

ские земли в XIII-XIV веках: Пути политического развития. – М., 1996. – С. 94. – Прим. 20).

²⁹ Strujkowski M. Kronika ... – Cz. I. – S. 126.

³⁰ Густынская летопись. – С.45.

³¹ Rothe H. Sinopsis. – S. 226-227.

³² Толочко О. “Синопис” з бібліотеки Димитрія Ростовського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 619.

³³ Грушевский М.С. Очерк... – С. 441; Його ж. Історія України-Руси. – Т.3. – С. 167.

³⁴ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика. – М., 1957. – С. 67-68.

³⁵ Докладніше див. вище, с. 16-21.

³⁶ Докладніше див. вище, с. 46-49.

³⁷ Очевидно також, що як виділення Київщини в особливий фіскально-адміністративний округ (“тьму”), так і утвердження тут власної князівської династії були ключовими моментами у формуванні Київської землі як цілісної політико-адміністративної одиниці, якою вона виступає у пізнішу, литовську, добу. Зрештою, і самий термін “Київська земля” – пізнього походження: він не фіксується у давньоруській макротопонімії (порівн.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 80); його поява, безсумнівно, корелює зі зникненням з географічної номенклатури назви “Руська земля” у вузькому й найвужчому розумінні (як означення Середнього Подніпров’я та власне Київщини). Порівн.: Горский А. О древнерусских “землях” // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 1. – С. 61-62.

³⁸ Густынская летопись. – С. 130. Див. щодо цього с. 54-55.

³⁹ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. 1: Литовский период. – С. 171-172.

⁴⁰ Остання публікація: Грамоти XIV ст. – К., 1974. – № 18. – С. 37.

⁴¹ Яковенко Н.М. Вказ. праця. – С. 164, 166-168.

⁴² Андрияшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки ІФВ ВУАН. – К., 1928. – Кн. 20. – С. 126-127.

⁴³ Найдавніший список: НПЛ. – М.; Л., 1950. – С. 475-477.

⁴⁴ Рыбаков Б.А. Просвещение // Очерки русской культуры XIII-XV веков. – М., 1970. – Ч. 2. – С. 203; Его же. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С. 60; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в.: (По материалам археологических исследований). – К., 1982. – С. 19, 40; Ивакин Г.Ю. Указ. соч. – С. 37; Шабульдо Ф.М. Земли... – С. 83; Його ж. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // УІЖ. – 1996. – № 2. – С. 10; Яковенко Н.М. Володимир Ольгердович // Історія України в особах. IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 145.

⁴⁵ Беляева С.А. Указ. соч. – С. 103.

⁴⁶ Козубовський Г.А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 136

⁴⁷ Докладніше див. нижче, с. 116-118.

⁴⁸ Межі цього утворення реконструйовані А.М. Насоновим: Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. – М., 1951.

⁴⁹ Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 2.- № 6. – С. 4. Паралелізм у ярликах і "Списку" є ще наочнішим в описі Поділля – що, на наш погляд, робить цілком правомірною постановку питання про текстуральний взаємозв'язок між цими пам'ятками; досі дані паралеліزمи розглядалися лише під кутом зору взаємної верифікації наявної в них історико-географічної інформації.

⁵⁰ Водночас навряд чи коректно розглядати події 1394 р. і як покарання Володимира Ольгердовича за гаданий союз із великим князем московським Дмитром Івановичем (Донським) у 1379-1380 рр. (Шабульдо Ф.М. Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності // Старожитності. – 1994. – № 1/2. – С. 7), оскільки гіпотеза про наявність такого союзу (див.: Шабульдо Ф.М. Земли... – С. 129-131) не є переконливою та джерельно обґрунтованою.

⁵¹ Леонтович Ф.И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб., 1895. – С. 30.

⁵² Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. – Т. 5. – Kraków, 1997. – S.155-176.

⁵³ Зауважимо, що в літературі з цією угодою хронологічно ув'язується київська частина згаданого вище "Списку руських міст". За Б.Рибаковим, "київський список укладений, мабуть, не раніше 1394 р., оскільки саме цього року київський князь Володимир Ольгердович втратив усе своє князівство й замість нього отримав далеке "литовське" місто Копил, яке, однак, у "Списку" показане вже серед київських... Найвірогідніше, список київських міст відбиває володіння князя Володимира Ольгердовича у 1392-1394 рр., коли Скиргайло, котрий формально претендував на всю Київщину, реально отримав від Вітовта тільки Стародуб (1393 р.). І в нашому списку Стародуб являє собою окремих "литовський" острівцець серед київських володінь" (Рыбаков Б.А. Просвещение. – С. 203). На жаль, дослідник не ознайомився з текстом Белзької угоди 1392 р., аби пересвідчитись, що за домовленістю із Ягайлом і Вітовтом Скиргайло мав отримати Київ, Кременець і Стіжок (*Monumenta medii aevi historica*. – Kraków, 1876. – Т. 2. – № 20. – Р. 17-18); поява в цьому контексті Стародуба є помилкою, якої припустився в своїй "Історії" Длугош (див.: *Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – Kraków, 1868. – Т. 3. – S. 472).

⁵⁴ Летописи белорусско-литовские. – С. 65, 72, 102 и др.

⁵⁵ Новгородская Четвертая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1848. – Т. 4. – С. 104; Софийская Первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 251.

⁵⁶ Уперше таке ототожнення було запропоноване упорядником Густинського літопису (*Густинская летопись*. – С. 131).

⁵⁷ Клепатский П.Г. Указ.соч. – С. 33-38; Prochaska A. Czy możliwa jest identyczność kniaziów Nieświeskich z Korybutowiczami? // *Miesięcznik Heraldyczny*. – 1912. – R. 5. – S. 92. – Przyp. 1.

⁵⁸ НПЛ. – С. 413; Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – С. 29-30.

⁵⁹ Зотов Р.В. Указ. соч. – С. 28, 153-154.

⁶⁰ *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku: Spisy (= Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku: Spisy. – Т. 11).* – Kórnik, 1994. – S. 81, 207; *Urzednicy podolscy XIV-XVIII wieku: Spisy (= Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku: Spisy. – Т. 3. – Zesz. 3).* – Kórnik, 1998. – S. 119, 200; *Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku: Spisy (= Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku: Spisy. – Т. 3. – Zesz. 4).* – Kórnik, 2002. – S. 65, 268.

⁶¹ Wdowiszewski Z. Giedygołd // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1948-1958. – Т. 7. – С.435. У своїх твердженнях дослідник ґрунтується на відомій праці Семковича: Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 // Lituano-Slavica Posnaniensia. – Poznań, 1989. – Т.3. – С. 20.

⁶² Semkowicz W. Op. cit. – С.20.

⁶³ Летописи белорусско-литовские. – С. 35, 58, 77 и др.

⁶⁴ Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 6-7.

⁶⁵ Софийские летописи // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т. 6. – С. 233. Що стосується згаданої “змови”, то її характер залишається не проясненим – див., зокрема: Krupska A. W sprawie genezy tzw. spisku książąt litewskich w 1480-1481 roku: Przyczynek do dziejów walki o “dominium Russiae” // Roczniki Historyczne. – 1982. – S. 121-146; Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – С. 72-77. На окремих розгляд заслуговує припущення М. Крома (похідне, як нам здається, від зауваги О. Преснякова – див.: Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т. 2. – Вып. I. – С. 154), що літописна оповідь про наміри учасників змови відірвати від Литви землі по р. Березину та піддатися з ними Москві постала через те, що володіння Гольшанських були на притоці Березини р. Ольшанці. Однак це припущення ігнорує той факт, що Березина у XV-XVI ст. уважалася традиційною межею між Литвою та Руссю. Див. щодо цього: Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. – Poznań, 1981. – S. 71-72. Порівн. також: Соловьев С. М. Сочинения. – М., 1989. – Кн. 3. – С. 604; Мицик Ю. Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – С. 66.

⁶⁶ Грушевський М. До питання про правно-державне становище київських князів XV в.: Дві грамоти великого князя Казимира з часів київського князя Олелька // Записки НТШ. – 1899. – Т.31-32. – С. 3.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ РИБ. – СПб., 1903. – Т. 20. – Ст. 1190-1192; Клепатский П.Г. Указ.соч. – С. 72-74.

⁶⁹ Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – № 150. – С. 388-389.

⁷⁰ Термін запропонований М.В. Довнар-Запольським (Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР: – Ч. 8. – Т. 5. – С. 3).

⁷¹ Брайчевський М.Ю. Конспект історії України // Старожитності. – 1991. – № 10. – С. 10.

⁷² Відстань між ними у контексті історії Київського князівства ілюструє заповіт воєводи Олелька, Романа Олізаровича Волчкевича (опубл.: Українські грамоти XV ст. – № 2. – С. 26-29), перетвореного пізнішими переписувачами на “господаря земель київських” (див.: Яковенко Н.М. Україна аристократична // На переломі: Друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 340-341).

⁷³ Strykowski M. Kronika... – Warszawa, 1846. – Cz. 2. – S. 346-347.

⁷⁴ Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 127.

⁷⁵ Акты ЗР. – Т. 2. – № 33. – С. 40.

⁷⁶ Де-Витте Е.И. Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI-XVII вв.) // ЧИОНЛ. – 1904. – Кн. 18. – Вып. 1. – Отд. 3. – С. 71.

⁷⁷ Акты ЮЗР. – Т.10. – СПб., 1878. – Ст. 651.

⁷⁸ Чорновол І. Галицька шляхта і проект “Київського королівства” канцлера Отто Бісмарка // Сучасність. – 1997. – № 3. – С.65-71; Яремчук В. Ідея “Київського королівства” О.Бісмарка та її наслідки // Діалог. – 2000. – Вип.1: Україна і Німеччина. – С.89-91.

**ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ
У XIV-XV ст.:
ЯГОЛДАЙ, ЯГОЛДАЙОВИЧІ,
ЯГОЛДАЙОВА “ТЬМА”**

Особа татарського князя Яголдая Сарайовича, як і “тьма”, що перебувала в його посіданні, досі майже не привертала увагу істориків. Як наслідок, єдиним монографічним дослідженням цієї проблематики донині залишається невеличка праця польського медієвіста Ст. Кучинського “Яголдай та Яголдайовичі сіверські”, опублікована у 1934 р., а через три десятиліття передрукована у розширеній версії під назвою “Яголдай та Яголдайовичі, ленні татарські княжата Литви”¹.

Не дивно, що, звертаючись до цього сюжету, сучасні дослідники або цілком покладаються на висновки, сформульовані Ст. Кучинським², або інтерпретують його у химерний спосіб – як, наприклад, М.М.Корінний, котрий стверджує, що після монгольської навали “Переяславська земля, підкорена ордами кочовиків, припинила своє існування як самостійна адміністративно-політична одиниця Давньої Русі”, створивши разом із половецькими землями один із найбільших золотоординських улусів – “Сарайську тьму, що згадується в ярлику Менглі-Гірея” Сигізмунду I³.

Насправді в цьому ярлику (що ним великому князю литовському були пожалувані Київ і “многие места”), йдеться про “Сараева сына Егалтаеву тьму” й немає і натяку на те, що ця тьма, згідно з думкою того ж дослідника, “включала в свої межі межиріччя Волги-Дніпра”⁴.

Очевидно, що така “вільність” у поводженні з документальним текстом перебуває у прямому зв’язку з харак-

терним для літератури повоєнних десятиліть послабленням наукового інтересу до згаданого ярлика – точніше, до низки татарських ярликів-пожалувань володарям Литви, названих колись Ф.Конечним “справжньою копальнею для дослідників історичної географії”⁵. Не випадково вони навіть не згадуються у монографії В.Єгорова “Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.” (М., 1985).

Не менш симптоматичним є й репродукування у сучасних наукових працях⁶ анахронічних уявлень про цю групу пам’яток, які панували в історіографії до початку ХХ ст., коли увага акцентувалася лише на їх “нісенітній претензійності”⁷.

Не дивно, що вони не зацікавили Ю.Вольфа, котрий першим систематизував джерельні дані про князів Яголдаїв – точніше, про одного з представників цієї родини, що згадується в пожалуваннях Казимира Ягеллончика середини – другої половини XV ст.⁸; він вважав його предком смольнян Інгільдеєвих, відомих за документами XVII ст.⁹ Запропонована Вольфом ідентифікація й стала вихідним моментом для підготовки вищезгаданої статті Ст. Кучинського (1934 р.), котрий повністю відкинув цю генеалогічну конструкцію: “Яголдай та Інгільдеєви не мають нічого спільного. Об’єднує їх лише помилка Вольфа... Яголдай володів удільним князівством на південній окраїні Сіверщини й там само мешкали його нащадки”¹⁰.

З’ясування цього уможливив документ від 19 березня 1497 р., опублікований незабаром після виходу в світ книги Ю.Вольфа в збірці “Акты Литовской Метрики”¹¹. Він являє собою відповідь великого князя литовського Олександра на “чолобиття” київських бояр Дебра Калениковича, Михайла Гагіна, Федька Голенчича й Кунци Сеньковича, котрі “поведали, штож дядько жон их, князь Роман

Яголдаевич, одну дочку в себе мел, и тая его дочка была за князем Юрьем Борисовичом Вяземским, и князь Роман записал был той дочке своей имения свои отчинные": в Путивльському повіті – Мужеч, Милолюбль, Оскол, у Київському – Ядреївці й Берково. Після переходу Юрія В'яземського на службу до великого князя московського (близько 1494 р.)¹² "имения" його дружини "спали" на Олександра, до якого й звернулися згадані бояри, "абыхмо тые имения дядька жон их, князя Романовы, им дали по близкости жон их". Ст.Кучинський співставив ці дані з ярликом Менглі-Гірея, що в ньому Милолюбль, Мужеч та Оскол безпосередньо сусідять із "тьмою" Єгалтая (= Яголдая) Сарайовича¹³, й припустив, що переліченими пунктами детально окреслюється місцеположення Яголдайової "тьми", виникнення якої він відніс до середини XV ст.

У подальших працях дослідника ця гіпотеза була викладена докладніше. На думку Ст.Кучинського, формування Яголдайової "тьми" (за аналог якої він уважав Касимівське царство на московських землях) перебувало в прямому зв'язку з ситуацією в Золотій Орді, що переживала період занепаду й де боролися за владу угруповання на чолі з Кичі-Махметом і Улу-Махметом. Останній у 1438 р. здійснив похід через Бельов на Нижній Новгород і Казань. При цьому, вважав науковець, частина татарських вельмож, котрі супроводжували Улу-Махмета, могла покинути його й осісти на теренах Литовської держави. Дослідник звернув увагу на те, що в оточенні Улу-Махмета, за даними літописів, був якийсь князь Усейн (=Гусейн) Сараєв¹⁴, чиїм можливим батьком він уважав відомого за літописною згадкою 1408 р. Сарая, Урусахового сина¹⁵. Братом Усейна Сарайовича і міг бути Яголдай, котрий, за припущенням Кучинського, близько 1440 р. дістав

значні обшири на південно-східній окраїні Великого князівства Литовського, що її захист від ворожих нападів він і мусив забезпечити¹⁶.

Висновки дослідника підтримав Б. Шпулер¹⁷, а його думку, своєю чергою, розділили Б. Греков та О. Якубовський, відзначивши у своїй праці про Золоту Орду, що її розклад знайшов вираз, зокрема, “в появі спеціальних татарських васальних князівств на теренах Русі й підвладних Литві руських землях”; одним із них і було доволі ефемерне “маленьке князівство Jagoldai, розташоване у Курській області, васальне щодо Литви й створене близько 1438 р.”¹⁸

Однак одностайно схвалена вченими схема Кучинського, попри свою позірну стрункість, є досить вразливою – передусім, у її “ярликовій” частині: автор проігнорував специфіку Менглі-Гірейового ярлика, котрий сягає, як показали дослідження, протографа кінця XIV ст. – ярлика, виданого Тохтамишем Вітовту напередодні битви на Ворсклі (1399 р.)¹⁹

Хронологічну стратифікацію ярлика 1507 р. ще в 1920-х роках здійснив Ф.Петрунь, відділивши його первісне ядро від нашарувань XV ст. (інтерполяцій, пов’язаних зі зміною східних кордонів Литовської держави на зламі 1420-1430-х років, а також зовнішньополітичними претензіями Казимира Ягеллончика у 1460-1470-х рр.)²⁰.

Згідно зі спостереженнями Ф. Петруня, згадка про Яголдайову “тьму” містилась у первинній, часів Тохтамиша, редакції ярликів, тобто сама вона існувала вже наприкінці XIV ст. Дослідник слушно зауважив, що “в ярликах це поодинокий випадок, коли вони зазначають не міста, не землі, а володаря”²¹; вочевидь, найпростіше пояснення цього факту полягає у тому, що згадане територіальне

утворення не спиралося на історичну традицію, а було значною мірою дітищем самого Яголдая.

Щоправда, той-таки Ф.Петрунь припустив, що Курська “тьма”, яка сусідить в ярликах із Яголдайовою, виступала як її синонімічний замітник²²; однак уже А.Насонов відзначив, що самі ярлики “не дають підстав для ототожнення Курської тьми із тьмою Яголдая, бо в тексті вони позначені як дві різні тьми”²³. Крім того, у складеному на початку 30-х років XV ст. “списку міст Свидригайла” (що має чимало паралелей із ярликами) “Курськ із багатьма місцями” відділений від Яголдайової “тьми”, чие існування вгадується в переліку “Оскол, Милолюбль, Мужеч із багатьма місцями”²⁴.

Останній факт був, до речі, проігнорований Ст. Кучинським так само, як і проаналізована Ф.Петрунем “техніка складання ярликів” – хоч у комплексі вони як мінімум удвічі збільшують термін існування Яголдайової “тьми”. Немає сумніву, що на позицію дослідника суттєво вплинули дві згадки імені Яголдая у Литовській Метриці, в часовому діапазоні від 1440 до 1486 р. – однак показово, що, керуючись хронологічними розрахунками (адже у середині – наприкінці XV ст. змінилися три покоління володарів Яголдайової “тьми”), він і сам мусив зрештою припустити, що друга, пізніша, згадка про Яголдая стосується, власне, Романа Яголдайовича (“як Монивидовича звали Монивидом, так Яголдайович міг зватися Яголдаєм”)²⁵. Відповідно, якщо патронім “Яголдай” міг виступати як родове прізвисько, немає жодної потреби ототожнювати й Яголдая з 1440-1455 рр. із Яголдаєм Сарайовичем татарських ярликів.

Можливе, однак, й інше пояснення відзначеного факту, запропоноване Ст.Кричинським, котрий вважав Ягол-

дая з 1440-1486 рр. онуком Яголдая Сарайовича, який мав те ж ім'я, що і його дід. Останнього він ідентифікував як бека Ягалтая, котрий перебував при золотоординському дворі при укладенні угод із Венецією у 1347 та 1358 рр.²⁶ Цілком вірогідно, що подальші бурхливі події в Орді (“великая замятня”, яка спалахнула у 1359 р. і протривала два десятиліття) могли спонукати Яголдая покинути столицю й шукати пристановища на Сіверщині.

Не виключені, однак, і деякі інші варіанти ідентифікації Яголдая Сарайовича – адже ім'я Яголдай, як і Сарай, було доволі поширеним у татарському середовищі. Можна, наприклад, зв'язати його з татарським “старійшиною” Сарайкою із оточення Мамая, який згадується у літописах під 1374-1375 рр.²⁷ Однак цілком очевидно, що ця гіпотеза, як і всі інші, за теперішнього стану документальних джерел, залишиться тільки гіпотезою.

Продуктивнішим видається звернення до питання про нащадків Яголдая Сарайовича, що з них у літературі фігурує тільки Роман²⁸. Як уже відзначалося, він мав дочку, котра вийшла заміж за князя Юрія В'яземського – і, паралельно, чотирьох племінниць, а, відтак, і брата чи сестру, що пішов/пішла з життя, як і самий Роман Яголдайович, перед 1497 р. Чи можна встановити його/її ім'я? Гадаємо, що так. У підтвердній грамоті Сигізмунда I на різноманітні “данини” (надання) київському Видубицькому монастирю згадується “Зеновьева Еголдаева (Еголдановна) Яцковича Ельцевича”, котра “придала” обителі селище Ігнатово на Стугні²⁹. П.Клепатський ідентифікував цю дарувальницю як Зіновію Єльцову, дружину Яголдая Сарайовича й матір Романа Яголдайовича³⁰, Н. Яковенко – як невідому на ім'я дочку Романа Яголдайовича, чиїм чоловіком був Зіновій Яцкович

Єлець³¹. Видається, однак, що в обох випадках інтерпретація імені була помилковою – насправді йшлося про дочку Зіновія Яголдайовича, видану за Яцка Єльцевича; при цьому Зіновій був, очевидно, братом Романа Яголдайовича. З погляду хронології це цілком припустимо: Яцко Єльцевич згадується в Метриці з 1511 р.³² Однак його імені немає в акті 1497 р., де, як уже відзначалося, чоловіками племінниць Романа Яголдайовича названі Дебр Каленикович, Михайло Гагін, Федько Голенчич і Кунца Сенькович; так що залишається припустити, що одна з князівн Яголдайових була за Яцком у другому шлюбі.

На жаль, ми не маємо даних про те, як склалися після 1497 р. долі Кунци Сеньковича й Федька Голенчича (Голенки)³³. Дебр Каленикович втратив дружину, котра після захоплення Путивля московськими військами (1500 р.) опинилася за межами Литовської держави³⁴. Значно більше відомостей збереглося про Михайла Гагіна, який був мозирським намісником³⁵. У 1500 р. він, як і всі інші зяті Зіновія Яголдайовича, втратив свою частку колишньої Яголдайовщини. Цю втрату Гагіним “именей его, которые ему по жоне его досталися в Путивли”, Олександр і Сигізмунд компенсували земельними “данинами” в Жолудському повіті, які мали залишитись у його власності до “очищення” Путивльщини від ворога³⁶. Гагін, однак, обрав іншу долю: у 1507 р. він разом із Михайлом Глинським емігрував до Москви, і землі, якими він розпоряджався, “спали” на Сигізмунда, ставши об’єктом нових великокняжих надань³⁷. Характерно, що с. Левковичі, яке колись належало Гагіну, було передане Яцку Єльцевичу³⁸. Коли припустити, що Гагін утік до Василя III один, без дружини³⁹, то це надання може видатись певною ланкою між Яцком і дочкою Зіновія Яголдайовича⁴⁰. Зрозуміло,

що це тільки гіпотеза, і стверджувати можна тільки те, що, крім Романа Яголдайовича, у другій половині XV ст. існував ще один представник роду Яголдаїв – Зіновій.

Окремого розгляду варте питання про локалізацію Яголдайової “тьми”, при розв’язанні якого стають у пригоді документальні матеріали XVI-XVII ст.: адже, хоч сама Яголдаївщина припинила своє існування у 1497 р.⁴¹, назви її складових не зникли із топонімії. Науковці давно уже зауважили згадку про Яголдайове городище у “розпису польським дорогам” кінця XVI ст.⁴², яка дає змогу ототожнити Оскол Яголдайової “тьми” з сучасним Старим Осколом (Білгородської обл. РФ). Що стосується Мужеча й Милолюбля, то досі перший розташовували на притоці Сейму Мужичі, а другий – поблизу Фатіжа Курської обл. РФ.⁴³ Між тим це суперечить даним пізніших джерел: за свідченнями оброчної книги Путивльського повіту 1628-1629 р., Милолюбльська волость знаходилась десь на Сіверському Донці⁴⁴, а Мужецька розташовувалась у басейні рік Псла, Псельця, Обояні, Солови, Івниці, Піни, Бобровиці, Ворожби, Білиці, Рибниці й Кам’янки, тобто охоплювала територію між сучасними Суджею та Обоянню (Курської обл. РФ)⁴⁵; самі ж Мужеч і Милолюбль у той час, напевно, були лише городищами, як Яголдайове.

Складніше відповісти на запитання, яким був механізм формування Яголдайової “тьми”. Ф.Петрунь, убачаючи в ній аналог Глинщини, характеризував її як своєрідний татарський феод, із бігом часу інкорпорований до складу Литовської держави, володарі якої “переводили потроху тюркських династій на status звичайних землевласників”⁴⁶.

Гадка дослідника не дістала підтримки з боку його сучасників. А.Насонов, чие ставлення до висновків Пет-

руня було назагал скептичним⁴⁷, відкинув можливість “осідання землевласників-феодалів з татар уздовж порубіжжя не через діяльність” великих литовських князів, “поза рамками політики” Литовської держави⁴⁸. Категоричне за формою, це твердження не було належним чином аргументоване, й питання, по суті, залишилося відкритим. За півстоліття до цієї проблематики, аналізуючи питання про тюркські елементи у складі киево-брацлавської шляхти, звернулася Н.Яковенко. Дослідниця повністю солідаризувалася з Ф.Петрунем⁴⁹, однак, оскільки доводи залишилися незмінними, зберігся й елемент гіпотетичності, властивий побудовам Ф.Петруня. Відповідно, нині, як і в часи Насонова⁵⁰, вченим залишається тільки гадати, “чи існував Яголдай в період литовської зверхності, чи був він вихідцем із Золотої Орди, осадженим Литвою на землю” – чи в згадках про Яголдайову “тьму” “відбилися відносини давніх (долитовських) часів”.

Яголдай, Яголдаевичи, Яголдаева “тьма” // Славяне и их соседи. – Вып.10. – М., 2001. – С. 144-152

¹ Kuczyński S.M. Jaholdaj i Jaholdajewicze siewierscy // Miesięcznik Heraldyczny. – 1934. – № 3. – S.33-35; Idem. Jaholdaj i Jaholdajewicze, lenni książęta tatarscy Litwy // Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 221-226. Див. також: Idem. Ziemię czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S.77-80, 184-185, 251, 376.

² Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII-XVIII w. – Warszawa, 1989. – S. 130, 161.

³ Коринный Н.Н. Переяславская земля: X – первая половина XIII века. – К., 1992. – С. 68, 131. Вочевидь, дослідник убачає в цій “тьмі” адміністративно-територіальний еквівалент Сарайської єпархії, створеної у 1261 р., що до її складу відносили й Переяслав.

⁴ Див.: Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т.2. – № 6. – С.5. Цей ярлик, датований видавцями збірки 1506-1507 р., запозичений ними з 7-ї

книги записів Литовської Метрики. Див. також новітню публікацію його дублікату з 8-ї книги записів (з уточненим датуванням 2 липня 1507 р.): *Lietuvos Metrika*. Кнуга № 8 (далі: LM). – Vilnius, 1995. – № 47. – Р. 83-84.

⁵ Koneczny F. *Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej* // *Ateneum Wileńskie*. – Wilno, 1925/1926. – S.203. – Przyp.1.

⁶ Див., наприклад: Загоровский В.П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991. – С.49.

⁷ Соловьев С.М. *Сочинения*. – М., 1989. – Кн.3: История России с древнейших времен. – Т.5. – С.222; Багaley Д.И. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. – М., 1887. – С.68. – Прим. 236; Владимирский-Буданов М.Ф. *Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века* // *Архив ЮЗР*. – К., 1886. – Ч. 7. – Т.1. – С.59; Его же. *Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)* // *Архив ЮЗР*. – К., 1890. – Ч.7. – Т. 2. – С.13

⁸ РИБ. – СПб., 1910. – Т.27. – Ст. 42 (“Князю Еголдаю в Рославли Свеслав”), 197 (“Князю Яголдаю 10 коп грошей з мыта путивльського”). Обидва пожалування дійшли до нас у складі Литовської Метрики; друге датується 1486 р., а перше, недатоване, збереглось у найдавнішій частині Метрики – так званій книзі “данин” Казимира за 1440-1455 рр. (докладніше про неї див.: Бережков Н.Г. *Литовская Метрика как исторический источник*. – М.; Л., 1946. – Ч.1: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1552 год. – С. 57, 71-77, 116).

⁹ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca 14 wieku*. – Warszawa, 1895. – S. 150-151.

¹⁰ Kuczyński S.M. *Jaholdaj i Jaholdajewicze siewierscy*. – S.34. Слід зауважити, що, попри доказовість аргументації Ст.Кучинського, висновки Ю.Вольфа й досі репродукуються у спеціальній літературі – див., наприклад: Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. – Київ, 1993. – С. 330. Відкидає зв'язок Інгільдеевих з Яголдаєм С.В.Думін: *Князя Ингильдеевы* // *Летопись Историко-родословного общества в Москве*. – 1995. – Вып.3. – С. 30-31.

¹¹ *Акты ЛМ*. – Варшава, 1896. – Т.1. – Вып.1. – № 339. – С.131-132. Недоліком цього видання є те, що в ньому відтворені

не оригінальні акти Метрики, а їх польські копії кінця XVIII ст.; відповідно, текст документів був двічі транслітерований і рясніє численними помилками. Аби уникнути їх, цитуємо оригінал: РДАДА. – Ф. 389, оп.1, спр. 6. – Арк. 138 зв. – 139.

¹² СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 35. – С. 154.

¹³ “Дали... Курскую тьму з выходы и даньми, и з землями, и водами; Сараева сына Егалтаеву тьму, Милолюб, з выходы и даньми, и з землями, и водами; Мужеч, Оскол; Стародуб и Брянск со всеми их выходы и даньми, и з землями, и водами...” (Акты ЗР. – Т. 2. – № 6. – С. 4-5).

¹⁴ Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – М.; Л., 1949. – Т.25. – С. 260.

¹⁵ Там же. – С. 238.

¹⁶ Kuczyński S.M. Ziemie... – S. 184-185; Idem. Jahołdaj i Jahołdajewicze, lenni książęta tatarscy Litwy. – S. 223.

¹⁷ Spuler V. Die Goldene Horde. – Leipzig, 1943. – S. 160-161.

¹⁸ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.; Л., 1950. – С. 418.

¹⁹ Першими цього висновку дійшли незалежно один від одного М.Грушевський і А.Прохаска: Грушевський М. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т.4. – С. 457-462; Prochaska A. Z Witoldowych dziejów: Układ Witolda z Tochtamyszem 1397 r. // Przegląd Historyczny. – 1912. – Т.15. – S. 259-264.

²⁰ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 170-187; Його ж. Східня межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. – К., 1928. – Т.1. – С. 165-168. Див. також: Назаров В.Д. Ярлык Хаджи-Герая Казимиру IV и русско-литовские отношения // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988. – С. 57-60.

²¹ Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 177. Відзначимо, що у цій праці, не вдаючись у генеалогічний аспект окресленої проблеми, Ф. Петрунь визначив межі Яголдайової “тьми” – причому точнісінько так само, як це зробив шістьма роками пізніше Ст. Кучинський. Останній, здається, не був знайомий із цією статтею – принаймні, у своїх публікаціях він покликається тільки на “Східню межу...” Ф. Петруня.

²² Петрунь Ф. Ханські ярлики.... – С. 176-177, 186. Дослідник керувався уявленням, що Курськ був зруйнований у 1278 р., і всі пізніші згадки про нього мають “меморіальний” характер, виступаючи “як синонім для Тьми Яголдая Сараєвича, що зайняла тут місце колишнього слов’янського феоду; у цьому напрямку Яголдай був до певної міри продовжувачем відомого баскака XIII ст. Ахмата”

²³ Насонов А.Н. Монголы и Русь: (История татарской политики на Руси). – М.; Л., 1940. – С. 28. – Прим. 2.

²⁴ Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów. – Wilno, 1860. – Т.1. – № 746. – С. 331.

²⁵ Kuczyński S.M. Jaholdaj i Jaholdajewicze, lenni książęta tatarscy Litwy. – S.224.

²⁶ Kryczyński S. Początki rodu książąt Glińskich // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej St.Zakrzewskiego. – Lwów, 1934. – S. 404-405. Дослідник висунув припущення, що Яголдай опинився в межах Литовської держави або разом з предком Глинських Мансур-Киятом у 1380 р., або з Тохтамишем у 1397 р.; незрозуміло, чому з ним не полемізував Ст.Кучинський (згадавши його працю в своїй монографії (Ziemie... – S. 195. – Przur. 556), він тільки констатував, що вона не містить нічого нового про походження Глинських).

²⁷ Рогожский летописец // ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т.15. – Вып.1. – Ст. 106, 108.

²⁸ Не беремо до уваги згадку П.Клепатського про князя Бориса Яголдайовича (Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т.1: Литовский период. – С. 293), котра являє собою друкарську помилку або описку автора.

²⁹ Архив ЮЗР. – К., 1883. – Ч.І. – Т.6. – № 15. – С. 31.

³⁰ Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 293, 450.

³¹ Яковенко Н.М. Вказ. праця. – С. 330.

³² LM. – № 601. – Р.440-441. Відзначимо, що цей акт Сигізмунда I є “потверженьем” попередніх “данин” Яцку Єльцевичу, частина яких сягає часів його попередника на престолі Олександра (1492-1506 рр.).

³³ Власне, акт 1497 р. є останнім серед документів Метрики, де йдеться про сина пана Митька Голенки Федька, котрий фігурує у 4-ій книзі записів як Голенка й Соленчич (перекручене при

копіюванні Голенчич): РИБ. – Т.27. – Ст. 197, 232, 315, 316 (1486, 1489 рр.).

³⁴ Її доля була предметом обговорення під час московсько-литовських переговорів у 1511 р.: СИРИО. – Т.35. – С.495; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – М., 1915. – Кн.21. – С. 100. – № 143; С. 101-102. – № 151.

³⁵ Акты ЛМ. – Варшава, 1897. – Т.1. – Вып.2. – № 684. – С. 143 (тут, через відзначену вище плутанину із літерами “с” і “г”, Гагіна названо Сасіним; вірне прочитання: Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 183); Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 625.

³⁶ ЛМ. – № 177. – Р. 175.

³⁷ Ibid. – № 315. – Р. 257; № 379. – Р. 287; Зимин А.А. Новое о восстании Михаила Глинского в 1508 году // Советские архивы. – 1970. – № 5. – С. 72.

³⁸ ЛМ. – № 601. – Р. 440-441. Не можна погодитись із Н.Яковенко, що Левковичі були вислужені Єльцями в Олелька та Семена Олельковича (Українська шляхта... – С. 175); те саме, до речі, стосується й Козаровичів та Ождилова, які становили “данини” Олександра Казимировича й Сигізмунда І.

³⁹ Відзначимо, що у Росії рід Гагіних мав продовження: відомі Михайлові сини Василь і Гаврило та його онук Юшко (Бычкова М.Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – М., 1986. – С. 64; Зимин А.А. Указ.соч. – С.73).

⁴⁰ Варте уваги, що самий Гагін контактував з Єльцями ще наприкінці 1480-х років: РИБ. – Т.27. – Ст. 305 (Михайла Гагіна названо тут Сасіним).

⁴¹ Утім, вона продовжувала існувати у “віртуальній реальності” татарських ярликів XVI ст.

⁴² Багалея Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI-XVIII ст. – Харьков, 1886. – Т.1. – С. 2, 4.

⁴³ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 247; Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 293; Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 178; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки ІФВ ВУАН. – К., 1928. – Кн.20. – С. 127.

⁴⁴ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 537 зв. Очевидно, що така локалізація Милолюбля повністю виключає можливість співвіднесення з ним літописної звістки про те, що у 1405 р. “Витовт поїде к королю Ягайлу, а Ягайло поїде к Витовту, и снідостєся вкупє в граде Милолюбє; бе же ту с ними и Киприян митрополит, и пребываша вкупє неделю и раззидошася разнo” (Московский летописный свод конца XV века. – С.233), в якій П.Клепатський вбачав першу згадку про цей пункт (Указ. соч. – С.292-293).

⁴⁵ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 125, 127 зв., 128 зв., 130, 131-131 зв., 139, 140 зв., 142, 156 зв.

⁴⁶ Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 177.

⁴⁷ Зокрема, А.Насонов виступив проти тлумачення Ф.Петрунем терміну “Яголдайова тьма” (як території, що охоплює Мужеч, Милолюбль, Оскол), вважаючи, що грамота Менглі-Гірея “ставить під сумнів”, а грамота Сагіб-Гірея (1540 р.; опубл.: Акты ЗР. – Т.2. – № 200. – С. 363; РИБ. – Юрьев, 1914. – Т.30. – Ст. 78-79) “абсолютно виключає” таке розуміння тексту ярлика (Насонов А. Н. Указ.соч. – С.28. – Прим. 2). Між тим, це прочитання підкріплене у Петруня “списком міст Свидригайла” й грамотою 1497 р. про розділ Яголдайовщини; що ж стосується ярликів, то не може не дивувати, що А. Насонов апелював до їх пізнішої, повної перевернутої, версії.

⁴⁸ Насонов А.Н. Указ.соч. – С. 28-29. – Прим. 2.

⁴⁹ Яковенко Н.М. Вказ. праця. – С. 171-172.

⁵⁰ Насонов А.Н. Указ. соч. – С. 28. – Прим. 2.

ПУТИВЛЬСЬКІ ВОЛОСТІ XV – ПОЧАТКУ XVII ст.

Наприкінці 20-х років XVI ст. депутація киян, перебуваючи при дворі великого князя литовського і польського короля Сигізмунда I, подала йому декілька “виписів”, в одному з яких йшлося про долю Путивля, що його в результаті литовсько-московської війни 1500-1503 рр. було втрачено на користь Російської держави. Це звернення не було випадковим: упродовж XIV-XV ст. Путивль підпорядковувався Києву – був його “пригородком”, чи то, словами самого документа, “київським держанням”. Ця адміністративна залежність, досить дивна з огляду на відсутність безпосереднього територіального зв'язку між Києвом і Путивльщиною, сформувалася, очевидно, десь на межі XIII-XIV ст., коли київський стіл опанували князі путивльської династії. Втрата Путивля позбавила київський нобілітет надійного джерела стабільних прибутків – про що вони й сповістили свого володаря: “... К Путивлю було чотирнадцять волостей ваших господарських; ті волості від ваших господарських предків слуги вашої милості: князі й пани, й зем'яни землі Київської, – по року тримали; і з тих волостей слуги вашої милості, предки та батьки наші, коней мали (jezdziwali) і шуби теплі кунячі одягали; і з року на рік тими всіма волостями вашої милості, господаря нашого, завжди вдягнені й взуті були ми самі й слуги наші”; крім того, на Путивльщині знаходилися “біскупські й князівські, й панські волості”¹.

Реальність режиму порічного держання волостей в окресленому регіоні засвідчують також документальні

відомості, що збереглися у складі Литовської Метрики, в реєстрах “данин” батька Сигізмунда, Казимира Ягеллончика: два поодинокі записи про надання путивльської волості Бирин Михайлу Лазаровичу (1486 р.) й Андрію Лихачевичу (1488 р.)² та блок записів, де зафіксовано термін і черговість держання волостей на Путивльщині житомирськими боярами (1487 р.)³. Така “адресність” останнього надання стала підставою для гіпотези про те, що фондом путивльських волостей могли користуватися лише житомиряни, і ця їхня прерогатива була одним із елементів механізму тяжіння волостей Київської землі до трьох її центральних замків – Києва, Овруча та Житомира⁴. Втім, показово, що у “виписі” право держання путивльських волостей окреслено колом “князів і панів, і зем’ян землі Київської” – тобто так само загально, як і в київському обласному привілеї: “...Городки и волости киевские кияном держати, а иному никому: будем их давати, кому ся будеть годити” (1529 р.)⁵. Це наштовхує на припущення, що характер розподілу волостей у 1487 р. (що їх надання боярам розглядалося як засіб “успоможення их, с чего бы они могли службу служити”) був продиктований кон’юнктурою моменту або якимись суто місцевими обставинами – наприклад, занепадом Житомирщини після спустошливого Менглі-Гіреєвого нападу 1482 р.⁶; принаймні, симптоматично, що один із семи пожалуваних Казимиром бояр, Сенько Жереб’ятич, отримав волость Лопатин “на окуп с татар”, тобто для викупу когось із родичів із кримської неволі*.

* До речі, з цієї ж метою у 1488 р. було надано овруцьку волость Олевськ боярину Пирхайлу, котрий, за пізнішими свідченнями, мав маєтності на Житомирщині (РИБ. – Т.27. – Ст. 234, 246, 765).

Слід зауважити, що самий інститут почергового (“колейного”) держання волостей був досить поширеним на руських землях Литовської держави і як такий давно потрапив у поле зору дослідників⁷. Не були обійдені увагою й усі вищезгадані документи: вказівка на кількість “господарських” (великокнязівських) волостей на Путивльщині та можливість реконструкції (бодай, часткової) їх номенклатури відкривали шлях до відтворення територіальної структури Путивльського повіту. Щоправда, в реєстрах Казимирових “данин” названо тільки п’ять волостей, які належали до його складу: Бирин, Жолв’яз, Хотень, Утешків і Лопатин⁸. Однак їх список можна збільшити: у потвердній грамоті Олександра Казимировича на куплі Сенька Жереб’ятича у Путивльському повіті згадуються Городиська та Жолваська волості (1499 р.)⁹, а у відказному запису путивльського намісника князя Богдана Федоровича Глинського на с. Гатне – волості Хотенська, Меленська (“на реце Семи”), Биринська й Немирська, що їх сотники засвідчили цей документ (1500 р.)¹⁰.

Із цих восьми державних волостей ще на межі ХІХ–ХХ ст. було впевнено локалізовано три: Бирин (як сучасне м. Буринь, райцентр Сумської обл.), Хотень (сmt Хотинь Сумського р-ну Сумської обл.) і Мельня (с. Мельня Конотопського р-ну Сумської обл.)¹¹. Що ж до Городиської, Жолваської та Утешковської волостей, то вже М.К. Любавський звернув увагу на можливість уточнення їх місцеположення за допомогою так званого “списку Воскресенського літопису”¹² – джерела, відомого нині як “Список руських міст далеких та близьких”, що являє собою реєстр під заголовком “А се имена всем градом руським, далним и ближним”

Щоправда, ставлення до цієї історико-географічної пам'ятки в часи М.К. Любавського було досить скептичним: у літературі кінця XIX – початку XX ст. неодноразово наголошувалося на наявності в “Списку” на шарувань різного часу; відтак, вважалося неприпустимим використання його даних у наукових дослідженнях¹³.

У 50-х роках минулого століття ця точка зору була переглянута М.М. Тихомировим. Комплексно дослідивши вказану пам'ятку, він дійшов висновку, що “Список” є “твором кінця XIV чи початку XV ст., який мав на меті дати короткий перелік... руських міст того часу”¹⁴. І хоч після цього до “Списку” неодноразово зверталися фахівці (Л.В. Черепнін, Б.О. Рибаків, І.Б. Греков, Є.П. Наумов, О.В. Подосинов, В.Л. Янін та ін.¹⁵), висуваючи власні гіпотези щодо місця та часу створення пам'ятки, ставлення до цього реєстру, як до безумовно вірогідного щодо історико-географічних реалій кінця XIV – початку XV ст. джерела, не зазнало змін¹⁶.

Виняток у цьому відношенні становить, здається, тільки праця А. Поппе¹⁷, котрий, докладно проаналізувавши волинську частину “Списку”, навів переконливі докази на користь того, що в основі відомої нині редакції “Списку” була інша, першої половини XIII ст. (паралельно не виключаючи “можливості існування ще раніших, наприклад, XII ст., редакцій “Списку” чи окремих описів для поодиноких частин Русі”). Дослідник звернув увагу

* Це, до речі, пояснює появу в реєстрі “київських” міст Корця (Корчеська), котрий, як і все Погориння, ще у другій половині XII ст. увійшов до складу Волинської землі, де й залишався у 80-90-х рр. XIV ст., становлячи власність Острозьких (Любавский М.К. Областное деление... – С. 221; Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С. 90).

не лише на наявність у “Списку” населених пунктів та архітектурних споруд, які перестали існувати після монгольської навали, а й на особливості його “волинської” частини: “Якщо окреслити контури території, яку займають ці “волинські”, згідно зі “Списком”, міста, то матимемо схематичне зображення Володимиро-Галицького князівства першої половини XIII ст. (саме тоді, між іншим, відсутній у “Списку” Дорогичин на певний час відходив до Мазовії).

Відтак, не дивно, що, з одного боку, в “Списку” бракує Углича, Рославля, Твері, Кашина, Клина, Стариці, Стародуба-Сіверського, Тули та деяких інших міських поселень, котрі існували на зламі XIV-XV ст., а, з другого, серед рязанських міст тут згадано “Новий городок Олгов на усть Проне”, який, за даними археологічних досліджень Ново-Ольгівського городища, припинив своє існування у XIII ст.¹⁸

Репродукуванням анахронічних уявлень можна пояснити й наявність у рубриці “А се киевськыи гроди” міст Київщини, Чернігівщини та Переяславщини – тобто регіонів, які в літописах XII-XIII ст. об’єднувалися терміном “Русь” (у вузькому значенні цього слова). Не викликає сумніву й суто книжкове походження частини згаданих у київському реєстрі топонімів – не випадково, наприклад, тут фігурують “Ростовець, Унеятин”, що їх появу, гадаємо, спричинило невірне прочитання літописного фрагмента: “Воеваша половци у Ростовца и у Неятина”¹⁹. Таким чином, не є перебільшенням твердження О. М. Андріяшева, що “Список” (принаймні, в його київській частині) “показує більше знання з стародавньої руської історії, аніж точності історично-географічних даних”²⁰.

Утім, у київському реєстрі містяться й позалітописні відомості, до яких, передусім, належать назви посульських

та попсільських міст: “... А на Суле Снепород, Съкнятин, Грошин, Чемесов, Утешков, Синеч, Кляпечь, Ромен, Ковыла, Ворона, Сал, Песьи кости, Хотень. А на Пьсле Ничян, Городище, Лошици, Бирин, Жолважь. На Ворьскле Хотмышль”²¹.

Спираючись на цей фрагмент “Списку”, М. К. Любавський розмістив Городиську та Жолвазьку волості на Пслі, а Утешків – на Сулі. Та не може не виникнути запитання: чи підпадає під рубрику “на Пьсле” Жолваж, якщо згаданий перед ним Бирин самим Любавським був локалізований на притоці Сейму р.Чаші – що, до речі, відзначив М.М. Тихомиров, аналізуючи дані київського реєстру; він же припустив, що Жолваж знаходився десь поряд із Городищем, яке, виходячи з карти Боплана, локалізував у верхній течії Псла, в районі сучасного Миропілля²². Водночас він не звернув уваги на те, що ототожнення ним, слідом за М.К. Любавським, волості Хотень із с. Хотінь (яке розташоване на притоці Псла Олешні) суперечить даним “Списку”, де Хотень згадується перед попсільськими містами.

З’ясувати питання про місцезнаходження цих волостей можна лише за умови розширення кола джерел – передусім, шляхом залучення до наукового обігу документальних матеріалів, які стосуються часів, коли Путивльщина перебувала в складі Московської держави (до речі, довше, ніж решта Сіверщини, котра за Деулінською угодою (1618 р.), закріпленою Поляновським миром (1634 р.), відійшла до Речі Посполитої). На перспективність такого підходу до розв’язання окресленої проблеми вказав ще Ф.О. Петрунь – хоча сам використав матеріали московського походження у досить незначному обсязі, залучивши лише ті, які були надруковані в “Сборнике

имп. Русского исторического общества”, “Актах Московского государства” й “Актах, относящихся к Малороссии” В.І. Холмогорова²³.

Щоправда, й самі ці матеріали, особливо за XVI ст., доволі нечисленні. Невипадково той-таки М.М. Тихомиров, досліджуючи Сіверщину як складову частину Московської держави у своїй зведеній історико-географічній праці “Россия в XVI столетии”, поскаржився на “бідність та маловиразність” відповідних джерельних відомостей і висловив надію, що їхня кількість буде збільшена подальшими архівними розшуками²⁴. Воднораз він явно недостатньо використав інформаційний потенціал такого цікавого джерела, як “отдельная” книга 1594 р., котра містить опис земель, виділених у Путивльському повіті кінним самопальникам та іншим категоріям служилого населення; незабаром після виходу праці М.М. Тихомирова її повністю надрукував Г. М. Анпілогов, акцентувавши увагу на соціально-економічних аспектах закладеної у цій пам’ятці інформації²⁵. Ним же були опубліковані “обидные списки”, подані у 1592 р. Сигізмунду III посольством Афанасія Рязанова²⁶, що на їх значення для історичної географії Сіверської землі кількома роками раніше звернула увагу учениця М. М. Тихомирова, Н. Б. Шеламанова²⁷.

Крім того, дослідниця вказала на наявність у фондах Посольського приказу, серед матеріалів, що стосуються розмежування між Річчю Посполитою та Росією за умовами Поляновського миру, низки унікальних документів щодо Сіверщини середини XVI – початку XVII ст.²⁸ Серед них слід особливо відзначити найдавніший, 1638 р., список жалуваної грамоти Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (1551 р.), названої

О.М. Лазаревським “однією з найважливіших пам’яток для історичної географії Сіверської землі”²⁹. З усіх відомих на сьогодні копій ця є найближчою до оригіналу – і, зокрема, найточнішою у передачі топонімії Новгород-Сіверщини та Путивльщини, де знаходилися монастирські володіння. Її дані доповнює грамота, видана монастирю Борисом Годуновим у 1602 р. і також скопійована у 1638 р. За формою вона є виписом з писцевих книг Новгорода-Сіверського 7093 (1584/85) р. і Путивля 7099 (1590/91) р., які не збереглися до нашого часу³⁰. У формі випису дійшла до нас і грамота 1606 р. путивльському Молчинському монастирю, котрий на початок XVII ст., за спостереженнями І. М. Міклашевського, перетворився на найвизначнішого з-поміж землевласників південної “україни” Московської держави³¹. Випис був зроблений з писцевих книг Путивля 7065 (1556/57) р. і став підставою для пожалування Василя Шуйського³². Його оригінал ще в 1636 р. знаходився у Молчинському монастирі – що суперечить інформації місцевих ігуменів про втрату “жаловальные грамоты царя Василья”, через яку цар Михайло Романов повторно пожалував цей монастир у 1615 і 1621 рр.³³

Усі перелічені документи досить інформативні щодо топонімії регіону – однак не йдуть у порівняння з оброчною книгою Путивльського повіту 1628-1629 рр., що зберігається нині в фондах Російського державного архіву давніх актів³⁴. Ця пам’ятка вже привертала увагу дослідників, але тільки як джерело для реконструкції номенклатури місцевих бортних “знамен” (знаків власності, вирізаних на бортних деревах)³⁵ та особливостей господарської діяльності служилого і міського населення Сіверщини³⁶. Нас же вона, зрозуміло, цікавитиме як масив істо-

рико-географічної інформації – тобто можливістю досить точно визначити місцеположення згаданих вище пувильських волостей.

В оброчній книзі (далі: “Книзі”) Городиська (Городецька) волость локалізується на Пслі, Висторопі та Барожбі (=Ворожбі)³⁷, Жолвазька – на Пслі, Удаві, Рибниці (=Рибиці), Локні, Суджі, Івниці³⁸. В обох випадках назви волостей не знаходять собі відповідників у географічній номенклатурі окреслених територій. У літературі відзначалося, що на місці Городецького городища в XVII ст. виникло с. Межиріч (нині Лебединського р-ну Сумської обл.)³⁹ – однак документ, який при цьому цитується (опис кордону між Річчю Посполитою та Російською державою)⁴⁰, на нашу думку, не дає для цього достатніх підстав. У будь-якому випадку зрозуміло, що центр Городецької (Городиської) волості не міг знаходитись у районі сучасного Миропілля, як припускав Тихомиров; якщо ж шукати історичний “прообраз” останнього, то претендентом на це місце може бути тільки Жолваж, назву якого “забули” переселенці з волинського Миропілля, заснувавши тут слободу в середині XVII ст.

“Книга” підтверджує інформацію “Списку” про розташування Бирина на Пслі, додаючи до просторових орієнтирів даної волості ріки Суму (=Сумку) та Олешню⁴¹. З огляду на це ономастичним відповідником Бирина в сучасній топонімії можна вважати с. Барилівку (Краснопільського р-ну Сумської обл.), знане раніше як Бирилівка⁴²; ототожнення ж Бирина з с. Буринь слід визнати помилковим.

Натомість традиційна локалізація Хотеньської волості не суперечить даним “Книги”⁴³ – хоча, водночас, додає скептицизму дослідникам “Списку” як історико-

географічного джерела. Втім, згадана в ньому Утешківська волость, згідно з матеріалами “Книги” (де вона фігурує як Втешківська), справді знаходилась у Посуллі, охоплюючи течію р. Терн з її притоками Біж (“Бег”) і Бобрік⁴⁴. Нарешті, Немирська волость локалізувалась у поріччі Ворскли, Охтирки та Олешні⁴⁵

Цінність “Книги” полягає, однак, не лише у можливості уточнити місцезнаходження волостей, знаних за актами доби Казимира та Олександра, а й у тому, що вона невимірно розширює коло відомостей щодо їхньої номенклатури. При цьому слід зважити на той факт, що саме наявність волосної структури відрізняла Путивльщину від інших повітів південної “україни” Московської держави (Білгородського, Оскольського, Воронежського), які склалися зі станів⁴⁶; отже, ця структура (а в її межах – сотенна організація⁴⁷) була успадкована від попередньої, литовської, доби.

Звісно, це не означає, що вона залишалася незмінною упродовж XVI – першої чверті XVII ст. – невипадково ж у “Книзі” немає згадок про Меленську та Лопатинську волості (можливо, спустошені в Смутні часи або “в путивльское разоренье 120 (1611/12) года”)⁴⁸. З другого боку, структура Путивльщини могла ускладнитися через появу нових волостей; отже, щоб реконструювати її за станом на кінець XV ст., треба корелювати відомості “Книги” з даними джерел литовської доби – й, передусім, “Списку”, чії дані не виходять за межі XIV ст.

Згадані у цій пам’ятці Синеч, Кляпеч, Ничан, Лошиці та Хотмишль фігурують у “Книзі” як Синецька, Клепецька, Ницанська, Лосицька й Хотмиська волості. Синецька знаходилась на Сулі та Хоролі⁴⁹, Клепецька – при впадінні Ромна в Сулу⁵⁰, Ницанська – у поріччі Ворскли,

Ворсклиці, Дерновки (=Дернової), Опожні (=Пожні), Боровні (=Боромлі)⁵¹, Лосицька – уздовж Ворскли та Мерлі⁵², Хотмиська – на Ворсклі та Ворсклиці⁵³. Втім, локалізація останньої не викликає труднощів, оскільки на території волості у 1640 р. було побудовано місто Хотмишськ (нині – в Білгородській обл. Російської Федерації)⁵⁴; Ницан же, гадаємо, слід ототожнити з с. Ніцахою (Тростянецького р-ну Сумської обл.), чие існування простежується археологами з XI ст.⁵⁵ У 1640 р. у Ницанській волості виникло м. Вольний (суч. с. Вільне Великописарівського р-ну Сумської обл.)⁵⁶; опис Вольновського повіту 1646 р. указує на гирло Ворсклиці як на природний кордон, що розділяв у долині Ворскли Ницанську та Лосицьку волості: “...По реку Ворсклицу Ницанская волость, в которой волости Вольной город поставлен. А от реки Ворсклицы пошла Лосицкая волость, в которой волости Лосицкой острог поставлен, и тою волостью Лосицкою вольновцы не владеют”⁵⁷. На значення даного документа для локалізації цих двох путивльських волостей вказав ще Ф.О. Петрунь; він же наголосив на помилковості інформації “Списку”, де їх уміщено серед попсільських міст⁵⁸. Тож навряд чи можна погодитися з М.М. Тихомировим, котрий наполягав на “доброякісності звісток “Списку руських міст” навіть для такого глухого закутка, яким... була окраїна Чернігівської землі”⁵⁹

Утім, “Список” – не єдине джерело, що може стати в пригоді при реконструкції номенклатури путивльських волостей литовської доби. Цінні історико-географічні відомості містяться в ярликах кримських ханів великим литовським князям, що походять від протографа кінця XIV ст.⁶⁰ Досліджуючи їх, Ф.О. Петрунь звернув увагу на докладність, з якою в цих пам’ятках описано Путивль-

щину: “Її ярлики розглядають як великий комплекс, подаючи для неї більше даних, ніж для суто Київщини”⁶¹. Зокрема, тут фігурують згадані вище Жолваж, Бирин, Синеч, Хотень, Лосичі, Хотмишль, а також Милолюб, Мужеч, Донець, знані в якості волостей у XVI – першій третині XVII ст.⁶² Ці три останні пункти, а також Хотмишль включено і до переліку підвладних Свидригайлу міст, укладеному, як вважається, між 1432-1435 рр.⁶³ Наприкінці XIV ст. Мужеч і Милолюб(ль), разом із Осколом⁶⁴, склали “тьму” татарського князя Яголдая Сарайовича, котра як “отчина” його нащадків проіснувала до кінця XV ст., коли її було поділено між кількома київськими боярами⁶⁵. Таким чином, Мужеч і Милолюб(ль) належали до числа “князівських і панських волостей”, про які ностальгічно згадували кияни в 1528 р. За даними “Книги”, Мужецька волость знаходилася на Пслі, Псельці, Обояні, Солові (=Солотинці), Івниці (=Івні), Піні, Бобровиці (Боброві), Ворожбі, Білиці, Рибниці (=Рибинці), Кам’янці⁶⁶ – тобто охоплювала територію між сучасними Суджею та Обоянню (Курської обл. Російської Федерації); це виключає можливість локалізації Мужеча на притоці Сейму р. Мужиці, яку обстоювали М.К. Любавський, П.Г. Клепатський, Ф.О. Петрунь, О.М. Андріашев⁶⁷. Слід відкинути й пропоновану ними локалізацію Милолюб(ля) в районі Фатіжа (Курської обл.)⁶⁸ – за даними “Книги”, ця волость знаходилася на Донці⁶⁹. Що ж до місцеположення Донецької волості, то з її центром традиційно ув’язується однойменне городище поблизу Харкова⁷⁰.

Нарешті, перелічимо волості, що їх існування в литовські часи є суто гіпотетичним, оскільки згадки про них містяться тільки в джерелах XVI – першої третини

XVII ст. Більшість з них зосереджена в Посейм'ї: на Сеймі, Рилі, Обесті, Колодезі, Лопузі (Колодезька)⁷¹, Сеймі, Снагості, Мужиці (Залуцька)⁷², Сеймі та Вирі (Ординська)⁷³, Сеймі, Вирі, Павлівці, Куянівці, Локні (Печерська)⁷⁴. У виданій 1551 р. грамоті новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю, якому належала Колодезька волость, окреслено її кордони з Ординською та Залуцькою волостями⁷⁵. У Печерській волості зосереджувалися володіння Молчинського монастиря; в жалуваних грамотах останньому згадується також Лежецька волость, котра знаходилася десь на Вирі⁷⁶. Крім того, збереглися поодинокі відомості про декілька путивльських волостей із загальними вказівками на їх місцеположення. Йдеться про волості Дороголівську (Дрогалівську) на Сеймі⁷⁷, Коренську на Сулі⁷⁸, Нижацьку на Ворсклі⁷⁹ та Борисську (Борисівську – ?) на Пслі⁸⁰. Усього ж за дослідженими нами актами XVI – першої третини XVII ст. простежується 25 путивльських волостей, з яких принаймні 16 існували за литовської доби.

Зрозуміло, що при з'ясуванні кількості цих волостей неможливо обминути питання про їх соціально-економічну та демографічну характеристику. Думки істориків з цього приводу не відрізняються однотайністю. Так, М.В. Довнар-Запольський ототожнював втрачені киянами 1500 р. путивльські волості з “городовими селами”, що фігурують у так званому “Реєстрі чернігівських границь” 1527 р.⁸¹ О. М. Андріяшев звав їх то селами, то містами (“правдоподібно – невеличкими фортецями”)⁸². М. М. Тихомиров безапеляційно трактував всі перелічені в “Списку руських міст” пункти як міста або містечка, виходячи з традиційного розуміння “города” як укріпленого поселення⁸³.

Утім, привертає увагу той факт, що лише чотири з відомих нам волостей занесено до переліку міст Свидригайла – або, точніше, підпорядкованих йому “замків і земель”. Це змушує прислухатися до думки М.К. Любавського, котрий вважав, що згадані в “Списку” задніпровські “міста”, у переважній більшості, були городищами, які з часом так і не повстали з руїн⁸⁴. Це, можливо, й пояснює те, що назви волостей XV – початку XVII ст., на відміну від синхронних гідронімів, практично не простежуються в пізнішій топонімії. Зрозуміло, цей висновок має попередній характер, і відповідь на запитання щодо природи путивльських волостей можуть дати тільки репрезентативні діловодні матеріали XVI-XVII ст., що їх виявлення та публікація становлять нагальне наукове завдання.

Путивльські волості XV – початку XVII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 367-378

¹ Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przędzieckiego. – Wilno, 1844. – Т. 2. – Oddz. 2: Akta. – № 1. – S. 121. Передрук: Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и киевском замке // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 8. В обох виданнях документ датовано однаково: “близько 1520 р.” На нашу думку, його слід віднести до 1528 р., оскільки тогорічне послання Сигізмунда до панів-ради Великого князівства Литовського у своїй “київській” частині виразно перегукується з текстом “виписів” (див.: Документи Московского архива Министерства юстиции. – М., 1897. – Т. I. – С. 526-527). До речі, текст “виписів” при публікації було транслітеровано латинським шрифтом і дещо полонізовано; тож, за браком Руськомовного оригіналу, вважаємо за доцільне подати його у перекладі на сучасну українську мову.

² Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – М., 1899. – Вып. I: 1390-1529 г. – № 15. – С. 444, 48; РИБ. – СПб., 1910. – Т. 27. – Ст. 235, 246.

³ Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – №. 2. – С. 9; Акты ЛМ. – Варшава, 1896. – Т. I. – Вып. I: 1413-1498 гг. – № 24. – С. 16; Акты Литовско-Русского государства... – № 15. – С. 48; РИБ. – Ст. 246. Зауважимо, що, за спостереженнями М.Г. Бережкова, метричні записи 1486, 1487 і 1488 рр. становлять фрагменти одного реєстру, розпочатого в грудні 1486 р. (Бережков Н.Г. Литовская Метрика как исторический источник. – М.; Л., 1946. – Ч. I: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год. – С. 80).

⁴ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 179-181. Зауважимо, що цій гіпотезі не суперечать “координати” Михайла Лазаровича, батько якого, Лазар Браєвич, був власником Норинська на Овруччині та Івниці на кордоні між Київським і Житомирським повітами (звідси – спроби “привернути” її то до Києва, то до Житомира в XVI ст.). Див.: Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – К., 1991. – С. 75-78, 99. Що ж до Андрія Лихачевича, то будь-які дані про нього відсутні (хіба що його дядьком був “Пахнотий, Лихачев брат” – києво-печерський старець, згаданий в заповіті князя Андрія Володимировича Ольгердовича (1446 р.). – Розов В. Южнорусские грамоты. – К., 1917. – Т. I. – № 83. – С. 155).

⁵ Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 2. – № 30. – С. 34; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – Приложения. – Привилеи, выданные областям. – С. 354.

⁶ Див. щодо цього: Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. I: Литовский период. – С. 240.

⁷ Див., наприклад: Владимирский-Буданов М.Ф. Поместное право в древнюю эпоху Литовско-Русского государства // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн. 3. – С. 76-78; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 703-704.

⁸ Зауважимо, що в “Актах Литовской Метрики” фігурують помилкові назви Золвяж та Отьень – що пояснюється характером

видання, здійсненого не за оригіналом Метрики, а за транслітованими польськими копіями кінця XVIII ст., які при публікації було передано кирилицею; така подвійна транслітерація й призвела до численних текстуальних похибок (які, на жаль, потрапляють до праць науковців, котрі користуються цією документальною збіркою – наприклад: Яковенко Н.М. Вказ. праця. – С. 180).

⁹ Акты ЛМ. – Варшава, 1897. – Т. I. – Вып. 2: 1499-1507 гг. – № 511. – С. 43.

¹⁰ Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. I: 1340-1506. – № 178. – С. 202.

¹¹ Любавский М.К. Областное деление... – С. 246; Клепатский П.Г. Очерки... – С. 291.

¹² Любавский М.К. Областное деление... – С. 246.

¹³ Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти в.к. Ольгерда // Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. I. – С. 55; Дашкевич Н.П. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 49; Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 17, 51; Клепатский П.Г. Очерки... – С. 351-352, 401.

¹⁴ Тихомиров М.Н. “Список русских городов дальних и ближних” // Исторические записки. – 1952. – Т. 40. – С. 214-259. Передрук: Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 83-137.

¹⁵ Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV вв.: Очерки социально-экономической и политической истории Руси. – М., 1960. – С. 437-444; Рыбаков Б.А. Просвещение // Очерки русской культуры XIII-XV веков. – М., 1970. – Ч. 2. – С. 201-205; Наумов Е.П. К истории летописного “Списка русских городов дальних и ближних” // Летописи и хроники. 1973 г. – М., 1974. – С. 150-163; Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.). – М., 1975. – С. 341-380; Подосинов А.В. О принципах построения и месте создания “Списка русских городов дальних и ближних” // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 40-48; Янин В.Л. К вопросу о дате составления обзора “А се имена градом всем русским, далним и ближним” // Древнейшие государ-

ства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1992-1993 гг. – М., 1995. – С. 125-134 (передруковано в збірці: Янин В.Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII-XV веков. – М., 1998. – С. 61-70).

¹⁶ Корективи було внесено лише у датування пам'ятки. Хронологічні межі, запропоновані М.Тихомировим – 1387-1406 рр. або, найвірогідніше, 1387-1392 рр. – були дещо зсунуті Є.Наумовим та І.Грековим, котрі, базуючись на наявному в “Списку” переліку “болгарських і волоських міст”, віднесли його до 1394-1396 рр. До недавнього часу ця точка зору беззастережно приймалась у науковій літературі – аж доки її не заперечив В.Янін, зауваживши, що міста Ржевської землі, названі в “Списку” литовськими, підлягали Литві до 1381 р.; на думку дослідника, “Список” було укладено між 1375-1381 рр.

¹⁷ Poppe A. Gród Wołyń // Studia Wczesnośredniowieczne. – Wrocław; Warszawa, 1958. – Т. 4. – С. 251-258.

¹⁸ Монгайт А.Л. Рязанская земля. – М., 1961. – С. 150-152; Никольская Т.Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX-XIII вв. – М., 1981. – С. 78.

¹⁹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Ст. 164.

²⁰ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки ІФВ ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 22.

²¹ Цитуємо за найдавнішим списком пам'ятки: НПЛ. – С. 475-476.

²² Тихомиров М.Н. Русское летописание. – С. 103 (карта), 106.

²³ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 178-179.

²⁴ Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – М., 1962. – С. 12.

²⁵ Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – М., 1967. – С. 110-124, 130-306.

²⁶ Там же. – С. 77-109.

²⁷ Шеламанова Н.Б. Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географии России XVI века: (По материалам фонда Сношений России с Польшей ЦГАДА) // Археографический ежегодник за 1964 г. – М., 1965. – С. 48-49.

²⁸ Шеламанова Н.Б. Документы государственных межеваний 30-40-х годов XVII в. // Археографический ежегодник за 1971 г. – М., 1972. – С. 170-171.

²⁹ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1889. – Т. I: Полк Стародубский. – С. 214. Грамота була відома в копії другої половини XVIII ст. (опубл.: Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3: Мужеские монастыри. – С. 111-120).

³⁰ Грамоти опубліковано: Русіна О.В. Грамоти новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // УАЩ. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 142-151.

³¹ Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. – М., 1894. – Ч. I: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. – С. 132-133. Порівн.: Багалей Д.И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – С. 119-120.

³² РДАДА. – Ф. 79, оп. I. (1636 р.), спр. 6. – Арк. 137-143. Опубл.: Русіна О.В. До історії монастирського господарства на Сіверщині: (Випис 1606 р. путивльського Молчинського монастиря) // УАЩ. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С.452-456.

³³ Жалувані грамоти опубліковано: Актовые и летописные материалы о восстании И.И. Болотникова / Публикацию подготовил В.И. Корецкий // Советские архивы. – 1976. – № 5. – С. 57 (грамота 1615 р.); Труды Курского губернского статистического комитета. – Курск, 1863. – Вып. I. – С. 562-569 (грамота 1621 р.).

³⁴ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 1-548. Порівняно нещодавно була здійснена вибіркова (арк. 1-34) публікація цього джерела: Астахина Л. Путивльская писцовая книга 1628-1629 гг. // Palaeoslavica. – 1994. – Vol. 2. – P. 111-126.

³⁵ Миклашевский И.Н. К истории... – С. 123; Коткова Н.С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. – М., 1963. – С. 120-133; Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 151-169.

³⁶ Булгаков М.Б. Бортничество служилых людей Северной земли в первой трети XVII в. // Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV-XVIII веках. – М., 1989. – С. 125-144; Булгаков М.Б. О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей г. Путивля в первой половине XVII в. // Город и горожане России в XVII – первой половине XIX в. – М., 1991. – С. 74-93.

³⁷ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 77, 80, 81, 88 зв., 94, 95 зв., 98 зв., 104, 105, 109.

³⁸ Там само. – Арк. 4 зв., 6, 9 зв., 11, 17 зв.-18, 19, 20, 23, 26, 40, 47 зв., 59 зв.

³⁹ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 3: Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. – Ст. 498.

⁴⁰ Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные 2-м отделением собственной е.и.в. канцелярии. – СПб., 1851. – Т.2. – Ст. 907-908.

⁴¹ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 184, 188 зв.-189, 192 зв., 194, 206, 209 зв., 211, 216 зв.-217, 227-227 зв.

⁴² Принаймні, під такою назвою воно фігурує на картах XIX ст.

⁴³ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 531 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк. 295, 296-296 зв., 298 зв., 300, 302 зв., 303 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк. 418, 532. Саме вона, очевидно, згадується в “обидних списках” 1592 р. як “Немитцкая волость на Ворс(к)ле” (Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 83).

⁴⁶ Миклашевский И.Н. К истории... – С. 102. Щодо Білгородського повіту слід зауважити, що при його утворенні до нього відійшли дві путивльські волості – Донецька та Хотмишська, про які йтиметься нижче.

⁴⁷ Порівн. звістки про волосних сотників на Путивльщині в XV і середині XVI ст.: Акты ЛМ. – Т. I. – Вып. 2. – № 511. – С. 43; Акты ЗР. – Т. I. – № 178. – С. 202; Русина О.В. До історії монастирського господарства на Сіверщині... – С. 455.

⁴⁸ З Лопатином можна було б ототожнити однойменне село, розташоване нижче Мельні по Сейму (нині – Бахмацького р-ну Чернігівської обл.). Однак, гадаємо, останнє слід, скоріш, ідентифікувати як порубіжне з Путивлем “село (Ло)патин черниговское городовое”, відоме за згадкою 1527 р. (див.: Русина О.В. Из спосте-

режень над “Реєстром чернігівських границь” з 20-х років XVI століття // Записки НТШ. – 1993. – Т.225. – С. 300). Нагадаємо також позицію П.Г. Клепатського (Очерки... – С. 291), котрий вбачав Лопатин у Лопатинському хуторі Богодухівського повіту Харківської губернії (нині не простежується).

⁴⁹ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 532. Гадаємо, мав рацію М.М. Тихомиров, вважаючи, що “Синеч” “Списку” фігурує в “Книге Большому чертежу” як “город Синча”, розташований “выше Снятина 3 мили на Суле” (Тихомиров М.Н. Русское летописание. – С. 106), якому відповідає сучасне с.Сінча Лохвицького р-ну Полтавської обл. Власне, так само локалізував літописний Синеч ще М.С.Грушевський, не виключаючи його тотожність із літописним містом Синелець (Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2. – С.356-357, 607). Зауважимо, що на початку XVII ст. Синеч являв собою доволі значний укріплений пункт на литовсько-російському прикордонні – що унаочнює опис його розграбування московськими військами у 1615 р.: “Синеч взяли и, взяв, сожгли, и посад весь выжгли, из города наряд, пушки и пищали затинные, и ис храмов Божие милосердые образы, и книги, и свечи, и колокола, и всякое церковное строенье поимали, и многих литовских людей в городе и на посаде побили, и жон их и детей многих в полон поимали” (Книга сеунчей 1613-1619 гт. // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. – Москва; Варшава, 1995. – Т. 1. – С. 24).

⁵⁰ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 531.

⁵¹ Там само. – Арк. 236-236 зв., 239, 243, 244, 248, 250.

⁵² Там само. – Арк. 532.

⁵³ Там само. – Арк. 258, 261 зв., 271 зв., 275, 284, 289, 291 зв.

⁵⁴ Багaley Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – С. 53; Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 310. Хотмишськ був локалізований ще М.К. Любавським (Областное деление... – С. 247).

⁵⁵ Цікаво, що фахівці наголошують на незвичайності цього археологічного комплексу, що складається з двох розташованих поруч однотипних городищ із міцними укріпленням: “Такі комплекси нам не відомі не лише на території Дніпровського Лівобе-

режжя, а й в інших регіонах східнослов'янського розселення, або ж на території Давньоруської держави"; нетиповими є й елементи археологічного інвентаря (Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. – К., 1992. – С. 100-101).

⁵⁶ Багалеї Д.И. Очерки... – С. 53; Харламов В.О. Вказ. праця. – С. 310-311.

⁵⁷ Холмогоров В.И. Акты, относящиеся к Малороссии // ЧОИДР. – 1885. – Кн. 2. – С. 14. До речі, в описі названо і ницансько-хотмиський кордон – Ракові гори (с. 12); на жаль, нам не вдалося з'ясувати, як співвідноситься цей мікротопонім із сучасними географічними орієнтирами.

⁵⁸ Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 179.

⁵⁹ Тихомиров М.Н. Русское летописание. – С. 106.

⁶⁰ Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 184-185.

⁶¹ Там само. – С. 178.

⁶² Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 2. – №. 6. – С. 4-5. В ярлику згаданий також Немир, однак окремо від групи путивльських волостей, до якої, отже, може бути віднесений тільки гіпотетично – як і наявний поруч Тушин, котрий в одній з редакцій фігурує як "Тески" (Утешків -?); втім, така кон'єктура не заслуговує на абсолютну довіру через численні перекручення географічних назв у цій версії пам'ятки, опублікованої Б. Барвінським за копією з так званих "тек Нарушевича" (Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвінський Б. Історичні причинки: Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – Ч. 2. – С. 17). Перекручено назви й у короткому переліку міст, "что из старины к Перекопской Орде тянули", поданому Менглі-Гіреєвим послом Івану III у 1499 р.; крім Путивля та Бириня, тут, мабуть, названо також Жолваж ("Чялбаш") і Лопатин ("Липятин") (СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 35. – С. 291).

⁶³ Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów. – Wilno, 1860. – Т. 1. – № 746. – S. 331 (Chotmisl, Donyesk, Milolubl, Muszecz). Навряд чи можна погодитися з Ф.О. Петрунем, котрий пропонував ідентифікувати згадане в цій пам'ятці місто "Birłaa" (S. 330) як Бирин (Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 178); гадаємо, що це, скоріш, наявна в "Списку руських міст" як литовська за приналежністю "Белаа" (НПЛ. – С. 476).

⁶⁴ Сучасний Старий Оскол (Білгородської обл. Російської Федерації), в районі якого джерела XVII ст. нотують “Яголдайове городище” (Багалеї Д.І. Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського державства в XVI-XVIII ст. – Харків, 1886. – Т. 1. – С. 2, 4).

⁶⁵ Докладніше про Яголдайову “тьму” див. с. 100-113.

⁶⁶ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 125, 127 зв., 128 зв., 130, 131-131 зв., 139, 140 зв., 142, 156 зв.

⁶⁷ Любавський М.К. Областное деление... – С. 247; Клепатський П.Г. Очерки... – С. 293; Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 178; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки ІФВ ВУАН. – К., 1928. – Кн. 20. – С. 127.

⁶⁸ Там само (за винятком праці О.М. Андріяшева, котрий утримувався від спроб точно локалізувати цей пункт).

⁶⁹ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 537 зв.

⁷⁰ Клепатський П.Г. Очерки... – С. 292.

⁷¹ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 439 зв., 441, 441 зв. – 442, 443, 444, 450, 460; Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 83, 167, 197, 199, 202.

⁷² РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 318, 322 зв., 332, 353, 367 зв., 372, 382.

⁷³ Там само. – Арк. 403, 404 зв., 405 зв., 535; Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 130-131, 141, 142. У літературі було висловлено припущення про наявність генетичного зв'язку між Ординською волостю й слободами курського баскака Ахмата, відомими за літописними звітками 1283-1284 рр. (Загоровський В.П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991. – С. 16). Ця гіпотеза не суперечить висновкам В.Кучкіна, котрий докладно проаналізував цей епізод, що насправді мав місце у 1288-1291 рр. (Кучкин В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. – М., 1996. – Вып. 1. – С.43).

⁷⁴ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 308, 312 зв., 313 зв., 402, 419 зв., 420, 421-421 зв.; Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 135, 136-137, 194.

⁷⁵ Русіна О.В. Грамоти... – С. 145.

⁷⁶ Актовые и летописные материалы... – С. 57; Труды Курского губернского статистического комитета. – С. 563.

⁷⁷ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 401 зв., 505.

⁷⁸ Там само. – Арк. 531 зв.

⁷⁹ Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 83.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Довнар-Запольський М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10. Текст “Реестру” див.: Русина О.В. Из спостережень... – С. 300-302.

⁸² Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі... – С. 127; Його ж. Нарис історії колонізації Переяславської землі... – С. 22.

⁸³ Тихомиров М.Н. Русское летописание. – С. 105-106.

⁸⁴ Любавский М.К. Областное деление... – С. 247.

КИЇВСЬКА МАГДЕБУРГІЯ: ЮВЛЕЙНИЙ КОМПЛЕКТ

Святкування 500-ліття надання Києву магдебурзького права, за своїми масштабами значно скромніше за вікопомні урочистості з нагоди 1500-річного ювілею міста (хоч, на відміну від нього, цілком “легітимне” з хронологічного боку), позначилося й набагато скромнішими здобутками в царині наукового опрацювання та популяризації відповідних історичних сюжетів. Якщо на початку 80-х побачив світ не один десяток ґрунтовних публікацій із киевознавчої тематики, то п’ятисоту річницю київської магдебурґії було вшановано, переважно, поодинокими статтями в періодиці, як правило, досить сумнівними за своїм фаховим рівнем.

Напевно, найкумеднішою з-поміж них слід визнати публікацію Сергія Плачинди в ювілейному випуску газети “Столиця” (травень 1999 р., № 34, с. 6-7) “Магдебурзьке право в Києві: погляд крізь віки”, до якої й відсилаємо поціновувачів “гіллястої клюкви”. Поринувши, з нагоди ювілею, у глибінь віків і прошивши їх своїм поглядом, автор натрапив на чимало екстраординарних фактів, дотепер не помічених науковцями. Серед видінь, які постали перед п. Плачиндою на нелегкому шляху “крізь віки”, більшість стосується життя Києва у XV-XVI ст., коли той “завдяки Магдебурзькому праву” став “великим європейським містом”, “київські ярмарки набули широкої популярності в світі”, на міських “велелюдних базарах”, поруч із хлібом, овочами, рибою та м’ясом, “у вільному продажу з’явилися порох, селітра, свинець, вогнепальна

зброя (виробництво якої кияни опанували одні з перших в Європі)”, а рецепти “чудового київського й броварського пива розійшлися по всій Європі”^{*}. Годі й дивуватися, що в ті казкові часи – знов-таки завдяки магдебурзькому праву, чи то, словами п. Плачинди, під його “прикриттям” – “юні кияни читали Гомера в оригіналі”, а Києво-Братський колегіум був “одним з найпередовіших вищих учбових закладів Європи” (і виходить, що таки був, раз, за твердженням автора, там викладали (у XVII ст. !) психологію та якусь загадкову “технологію”).

Не треба бути прозорливцем, аби зрозуміти, що, блукаючи думкою у минулому, тілом автор залишався у прозаїчному сьогоденні з його нав’язливим гаслом перетворення Києва на “європейську столицю” й дискусіями навколо якості оболонського пива чи припустимості вільного продажу вогнепальної зброї. Більше того – складається враження, що п. Плачинда переконаний: магдебурзьке право цілком здатне зарадити його співгородянам у їхній нинішній скруті. Адже навіть тимчасове його скасування наприкінці XVIII ст. призвело до “економічної кризи, застою у виробництві та повного зубожіння трудових киян”; коли ж додати до цього, що автор щиро вважає згадане право чи не головним рушієм української культури, стає очевидним, що саме воно є панацеєю від усіх теперішніх негараздів. Відтак, публікація п. Плачинди виглядає як український (або, точніше, київський)

^{*} Дещо іншої думки щодо якості цього продукту були тогочасні кияни, обізнані з “європейськими стандартами” – як-от, наприклад, київський біскуп Йосиф Верещинський, котрий у 1595 р. занотував: місцеве пиво “таке добре, що якби його залили в горло козі, то вона б не дочекалася й третього дня, і таке прозоре, як кінська кров” (Київ триста лет назад // КС. – 1894. – Март. – С. 410.).

парафраз відомої “России, которую мы потеряли” – зрозуміло, без відповідної публіцистичності та з тією відмінністю, що в фільмі Говорухіна першопричиною усіх бід названо більшовизм, а в статті – “іншу силу – дику, зловісну, диявольську”, котра, зрештою, й призвела до ліквідації київської магдебургії. Та що там магдебургія – довела до сліз самого Хмельницького: коли у січні 1654 р. у Переяславі (де, виявляється, “ніякої “ради” не було”) Бутурлін, “не побоявшись Бога, відмовився присягнути на вірність Україні”, гетьман “розгубився, заплакав. Але Москва сльозам не вірить. Не допомогли Богданові сльози”

Залишається тільки гадати, з яких невідомих науці джерел почерпнув п. Плачинда дані щодо подій XV – першої половини XVII ст. (про пізніші часи він дізнався з “Історії русів”, “Нарису історії України” Дм. Дорошенка та киевознавчої літератури). Певно, йдеться про якісь таємничі “перекази” – на зразок тих, де стверджується, що в Богоявленському монастирі зберігалися “книги краківських друкарів Голлера, Інглера (певно, маються на увазі Галлер і Унгер. – *О.Р.*) та Фіоля з історії Давньої України, а також літописи антів”. Слід подякувати авторів, що один із них – сповнену духмяного національного колориту “Легенду про великого українця” – він навіть повністю.

Героєм переказу є Кобзар, котрий, мандруючи засніженою Україною, зустрів напівмертвого юнака-іноземця, якого, однак, оживили Кобзареві “шматок хліба, кусень сала” й ковток “живлющої калганівки”. Поспілкувавшись із чужинцем латиною (!), Кобзар з’ясував, що той, випускник Сорбонни, за допомогою “довжелезного залізного щупа” розшукує скарб, якого закопав на Україні, тікаючи від козаків, його батько, молдавський господар. Кобзар

відвів юнака до “добрих людей у знайоме село”, аби той “придивлявся” й “шанувався” – а коли повернувся туди через два роки, чужинець “озвався до свого рятівника українською мовою: “Спасибі тобі, мудрий чоловіче, що допоміг знайти скарб найкоштовніший. Се – мова людей, котрі всиновили мене. Сяє вона такими діамантами, яких не мають і королі. Ось послухай, Кобзарю, якого я вірша склав про сей скарб”. Зачарований почутим, Кобзар відвів новоявленого поета до Братської школи...

Дійові особи “Легенди” не можуть не спантеличити читача. Адже досі Кобзарем звано нібито тільки Тараса Шевченка – а він аж ніяк не міг зустрітися з чужинцем, котрий за всіма ознаками (вказівками на синівство та гадане навчання в Сорбонні) був ніким іншим як Петром Могилою (хоч про нього п. Плачинда вже написав вище як про “благородного й мудрого молдаванина та великого патріота України”). Відтак, читача опановують сумніви на зразок тих, які гризли кожного, хто знайомився з віршем Никифора Ляписа-Трубецького “Останній лист”, що в ньому листоноша Гаврила в мирний час гинув від фашистської кулі: “В СРСР немає фашистів, за кордоном немає Гаврил, членів союзу зв’язківців”. Як відомо, автор “Гавриляди” знайшов вихід зі скрутного становища: “Події, звісно, відбуваються у нас, а фашист перевдягнений”. З такою ж легкістю розв’язує ідентифікаційну проблему й п. Плачинда: “Ім’я Кобзаря лишилося невідомим”, а молдаванином-“великим українцем” виявився ... Памво Беринда.

Зрозуміло, що це ототожнення не потребує коментарів. Саму ж “Легенду”, як і статтю, котру вона увінчує, варто було б назвати (за взірцем однієї з рецензій М.Тихомирова) “Глумом над історією” Такої ж характеристики вартій і матеріал, уміщений у тій-таки газеті на с. 12-13.

Та облишимо газетні шпальти, звернувшись, натомість, до більш високого, науково-дослідного, жанру. Мусимо констатувати, що, по суті, єдиною монографічною розвідкою, продюкованою в зв'язку зі згаданим ювілеєм, стала позначена грифом Української вільної академії праця викладача Національного педагогічного університету Ростислава Делімарського “Магдебургзьке (так в оригіналі! – *O.P.*) право в Києві” (Київ: Соборна Україна, 1996. – 144 с.).

Книжка, видрукувана на крейдяному папері, милує око численними кольоровими ілюстраціями, серед яких почесне місце займає фотопортрет самого автора – молодика в шкірянці, котрий завмер над актовою книгою в читальній залі Історичного архіву. Аскетичне обличчя дослідника, професійно приреченого марнувати юні літа на порпання в архівній порохняві, здається, торкнув напівусміх. Це, зрештою, не дивно: адже, підготувавши працю на цілковито занедбану в українській історіографії тему (остання присвячена їй книга, за твердженням п. Делімарського, з'явилась аж у 1924 р.!), автор таки має привід для втіхи – ба навіть для задекларованих в анотації сподівань, що “це видання активно працюватиме десятки років”.

Утім, рік 1924-й не був таким фатальним для дослідження історії київської магдебургії, як це воліє стверджувати п. Делімарський. Принаймні двома роками пізніше Держвидав України випустив у світ збірку статей за редакцією Михайла Грушевського “Київ та його околиця в історії і пам'ятках”, де тема київського самоврядування була однією з провідних. Сама ця збірка добре відома у наукових колах, і можна тільки дивуватися, чому п. Делімарський узявся “перевидати” частину опублікованих у ній матеріалів під власним ім'ям.

Розлога, на 50 сторінок, стаття Володимира Щербини “Боротьба Києва за автономію” склала кістяк “дослідження”, що рецензується. Чотири її розділи – “Литовський період” (с. 169-175), “Польський період” (с. 175-179), “Руїна” (с. 179-188), “Російський період” (с. 188-216) – повністю перейшли до праці п. Делімарського, перетворившись на розділи III-VI: “Київ у складі Литви” (с. 47-56), “Київ у складі Речі Посполитої” (57-64), “Київ у добу Руїни” (с. 65-76), “Київ під владою Росії” (с. 77-101), а також на частину “Післямови” (с. 102). На цьому тлі не може не вражати невдячність п. Делімарського, котрий згадує В. Щербину лише раз – як людину, котра зробила “першу спробу систематизувати матеріал з історії магдебурзького права в Києві”, й нотує з цього приводу: “Можна сказати, що то була лише “розвідка”, – як зазначав сам автор, – відштовхнутися від фактів і подати історію київської магдебургії як єдиний процес боротьби киян за свої права” (с. 15).

Другою жертвою плагиатора став Данило Щербаківський, чия стаття “Реліквії старого київського самоврядування” (с. 217-264) “перекочувала” (хай і зі значними купюрами) до праці п. Делімарського у вигляді нарративної частини розд. VII “Додатки” (с. 118-141). Щоправда, описуючи згадані реліквії, Р. Делімарський не спромігся віднайти деякі з них у музейних фондах і, відтак, був змушений подати сором’язливі посилання на їх описи Данилом Щербаківським (с. 134, 136, 140). Ці покликання доволі характеристичні, оскільки збірка “Київ та його околиця” фігурує в них тільки як 22-й том “Записок Українського наукового товариства в Києві”, що суттєво ускладнює її пошук у бібліотечних каталогах: видання “Записок” припинилось у 1914 р., а що під цим грифом

було випущено низку книжок у 20-х роках, знають далеко не всі. Безумовно, й такі сиротливі посилання є верхом вдячності автора (аби не перевантажувати наш текст зайвими знаками, вживаємо це слово без цілком доречних лапок) науковцеві, обдертому ним як білка – хоча при цьому самий п. Делімарський мимоволі викликає у пам'яті ще одного з персонажів Ільфа та Петрова, товариша Індокитайського, котрий, розтративши 7384 крб. 03 коп. казенних грошей, запевняв суд, що 03 коп. він витратив на державні потреби й має на цю суму виправдальні документи.

Втім, було б помилкою думати, що робота дослідника над рецензованою книгою звелася до копіювання (чи, радше, ксерокопіювання) праць Щербаківського та Щербини. Передусім, йому довелося ще витратити певний час на переклад з російської мови чималої статті Миколи Василенка “Право магдебургское”, надрукованої в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона (СПб., 1898. – Т. 24^А. – С. 890-896). До книги Делімарського вона ввійшла як розділ I – “Загальні відомості про Магдебургське право. Магдебургське право в Польщі, Литві, Правобережній та Лівобережній Україні” (с. 19-31).

Скидається на те, що через погане знання української мови цей розділ дався авторові неабиякою кров'ю. І, певно, краще було б скористатися послугами професійного перекладача, ніж являти світу зразки наукового суржика на кшталт “громадського законодавства” чи “громадянських справ” (с. 20, 29). Не дивно, що в “авторизованому перекладі” п. Делімарського текст Василенка (до речі, далеко не бездоганний) місцями суттєво спотворився – аж до цілковитої втрати глузду. Читачеві досить співставити паралельні місця.

Василенко

Распространялось и держалось магдебургское право в Польше путем предания (с. 891)

Антонович высказал мысль, что из магдебургского права было взято только внешнее устройство городов (с. 891)

Он признает применение судами ручных книг магдебургского права (с. 891)

Злоупотребления эти вели иногда к учреждению в городе нескольких рад (с. 893)

Рада утверждала всякие гражданские сделки, решала бесспорные иски (с. 893)

Лава в известных случаях ... совершала завещания, производила разделы и т.п. (с. 893)

Этому способствовала и та неясность, неопределенность, которая существовала в самом понятии и содержании магдебургского права в Малороссии (с. 895)

Делімарський

(Магдебурзьке право) розповсюдилось у Польщі... шляхом передачі, успадкування (с. 21)

Антонович вважав, що з магдебурзького права в них був узятий лише зовнішній вигляд та улаштування міст (с. 22)

Він визнавав вживання судами рукописних книг магдебурзького права (с. 22)

Ці зловживання вели іноді до упорядкування в місті кількох рад (с. 24)

Рада затверджувала будь-які громадські угоди, вирішувала безкінечні позови (с. 25)

Лава у відомих випадках ... звершувала заповіти, виробляла розподіли і т.ін. (с. 25-26)

Цьому сприяла і та неясність, яка існувала в самому понятті про зміст магдебурзького права в Лівобережній Україні (с. 29)

Останній приклад виразно демонструє, що з Василенковим текстом п. Делімарський мав ще один клопіт. Суто “дореволюційний” за термінологією, той рясніє виразами “Малороссия” і “Юго-Западная Россия (Русь)”, що їх, зрозуміло, довелося позамінювати на “Україну”. Автор так захопився цією “українізацією”, повсюдно викресливши слово “русский”, що зрештою, дійшов до твердження, нібито комісія, котра виробила “Права, по котрым судится малорусский народ” (1743 р.), була створена задля перекладу тогочасних законів українською мовою (с. 29) – що виглядає особливо комічно на тлі уміщеного тут-таки уривку з цього документу.

Дещо краще упорався автор “Магдебурґзького права” з перекладом іншого російськомовного тексту – статті П.Лебединцева “Киевское представительство прежнего времени”, надрукованої наприкінці ХІХ ст. в журналі “Киевская старина” (1882. – № 5. – С. 177-192). Ця стаття стала основою двох підрозділів другого розділу праці п. Делімарського – “Магістратська адміністрація” та “Київський озброєний міщанський корпус” (с. 41-45). Щоправда, й тут не обійшлося без курйозів (наприклад, фразу “Киев издревле пользовался привилегиею или, точнее, обязанностью самозащиты” (с. 184) перекладено так: “Київ з давніх часів користувався ще і привілеєм - обов’язком самозахисту” (с. 43-44)); та деякі гострі кути п. Делімарський обійшов, передавши складні для перекладу російськомовні фрази та слова (“тяжущиеся”, “довольствие натурою” тощо) курсивом, тобто “закамуфлювавши” їх під витяги з невідомих джерел.

Втім, самий текст Лебединцева навряд чи вартий такого шанобливого ставлення: в ньому чимало хибних тверджень, які з учнівською старанністю відтворює

п. Делімарський – аж до тези, що колегію райців очолював вїйт, а лаву – бурмістр (с. 41; порівн. с. 23, 27, де – за Василенком – склад ради й лави окреслено вірно). Окремі ж твердження Лебединцева, вихоплені з контексту та вкраплені до інших розділів рецензованої праці, втратили сенс вже під пером п. Делімарського. Наприклад, фраза: “Здание, в котором помещался городской магистрат, носило название ратуши... Для содержания оно́го (тобто магістрату. – *О.Р.*) король Сигизмунд III грамотою 15 февр. 1619 г. пожаловал киевлянам собственный его грунтик – гору Щекавицу, ныне царство мертвых” (с. 179), – набрала вигляду: “Для її (ратуші. – *О.Р.*) утримання король Сигизмунд III грамотою від 15.02.1619 р. пожалував киянам власні землі – гору Щекавицю” (с. 118). Вочевидь, авторові забракло часу, аби переглянути “Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей”, на який він при цьому посилається, й з’ясувати, для яких-таки потреб Сигизмунд III передав магістратові отой “грунтик власный”.

Зрештою, це зайвий раз унаочнює, наскільки “декоративними” є покликання на джерела, які містяться в рецензованій книзі – хоч би як п. Делімарський переконував читача, що вона побудована “на джерельних засадах” Візуально це саме стверджують і численні фотоілюстрації, призначені дати уявлення про декотрі з магдебурзьких привілеїв*, і навіть, імпліцитно, обкладинка книги, де

* Комічно, але ці ілюстрації також фіктивні: п. Делімарського чомусь не влаштувало те, що привілей 1494 р. написано на трьох аркушах – тож він “розрізав” його навпіл і, додавши до однієї половини кінцівку з якогось іншого акту, а до другої – так само “чужий” початок, подав ці “колажі” на с. 106-109 як київські привілеї 1494 і 1499 р. Прикро, що ці фотофальсифікати одразу

абриси київських будівель зображено в облямуванні якихось напівскручених сувоїв. Та, попри неабиякі зусилля автора, факт залишається фактом: всі наявні в книзі посилання на архівні джерела, по суті, фальшиві, оскільки самі ці джерела опубліковано (подеколи - багаторазово), і п. Делімарський попросту замінив їхні бібліографічні координати на архівні "адреси", користуючись добре відомим кожному киевознавцеві "Каталогом документів з історії Києва XV-XIX ст." (К., 1982), що його назву годі шукати в "Магдебургзькому праві". Завдяки скрупульозності упорядників "Каталогу" це зроблено досить вправно; та справжній джерелознавчий фах автора засвідчує плутанина у посиланнях на с. 11-13, до речі, повністю переписаних зі статті Ф. Шабульдо "Адміністративно-правове становище Києва XIII-XV ст.", уміщеної у згаданому "Каталозі" (с. 25-30).

Відтак, загальний висновок щодо книги доволі невтішний: зі 144 її сторінок хіба тільки 15 не становлять суцільного плагіату, що цілком "тягне" на, принаймні, національний рекорд у цій специфічній сфері людської діяльності*. Немає, певно, сенсу апелювати до сумління п. Делімарського – нам залишається хіба сподіватися, що новоявлений рекордсмен, словами героя одного з комедійних телесеріалів, хоч "відчув кожне те вкрадене слово". З другого боку, може, й краще, що автор (котрий, до речі,

почали мандрувати сторінками інших видань – і, зокрема, потрапили до підручника "З історії самоврядування та демократії у Києві", де їх було використано при ілюструванні нашого тексту.

* Нині цей висновок слід переглянути. Як показав час, за умов, коли наукова етика стає дедалі ефемернішою, можливі й куди більш кричущі випадки (див., наприклад: Ричка В. За ким б'ють у "Литаври"? // УГО. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 138-142).

атестується в літературі як солідний науковець*) стримав власний дослідницький запал – адже, як демонструє його праця, заходившись самостійно осмислювати “історико-знавчі джерела”, він, окрім пустопорожньої балаканини, продукує хіба що інвективи на адресу давньої Росії з її “хазарським (sic! – *O.P.*) менталітетом”, “централістсько-тоталітарним” устроєм та “блюзнірськими ступенями петровської “Табели о рангах” (с. 14, 104), а також спостереження на зразок: “Шкідливо відбилося на київському суспільстві порушення традиційного способу формування його населення” (с. 104) чи “На превеликий жаль, історія розпорядилась так, що суспільний устрій, притаманний саме слов’янам, не став близьким жодному із слов’янських народів. Через безліч причин в одних землях була віддана перевага суспільному устрою німецьких племен, в інших його сильно поспувала примішка східних (азіатських) елементів” (с. 15).

Залишається тільки дивуватися, що ці оприлюднені три роки тому спостереження (котрі разюче нагадують

* Принаймні, у передмові Л. Косаківського до іншого ювілейного видання (Круглова Т.А. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. – К., 1999. – С. 3) він очолює перелік вітчизняних фахівців з окресленої проблематики. Щоправда, у цій передмові ніби відчутна незрима присутність самого п. Делімарського: кілька перефразованих абзаців явно походять з його книжки (с. 10, 17), як і цілком недоречна в згаданій брошурі анотація, котра репрезентує її як видання, “присвячене історії самоврядування міста Києва за магдебурзьким правом у кінці XV – першій третині XIX ст.”, тимчасом як сутність брошури (цілком фахової, хоч і не беззаперечної щодо методології й аргументації, які розглянуто в нашій статті “До проблеми початків київської магдебургії”) полягає у з’ясуванні точної дати запровадження в Києві магдебурзького права – чи то його “крапки відрахунку”, як перекладено у тій-таки анотації назву праці (до речі, видрукуваної Товариством “Знання”!).

“узагальнення” невдахи-двієчника з “Доживемо до понеділка”) пройшли непоміченими в спеціальній літературі – як і доволі прозора “кухня” цього дослідження, і його суто позірне авторство. Очевидно, що саме по собі це якнайкраще засвідчує як рівень сучасної наукової критики (котрий неможливо охарактеризувати інакше, як цілковитий занепад рецензійного жанру), так і стан розробки “києво-магдебурзької” проблематики.

Останній, до речі, виразно унаочнюється ще одним ювілейним виданням – спонсорованим батьками міста спеціальним випуском журналу “Пам’ять століть” (1999. – № 2). На титулі часопису повідомляється, що “номер присвячений 500-річчю надання м. Києву магдебурзького права”. Проте в читача відразу ж складається враження, що видавці таки погано уявляють собі, яка саме дата святкується. Принаймні, вже на с. 5 з’ясовується, що магдебургію було надано Києву не в 1499 р. (як це нібито впливає з елементарних підрахунків), а ще за Вітовтових часів, на початку XV ст.; натомість “повне Магдебурзьке право” місто отримало в 1514 р. Відтак, доходимо висновку, що святкування 500-річного ювілею чи то запізнилося на ціле століття, чи то почалося трохи зарано.

Не додає ясності й текст на с. 121, де також стверджується, що “Київ жив і правувався магдебурзьким правом” від початку XV ст. – але при цьому дарувальником магдебургії названо не Вітовта, а його діда Гедиміна (котрий помер не в 1430 р., як зазначається в публікації, а майже століттям раніше). Характерно, що сама ця публікація - невиразна замітка Андрія Яковліва про пам’ятник магдебурзькому праву – в часопису чи не наполовину дублюється (порівн. сс. 79 і 122), оскільки автор розлого цитував видані у 1926 р. Щербиною “Документи до історії Києва 1494-1835 рр.”, які також включено до ювілейного номера.

Не може не дивувати, що видавці узялись за передрук цих “Документів...”: для фахівців вони цілком приступні, а так званий читацький загал потребує зовсім інакшої, системної та ретельно відкоментованої добірки матеріалів з історії київської магдебургії (або, принаймні, її початків, які, власне, і є предметом святкування). Зате зрозуміло, чому на сторінках “Пам’яті століть” знайшлося місце тільки для десяти документів з одинадцяти, що їх видрукував Щербина. Помінятися може все, крім більшовицької несхитності радянського науковця у дотриманні “генеральної лінії”. А в крамольному одинадцятому (точніше, сьомому за нумерацією Щербини) документі йдеться про відновлення Петром I київських “вольностей”, які “боготступник и изменник Мазепа универсалами своими ... нарушил”, а також про те, що через запровадження Мазепою “індукти” (різновиду мита) “торговые люди весьма обнищали, а иные до полного убожества пришли” (Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. I. – С. 36). Вірним шляхом ідете, товариші (чи то пак панове)! А якщо й не вірним, то, принаймні, добре второваним упродовж цілих десятиліть “вибіркової” археографії.

Втім, Щербина, Яковлів, Оглоблин репрезентують у часопису археографічно-історіографічні здобутки вчорашнього (а то й позавчорашнього) дня. Натомість наукове сьогодення представлено в журналі статтею Ростислава Делімарського “Самоврядування Києва за магдебурзьким правом у XV-XIX ст.”, що є скороченою (а подеколи – дуже скороченою) версією розд. II-VI та “Післямови” його книжки. Знайомого з нею читача навряд чи зацікавить цей авторський рімейк. Вартим уваги є хіба те, як п. Делімарський відрекомендовується читачеві, побіжно згадуючи на с. 24 про “вітчизняних вчених, фахівців у цій галузі,

Ростислава Делімарського, Наталю Яковенко та Петра Саса” (а останні таки прислужилися українській науці!), й як, паралельно, підтверджує свій гаданий фах новою обоймою одкровенень: Київ - одне з найдавніших міст “Європи та всього світу”; попри всі негаразди, він “завжди залишався адміністративним центром українців” і, крім усього іншого, зробив вагомий внесок у таку “сферу суспільного буття цивілізації” як “процеси управління та самоврядування” (с. 16). Оскільки ж останнє навряд чи унаочнюється фактом рецепції німецького міського права, п. Делімарський стверджує, що самоврядування в Києві існувало за 500 років до його запровадження де-юре (с. 16). Що ж до дати цього запровадження, то зі статті дізнаємося, що “Р.Делімарським була запропонована найбільш прийнятна остаточна дата: кінець 1498 – початок 1499 років” (с. 24). Ця категоричність вигідно відрізняє статтю п. Делімарського від його книги, в якій він покладав початки київської магдебургії і на перші десятиліття XV сторіччя (с. 48), і на його кінець (с. 118) – залежно від того, чий текст, Щербини чи Щербаківського, переписував. Тож мусимо констатувати, що за три роки, котрі спливали від часу появи “Магдебургзького права”, п. Делімарський таки вдосконалив свою професійну майстерність.

Повернувшись до його монографії, зупинимось, насамкінець, ще на одному, досить цікавому, питанні: що мав на увазі її автор, адресуючи свою книжку передусім “професійним політикам, членам парламенту, урядовцям, уповноваженим на місцях працівникам законодавчої та виконавчої влади”? Найімовірніше, зважаючи на потяг до вчених ступенів, котрий стає дедалі непоборнішим серед цього поважного “контингенту” (як і серед “нових українців”, які добре засвоїли уроки Голохвастова: “Глав-

ное в человеке не деньги, а, натурально, вченость”), п. Делімарський оприлюднив апробований ним метод блискавичного, за декілька тижнів, написання наукової праці та не менш блискавичного формування іміджу визнаного “авторитета”.

Однак цей експрес-метод має свої вади. Як відомо, *easy come - easy go*: нашвидкуруч сформований авторитет може будь-якої миті луснути мильною булькою. Відтак, аби й собі прислужитися політичному бомонду, запропо-нуємо запобіжний засіб: створити інституцію на зразок тієї, що діяла в Парижі у XVII ст. під назвою Академії філософів-ораторів, а насправді являла собою школу плагіату – точніше, там навчали мистецтву “вміло змінювати твори інших і так їх перевдягати, аби й сам автор не впізнав власне дітище” (зацікавлених відсилаємо до книги: Рат-Вег И. История человеческой глупости. – Дубна, 1996. - С. 165-168). Тоді серед академій, котрі нині множаться, як гриби після рясного дощу, буде принаймні одна, що відповідатиме нагальним суспільним потребам.

Київська магдебургія: ювілейний комплект // Критика. – 1999. – № 6. – С. 24-26

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЧАТКІВ КИЇВСЬКОЇ МАГДЕБУРГІЇ

Питання про дату запровадження в Києві магдебурзького права перебуває у полі зору дослідників уже майже сторіччя, хоч до останнього часу не розглядалося монографічно. Артикульовано цю проблему сформулювали М. Грушевський і П. Клепатський, відштовхуючись від тези В. Антоновича (щоправда, згодом самим ним переглянutoї), що Київ дістав магдебурзьке право близько середини XV ст.¹

Стверджуючи, що це сталося “при самім кінці XV в.”, Грушевський спирався, передусім, на грамоту великого князя литовського Олександра від 14 травня 1499 р. із виразною згадкою про це його надання, а також покликався на брак самого магдебурзького привілею та наявність “війта” й “німецького права” в тексті Олександрової грамоти київським міщанам від 26 травня 1494 р.²

П. Клепатський також наголосив, що як акт 1499 р., так і привілей, виданий 29 березня 1514 р. Сигізмундом I, однозначно вказують на те, що київська магдебургія була новотвором Олександрової доби. Водночас він піддав критиці думку Грушевського про грамоту 1494 р. як таку, що засвідчує існування у Києві магдебурзького права, оскільки “ані слова про німецьке право у згаданій грамоті немає, а війт хоч і згадується, не є показником магдебурзького права: війтів ми зустрічаємо і в інших містах Київської землі”³.

Ваги останньому зауваженню науковця міг би додати той факт (на жаль, і досі не відзначений вітчизняними

медієвістами), що, згідно з реєстром “данин” Казимира⁴, наприкінці 1480-х рр. вїйт порядкував у окраїнному Путивлі, котрий вважався київським “пригородком” і, зрозуміло, не міг отримати магдебурзьке право раніше, ніж Київ.

Що ж до “німецького права”, то Клепатський не зрозумів, що Грушевський попросту витлумачив у такий спосіб наявну в грамоті 1494 р. згадку про “местское право” (“А хто мещанку из домом пойметъ в местском праве, тот маеть службу тую ж службыги, которая и перво с того дому шла”)⁵. Безперечно, вчений мав рацію, що в містах із магдебургією “местское” право ототожнювалося з “німецьким”, однак він випустив з уваги, що значення цього терміну за своєю природою було ширшим, охоплюючи сукупність тих правових норм, якими керувалися мешканці того чи іншого “места”. Відтак, із привілею 1494 р. впливає лише те, що на початку Олександрового правління київське міщанське “поспольство”, очолюване вїйтом, жило за власним звичаєвим правом, що його освячувала традиція Вітовтових часів, а деякі норми сягали “Руської Правди”⁶. Крім того, Грушевський проігнорував той факт, що акт 1494 р. мав підтвердний характер, фіксуючи норми міського життя, які існували за часів Казимира; відтак, убачаючи в ньому елементи магдебурзького права, він, всупереч власній позиції в цьому питанні, по суті пролонгував термін його існування на київських теренах.

Заперечивши точку зору Грушевського, Клепатський вказав на іншу, безпомилкову, ознаку магдебурзького права: появу в документації згадок про бурмистрів та райців у якості суплікаторів чи адресатів того або іншого акту. Оскільки першим таким документом виявився виданий 4 червня 1497 р. привілей Олександра на звільнення

київських міщан від сплати мита на всій території Литовської держави*, дослідник дійшов висновку, що магдебурзьке право у Києві було запроваджене між 1494-1497 рр. Аргументованість цієї гіпотези обумовила її щасливу долю у вітчизняній історіографії, де вона стала панівною.

Втім, упродовж останніх десятиліть позначилися й нові підходи до цієї проблеми. Передусім, у впорядкованому Г. Боряком та Н. Яковенко “Каталозі документів з історії Києва XV-XIX ст.” (К., 1982) було відзначено, що датування безмитного привілею Олександра 1497-м роком, подане в “Актах, относящихся к истории Западной России” (якими користувався Клепатський), є помилковим – зокрема, тому, що присутній при укладенні цього акту ковенський намісник Войтех Янович обійняв цю посаду не раніше 1498 р.⁷ Видавці “Каталогу”, фіксуючи цей документ, запропонували іншу дату – 1505 р., керуючись, вочевидь, поактовим описом книг записів Литовської Метрики, здійсненим М. Бережковим та С. Шамбінаго⁸. Водночас вони включили до “Каталогу” копію вказаного привілею з 5-ї книги записів Литовської Метрики – внаслідок чого в їхній праці під №№ 9 і 11 постали два ідентичні документи, видані у Вільно 4 червня 1500 р. і 4 червня 1505 р.⁹

Цілком очевидно, що одна з цих двох дат хибна – і досить легко з’ясувати, яка саме. Як відзначалось у прим.

* Уперше опублікований за копією, яка збереглась у складі 6-ї книги записів Литовської Метрики (Акты ЗР. – Т. 1. – № 149. – С. 173) – причому видавці відзначили, що інша копія цього привілею занесена до 5-ї книги записів Метрики з датою 4 червня 1500 р. Пізніше й її було видруковано (див.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 797-798).

7, нижньою хронологічною межею цього акту є 1500 р.; верхньою ж треба визнати грудень 1501 р., коли Олександр Казимирович, котрий фігурує в ньому як великий князь литовський, руський і жомойтський, дістав польську корону. Відтак, датування в 5-й книзі записів Метрики вірне – й, натомість, ніколи не існувало безмитного привілею від 4 червня 1505 р., котрий у “Каталозі” схарактеризований як повторний щодо привілею від 4 червня 1500 р.

Втім, попри цю плутанину в “Каталозі”, з його появою мали коригуватися уявлення про те, коли документи уперше фіксують “ознаки” київської магдебургії. Якщо привілей, що його датували 1497 р., насправді постав 8-ма роками пізніше як повторення привілею 1500 р., то першу згадку про київських бурмистрів і райців треба було віднести до 14 травня 1499 р., коли Олександр Казимирович видав грамоту, котра мала розв’язати конфлікт між новоствореним київським магістратом та місцевим воеводою¹⁰.

Однак цей момент не був зауважений у спеціальній літературі, де час запровадження в Києві магдебурзького права й надалі окреслювався 1494-1497 рр.¹¹ Лише на початку 90-х з’явилася фахова розвідка, в якій, з огляду на принциповість цього питання для історії київської магдебургії, датування безмитного привілею стало предметом спеціального розгляду¹². Т. Круглова, базуючись на послужному списку полоцького намісника Юрія Пацевича, також присутнього при укладанні цього акту, інтитуляції останнього та ітинерарії Олександра Казимировича, переконливо показала, що передатування безмитного привілею 1505-м роком є помилковим, а документ, надрукований 1846 р. в “Актах, относящихся к истории Западной России” під 1497 р., всупереч думці упорядників “Ката-

логу”, являє собою не повторення привілею 1500 р., а один з його списків. Резюмуючи, дослідниця слушно відзначила, що “нова дата привілею зменшує і без того малий фонд жалуваних грамот, виданих київським міщанам великим князем литовським Олександром наприкінці XV ст.”, і “вимагає перегляду висновків з низки конкретно-історичних проблем, які розв’язувались із залученням передатованої грамоти” – передусім, проблеми початків київської магдебургії, що постала не між 1494-1497 рр., як це традиційно вважалося, а між 1494-1499 рр.

Акцентуючи увагу на суто хронологічних моментах і наголосивши на необхідності “пошуку точнішої дати такої визначної події в історії Києва”, а також тому, що “можливості для цього ще далеко не вичерпані”, авторка утрималася від оцінки загальної візії генези київської магдебургії, поданої упорядниками “Каталогу” Лише в наступній своїй публікації, покликаний продемонструвати наявні дослідницькі можливості у розв’язанні окресленої проблеми, Т. Круглова охарактеризувала коментарі “Каталогу” до акту 1494 р. як “реанімовану” концепцію М. Максимовича, котрий вважав, що запровадження магдебурзького права у Києві відбулось у два етапи: спочатку Олександр Казимирович надав киянам “деякі права й вольності з так званого магдебурзького права”, а потім Сигізмунд I “дав уповні це право”¹³.

Натомість у “Каталозі” йдеться про те, що київське “местское право”, регламентоване Олександром у 1494 р., охоплювало комплекс явищ, властивих містам на магдебурзькому праві: виборне самоврядування, автономний суд, незалежність від місцевої адміністрації. Ці елементи міського життя “були обов’язковою умовою економічного розвитку великих міст, і боротьба за них неминуче точи-

лася в різних країнах”. Відтак, у Києві відбувалися спонтанні процеси зближення звичаєвого “местского права” з “нормами магдебурзького життя в загальноприйнятому значенні цього терміну”, витіснення “рудиментів давньоруського права... новою практикою життя київської міської громади”, яке не зазнало кардинальних змін після того, як ці процеси були законодавчо оформлені магдебурзькими привілеями Сигізмунда I 1514 і 1516 рр.¹⁴

Як бачимо, схема, запропонована Г. Боряком та Н. Яковенко, має з концепцією Максимовича доволі небагато спільного. Її скоріше можна розцінювати як авторську данину поширеній у післявоєнній історіографії тезі, що “українські феодальні міста, генетично зв’язані з давньоруськими феодальними містами, проходили такий само шлях самобутнього розвитку, як і західноєвропейські міста”¹⁵.

На жаль, у контексті історії київської магдебургії ця ідея виглядає малодоказовою. Акт 1494 р. лише пунктирно окреслює життя київського міщанського “поспольства” за “местским правом” і не дає підстав твердити про такі його характеристики як “виборне самоврядування, автономний суд, незалежність від місцевої адміністрації” Більше того – за згаданим привілеєм не простежуються навіть функції вїйта, котрий, очевидно, відігравав чільну роль у міщанській громаді (із документу випливає тільки те, що за виконання своїх обов’язків він користувався певними податковими пільгами, а з часів Олександра мусив, зокрема, дбати про пожежну безпеку в місті). Думці ж про судову автономію київських міщан виразно суперечить їх вилучення у 1502 р. з-під юрисдикції воєводського тивуна, про яке згадують й самі упорядники “Каталогу” як про кінцеву стадію процесу зближення “местского” й магдебурзького права¹⁶.

Самий цей процес окреслений доволі невиразно – “у листі 1499 р. міщанам заборонено зловживати правом “німецьким”, у привілеї 1500 р. міські урядники вже названі бурмистрами і райцями” – й неточно, оскільки останні, як відзначалося вище, фігурують уже в привілеї 1499 р. Що ж до цього документу, то він однозначно свідчить про безладдя, спричинене перерозподілом “сфер впливу” київського воєводи та органів міського самоврядування, а, відтак, є найкращою ілюстрацією того, що запровадження магдебургії Олександром знаменувало глибокий розрив із практикою попередніх часів (тим, “как издавна бывало”).

Зрештою, з огляду на “еволюційну” позицію укладачів “Каталогу” симптоматично, що вони не включили до нього “привилей под завесистою печатю” на магдебургію, який кияни дістали від Олександра і який у 1514 р. “указывали” Сигізмунду I, прохаючи “зоставить” їх “подле того привил[e]я”¹⁷, а підтвердний щодо нього Сигізмундів привілей, виданий 29 березня того року, охарактеризували як такий, що звільняв київських міщан від “прав полских и литовских и руских, которьи были ... праву немецкому маитборскому” на перешкоді, та надавав Києву повне магдебурзьке право¹⁸. Це унаочнює, що зовні приваблива теорія “вростання” магдебургії у київське міське життя XV ст. (частково акцептована Ю.Бардахом¹⁹) не узгоджується з його реаліями й, відповідно, не позбавляє дослідників необхідності пошуку “слідів” Олександрового привілею у пізнішій документації.

Останньою спробою щодо цього стала відзначена вище брошура Т. Круглової (видана в Києві російською мовою, але, на жаль, при публікації невдало “українізована” незугарною передмовою, невірною анотацією та

безграмотним перекладом назви – “Магдебургзьке (!) право у Києві: пошук крапки від рахунку (!)”). Намагаючись спростувати уявлення, що “подальший пошук точки відліку магдебургзького права у Києві є безперспективним”, дослідниця протиставила “термінологічному” підходу Клепатського (котрий полягав у з’ясуванні, коли вперше у документах фіксуються виразні лексичні “ознаки” київської магдебургії) власний, названий авторкою ситуативним, що з його допомогою можна “мобілізувати досить широке коло історичних джерел, включивши до нього навіть такі документи, котрі не містять термінів, зв’язаних із магдебургьким правом” (с. 34).

Передусім, це стосується акту підтвердження Олександром 20 березня 1499 р. так званого “свитка Ярослава” (церковного статуту князя Ярослава) у відповідь на клопотання митрополита Йосифа Болгариновича. На думку Т. Круглової, “конкретним приводом” для появи цього документу було “запровадження в Києві норм магдебургзького права” звертаючись до володаря Литви, митрополит намагався “у неявний спосіб захистити інтереси церкви, ущемлені введенням норм нового міського права” (с. 18). Відразу постає запитання: що заважало Йосифу захистити інтереси митрополичої кафедри “в явний спосіб”? І, взагалі, чи мало місце скорочення доходів митрополичого намісника внаслідок запровадження магдебургії, яке нібито спонукало Йосифа до дій?

Підставою для такого припущення стала вже згадана вище грамота, видана Олександром Казимировичем 14 травня 1499 р. на прохання київського воєводи Дмитра Путятича, котрий скаржився, що міщани скористалися з нещодавно наданого їм магдебургзького права, аби звузити коло підконтрольних йому “урядов”, а також “пошлин”,

які збиралися на користь воєводської адміністрації. Що стосується “урядов”, то йшлося, головню, про так зване осьмництво, що його за традицією “воєвода даивал слугам своим держати” й яке із запровадженням магдебургії, разом із іншими “врядами и пошлинами городскими за себе забрали” київські міщани. Заборонивши органам міського самоврядування втручатись у діяльність воєводського осьмника, великий князь литовський у своїй грамоті докладно окреслив його функції, використавши як експерта Юрія Пацевича, котрий був київським намісником у 1486-1489 рр.* Той засвідчив, що за Казимирових часів все було так, “как в сем листе выписано”. Зокрема, до компетенції осьмника належали злочини проти моралі, які він розглядав разом із митрополичим намісником; коли винним був християнин, “тогда на том наместнику митрополичому хоживала врочная вина, а воєвода таковых чим хотел, тым карал”. Олександр, щоправда, вніс зміни до цього порядку: залишивши митрополичого намісника при “врочной вине”, він встановив фіксовані штрафи на користь воєводи (якщо справа торкалася християнина – “воєводе с того вины копа грошей”, в решті випадків – “дванадцать коп грошей”). Водночас у грамоті було наголошено, що спільному розгляду осьмника й митрополичого намісника підлягають випадки, “коли хто у кого покрадет платье белое або жонка из жонкою побьется”²⁰.

Гадаємо, що все це не дає підстав оголошувати православну церкву “соціальним інститутом, котрий постраждав від запровадження магдебурзького права”

* Певно, в цій якості він був присутній і при укладенні безмитного привілею 4 червня 1500 р.

через втрату частини доходів від “сместных” судів (с. 15-16). Попри запевнення Т. Круглової, в тексті грамоти немає “непрямих свідчень” того, що за умов, коли міщани “забрали за себе” осьмництво, було завдано збитків не лише воєводі, а й митрополичому наміснику. І якщо навіть погодитись із припущенням авторки, що доходи до митрополичої казни скоротилися через те, що деякі правопорушення (злочини проти моралі нехристиян, бійка між жінками), котрі за Ярославовим статутом підлягали митрополичому суду, за грамотою 1499 р. стали предметом “сместного” суду (с. 16-17), неважко помітити, що ці норми були затверджені Олександром у травні того року – тобто через два місяці після підтвердження ним же “свитка Ярославля”. Зрозуміло, що цього б не сталося, якби Йосиф Болгаринович дійсно дбав про точне дотримання церковного статуту й був стурбований зменшенням доходів київської митрополичої кафедри. Відтак, немає й підстав убачати у великокнязівських наданнях митрополиту кінця березня 1499 р. “компенсацію за завдані йому з появою міщанського самоуправління збитки” (с. 20-21) – очевидно, що, опинившись при дворі Олександра, Йосиф Болгаринович (як і київський воєвода Дмитро Путятич у травні того ж року) попросту скористався нагодою, аби вирішити якомога більше власних проблем.

Власне, у низці умовиводів Т. Круглової весь сюжет із великокнязівськими наданнями митрополиту Йосифу в березні 1499 р. є елементом, покликаним ствердити думку, що вони становлять документи, зв’язані з “конфліктом, котрий постав у Києві наприкінці XV ст. через введення магдебургії”; як продукovanі внаслідок протистояння київського воєводи й новоствореного магістрату, “вони

дають важливий хронологічний орієнтир для датування першопричини зіткнення” (с. 21).

Аби “з’ясувати дату привілею на магдебурзьке право, що його втілення в життя й стало причиною конфлікту”, Т. Круглова запропонувала вдатися до елементарних арифметичних підрахунків, керуючись даними про те, “скільки часу відділяє причину конфлікту від його наслідків” (с. 21). У двох інших містах, які дістали магдебургію за Олександровими привілеями кінця XV ст. – Полоцьку (жовтень 1498 р.) і Мінську (березень 1499 р.) – “проти-річчя між старою й новою адміністраціями” були документально зафіксовані, відповідно, у червні та серпні 1499 р., тобто через вісім і п’ять місяців після видачі їм привілеїв. Орієнтуючись на перший строк як максимальний, дослідниця відрахувала вісім місяців від березня 1499 р. (коли “були задоволені претензії київського митрополита”) й від травня того року (коли Олександр видав грамоту щодо конфлікту між київськими міщанами та Дмитром Путятичем) і отримала проміжок часу, коли, на її думку, постала київська магдебургія: липень-вересень 1498 р. (с. 22-24).

Годі й казати, що подібний підхід до проблеми є суто формальним і далеким від конкретики реального життя з його варіативністю, яка, власне, й відрізняє суспільні процеси від хімічних реакцій. Але й у межах запропонованої дослідницею методики “нескладних розрахунків” за стандартами Полоцька її позиція є хибною, оскільки, навіть визнаючи уможливленний зв’язок між інтересами митрополії й введенням магдебурзького права, неможливо довести, що використані нею грамоти дійсно є першими, що фіксують спричинені запровадженням магдебургії суперечності – адже, з огляду на стан джерел, вона

змушена оперувати тільки матеріалами Литовської Метрики, котра донесла до нас лише частку синхронної документації (до того ж щодо Київщини явно незначну). Інакше кажучи, не можна покладатись на репрезентативність джерельного комплексу, що в його складі не зберігся навіть такий принциповий за значенням документ як київський магдебурзький привілей.

Т. Круглова воліє ототожнити з останнім привілеєм від 31 серпня 1498 р., оскільки “дата видачі цього документу вкладається у той відтинок часу, коли київські міщани могли отримати магдебурзьке право” (с. 30-31). Йдеться про грамоту Олександра, відому нам тільки за згадкою у датованому 28 лютого 1622 р. вироку Сигізмунда III у суперечці між київським магістратом і замковими ремісниками (останні відмовлялися дбати про стан міських укріплень)²¹. У пред’явленому магістратом, на доказ власної правоти, “привилее, или указе, Александра, княжати литовского” містився наказ (згодом продубльований у привілеї 1502 р.)²², “даби все люде, якие колвек в месте живучие и торгом обходячиес[я], тяжири меские с мещанами поносили”

Лаконізм цієї звістки не дає змоги інтерпретувати її як уривок із магдебурзького привілею на тій лише підставі, що його дата вписується у вираховані авторкою хронологічні рамки й “підтверджується дипломатичною ситуацією, яка склалася на той місяць у взаєминах Великого князівства Литовського з Російською державою”: у липні 1498 р. було перервано переговори між Олександром і послами Івана III, й обидві країни взяли курс на воєнну конфронтацію; відтак, Олександр мусив дбати про підтримку з боку міщан – зокрема, київських (с. 33-34).

Однак, гадаємо, значно суттєвішим є той факт, що наведений текстуальний фрагмент відсутній у привілеї

Сигізмунда I 1514 р., котрий як потвердний щодо Олександрового привілею дає про нього досить повне уявлення (як і про підтверджені одночасно акти 1500 та 1506 рр.). Не менш принциповим видається й те, що привілей Олександра, у 1514 р. продемонстрований київськими міщанами “господарю”, потім ніколи ними не пред’являвся – хоч цього треба було б чекати з огляду на багаторазове підтвердження магдебурзького статусу Києва впродовж XVI-XVII ст.* Доволі сумнівно, щоб кияни раптом “згадали” про його існування у 1622 р. (та ще й з порівняно незначного приводу), а потім назавжди про нього забули. Скоріше, цей документ після його подання Сигізмунду загубився десь у великокнязівській канцелярії, а потім і без сліду зник.

Наголошуючи на спірності низки теоретичних побудов Т. Круглової, відзначимо, що найконструктивнішим їх елементом є спостереження, що позаяк у грамоті від 14 травня 1499 р. зафіксовано факт відмови київських лучників “давати воеводе луки к Великодню и к Божьему Нароженью”²³, можна стверджувати, що наприкінці 1498 р., на Різдво, “магдебурзьке право в Києві вже діяло” (с. 21-22). Відтак, його появу на київських теренах слід датувати не 1494-1499, а 1494-1498 рр.

Зрозуміло, що в цих хронологічних рамках можливості для дослідницького “маневру” вкрай обмежені. Наприклад, навіть якщо припустити, що комісія, створена Олександром для розв’язання конфлікту між київським

* Акцент на цьому було зроблено у 1654 р., при підтвердженні київської магдебургії царем Олексієм Михайловичем: “Та статья о праве майдебурском, надана от Александра короля, от всех королей полских, по нем бывших (!), в привилеях их подтвержена есть” (Акты ЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1878. – № 13. – Ст. 619).

воєводою й міщанською громадою Києва²⁴, діяла *in situ*, неможливо, за сучасного стану джерел, з'ясувати, коли учасники розслідування перебували в Києві. З другого боку, хоч задекларований Г. Кругловою "ситуативний" підхід до проблеми видається доволі проблематичним, сама думка про ситуативний (або точніше, принагідний, *ad hoc*) характер надання магдебургії Києву, можливо, містить раціональне зерно. Йдеться, однак, не про зв'язок цієї події з "загостренням російсько-литовських взаємин". На відміну від низки міст, котрі дістали магдебурзьке право у 90-х рр. XV ст., Київ отримав його за взірцем Вільна ("как и место... Виленское право маитборское маеть и вживаеть")²⁵. Тож можна припустити, що це надання мало своєю метою не просто упривілеювання міста, а й формальне піднесення його статусу, доволі актуальне в середині 1490-х рр., коли постав проект передачі "Києва и иных городов" брату Олександра Казимировича, майбутньому Сигізмунду I, який перетворився б на його співправителя у межах Литовської держави²⁶. А з огляду на те, що цей проект, зіткнувшись із потужним опором як усередині держави, так і ззовні, з боку Івана III (1496 р.)²⁷, так і залишився нереалізованим, прояснилося б, чому з бігом часу великий князь Олександр помітно "охолов" до власного "дітища". Згодом, уже після смерті свого володаря, звертаючись до Сигізмунда I, кияни глухо згадували, "штож его милость через (попри – *О.Р.*) тот привилей свой зася в некоторых речах многих того права не хотел им держати" (1514 р.)²⁸ – що, до речі, засвідчує "дійсний показник" (за термінологією П. Клепатського) магдебурзького права: впадає в око, що в документації 1502-1514 рр., на відміну від пізніших актів, бракує слів "бурмистри" й "райці". Саму ж гостроту суперечностей із

центральною владою, здається, унаочнює те, що після того, як Олександр пішов із життя, кияни не подали на затвердження його наступнику свій магдебурзький привілей, а звернулися до Сигізмунда лише з Олександровськими грамотами 1500 і 1502 рр. (підтвердженими в грудні 1506 р.) – і тільки через вісім років почали клопотати про те, аби Сигізмунд “право немецкое им ... дал и подле того привил[е]я... оставил”²⁹

Гадаємо, що це одночасне надання й підтвердження Києву магдебургії становить найкрасномовніше свідчення того, наскільки “багат шаровим” є питання про її початки, що в ньому, як правило, виділяють суто хронологічний аспект. Зрозуміло, запропонована версія не здатна пролити світло на “вузьку дату” запровадження в Києві магдебурзького права й до того ж цілком гіпотетична. Але у будь-якому разі навряд чи є помилковою думка, що “києво-магдебурзьку” проблему слід розглядати не як локальну, а в дещо ширшому, ніж досі, контексті.

До проблеми початків київської магдебургії // Само-
врядування в Києві: історія та сучасність. – К., 2000. –
С. 88-101

¹ Антонович В.Б. Исследование о городах Юго-Западного края // Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1885. – С. 164. В основу цієї статті покладено передмову до “Архива Юго-Западной России” (Ч. 5. – Т. 1. – К., 1869). У працях, написаних у 80-х рр. XIX ст. – “Киевские войты Ходьки”, “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие” – науковець називав іншу дату – кінець XV ст. або 1499 р. (Антонович В.Б. Монографии... – С. 197, 253).

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – Львів, 1905. – С. 230.

³ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1: Литовский период. – Одесса, 1912. – С. 320-321.

⁴ РИБ. – Т. 27. – СПб., 1910. – Ст. 306 (“Войту путивльскому 3 копы грошей з мыта путивльського”). Увагу на цьому наданні акцентував польський дослідник Ст. Кучинський, розцінивши його, щоправда, як свідчення існування в Путивлі магдебургії, а відтак – і як аргумент на користь гадки В. Антоновича про надання Києву магдебурзького права за Казимирових часів, вважаючи малоймовірним, “аби залежний тоді від Києва Путивль отримав згадане право перед своєю метрополією” (Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 251-252, 370).

⁵ Акты ЗР. – Т. 1. – СПб., 1846. – № 120. – С. 146; РИБ. – Т. 27. – Ст. 548.

⁶ Докладніше див.: Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 165-166. Не можна погодитися лише із твердженням дослідника, що київська міщанська громада мала власну тюрму. Воно суперечить букві документу, в якому великий князь литовський наголошував, що “нятцов” треба “сажати... воеводе в казнь нашу городскую” (Акты ЗР. – Т. 1. – С. 146; РИБ. – Т. 27. – С. 548).

⁷ Каталог... – С. 35. Власне, пан Войтех Янович Ключко став ковенським намісником у 1499 р.; але в згаданому привілеї він фігурує й як маршалок господарський, що ним він був упродовж 1500-1513 рр. (Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. 130; Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku: Spisy. – Kórnik, 1994. – S. 215). Відповідно, самий цей документ не міг постати раніше 1500 р.

⁸ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – Т. 21. – М., 1915. – С. 38. – № 84.

⁹ Каталог... – С. 34, 35. Відзначимо також помилку в архівних координатах документу № 11 – спр. 5 замість спр. 6.

¹⁰ Акты ЗР. – Т. 1. – № 170. – С. 194-195.

¹¹ Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 44; Сас П.М. Указ. соч. – С. 165.

¹² Круглова Т.А. О датировке жалованной грамоты киевским мешанам (из Литовской Метрики) // Архив русской истории. – Вып. 3. – М., 1993. – С. 125-144.

¹³ Круглова Т.А. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. – К., 1999. – С. 7, 9. Зауважимо, що паралельно авторка видрукувала свою розвідку в російській науковій періодиці (Круглова Т.А. О времени пожалования Киеву магдебургского права (историография, источники, методы исследования) // Государство и общество: История. Экономика. Политика. Право. – СПб., Ижевск, 1999. – № 2. – С. 100 – 115; № 3-4. – С. 137-147); при цитуванні ми використовуємо лише київське видання.

¹⁴ Каталог... – С. 159-160.

¹⁵ Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV-XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. – 1958. – № 3. – С. 123. Зауважимо, що дослідник доволі дивно тлумачив окремі аспекти історії київської магдебургії – зокрема, посилаючись на акти 1494 і 1514 рр., писав: “У привілеї Києву на магдебурзьке право від 29 березня 1514 р., виданому Вітовтом (!), вказано обсяг військово-сторожової повинності київських міщан, встановлений на підставі давніх звичаїв” (Там само. – С. 132).

¹⁶ Каталог... – С. 160. Щоправда, тут цей документ фігурує під 1503 р. Як слушно зауважила Т. Круглова (Магдебургское право... – С. 26. – Прим. 62), ця дата постала через помилку видавців “Актов, относящихся к истории Западной России”, й насправді згаданий привілей, з огляду на його хронологічні параметри (3 грудня 7011 р., 6-й індикт), слід віднести до 1502 р. Це спостереження дослідниці варто поширити на низку суміжних документів (Акты ЗР. – Т. 1. – №№ 208-210. – С. 355-359), нібито виданих Олександром у Вільні в грудні 1503 р., тимчасом як тоді він перебував у Сандомирі, Новому Місті Корчині та Кракові (Neuman M. Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka wielkiego księcia litewskiego, króla polskiego (czerwiec 1492 – sierpień 1506) // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. – № 74: Historia. Zesz. 11. – Poznań, 1971. – S. 136, 140).

¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 2. – СПб., 1865. – № 103. – С. 127.

¹⁸ Каталог... – С. 36. – № 17.

¹⁹ Окремі її тези дослідник включив до розширеної версії своєї статті “Міста на магдебурзькому праві у Великому князівстві

Литовському” (порівн.: Kwartalnik Historyczny. – 1980. – № 1. – S. 27-30; Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 84-85). В тому, що “надання Києву магдебургії являло собою поступовий процес зближення норм звичаєвого міського права з нормами магдебурзького”, підтримує упорядників “Каталогу” і С. Климовський (До питання про “обмеженість” магдебурзького права середньовічного Києва // УІЖ. – 1997. – № 4. – С. 77).

²⁰ Акты ЗР. – Т. 1. – № 170. – С. 194-195. На традиційність цих норм вказує грамота київського князя Олелька Володимировича митрополиту Ісидору від 5 лютого 1441 р., в якій він зобов’язувався “осмьничаго половина давати господину отцоу нашему Сидороу митрополиту киевському всея Роуси, а половина осмьничего на нас” (Шапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. М., 1976. – С. 180). Зрозуміло, що з ліквідацією київської удільності та перетворенням Київщини на воєводство (1471 р.) князівська половина осмьничого перейшла до місцевого воєводи – що мала б враховувати Т. Круглова, порівнюючи текст грамоти 1499 р. з 34-ю статтею церковного статуту Ярослава. Зауваживши, що за статутом половину штрафу отримував князь, а згідно з грамотою – воєводський осмьник, дослідниця дійшла висновку, що “великий князь литовський відмовився від своєї частки “вини” на користь місцевої міської адміністрації” (с. 17).

²¹ Сборник Муханова. – СПб., 1866. – № 235. – С. 461-463.

²² У цьому привілеї були продубльовані також деякі норми привілею 1494 р. – зокрема, заборона притягати міщан до ординської служби та “подниманья” московських, волоських й інших послів. До речі, незрозуміло, чому Т. Круглова ототожнює останнє з підводною повинністю (с. 26-27) – адже навіть з наведеного нею фрагменту грамоти 1502 р. очевидно, що кияни “поднимали послов и гонцов” не тільки “подводами”, а й “стацией” (див.: Акты ЗР. – Т. 1. – С. 355).

²³ Акты ЗР. – Т. 1. – С. 195.

²⁴ Як згадував, звертаючись до київських міщан, сам “господар” у травні 1499 р., “мы казали обо всех тых речах межи вами досмотрети князю Войтеху, бискупу виленскому, и пану виленскому, наместнику городенскому князю Александру Юрьевичу, и старосте жомойтскому пану Станиславу Яновичу” (Акты ЗР. – Т. 1. – С. 194).

²⁵ Щоправда, вказана норма фіксується Сигізмундовим привілеєм 1514 р. – однак навряд чи варто протиставляти цей документ Олександровому привілею як такий, що надав магдебургію Києву “в повному обсязі”: текст грамоти, виданої Сигізмундом I (“мають они (київські міщани – О.Р.) тоє право суполно д[е]ржати”), виразно корелює з викладом змісту втраченого магдебурзького акту, метою надання якого було, “ажбы... мешчане в том праве в всяких члонках справовалися так, как есть суполны[й] обычай и устава тых справ” (Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 127).

²⁶ Див.: Białowiejska W. Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492-1499) // *Ateneum Wileńskie*. – 1930. – S. 750-752; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 134-135, 172-173. Про інші плани „облаштування” Сигізмунда та про його побут в Угорщині див.: Diveky A. Królewicz Zygmunt na dworze Władysława II, króla węgierskiego // *Mediaevalia*. – Warszawa, 1960. – S. 355-374.

²⁷ Стосовно цього проекту він написав своїй дочці Олені, дружині Олександра: “Что еси говорила..., что князь великий да и панове думают а хотят Жьдимонту (Сигізмунду – О.Р.) дати в Литовском в великом княжестве Киев да и иные города; ино, дочи, слыхал яз, каково было нестроенье в Литовской земле, коли было государей много; а и в нашей земле, слыхала еси, каково было нестроенье при моем отце; а опосле отца моего каковы были дела и мне с братьею, надеюся, слыхала еси, а иное и сама помнишь; и только Жьдимонт будет в Литовской земле, ино вашему которому добру быти? И яз приказываю то к тебе того деля (заради – О.Р.), что [ты] еси дитя наше и что ся не по тому ваше дело почнет делаться, и мне того жаль. А захочеш о том говорити с великим князем, и ты бы говорила с ним от себя, а не моею речью; да ко мне бы еси о всем отказала, каково ваше дело” (травень 1496 р.): СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 35. – С. 224-225.

²⁸ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 127.

²⁹ Там само.

КИЇВ ЯК SANCTA CIVITAS У МОСКОВСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ XIV-XVI ст.¹

Вочевидь, немає потреби доводити, що Київ займає особливе місце у східнослов'янській історії та східнослов'янській ментальності. Протягом кількох століть він був стольним градом Русі; звідси почалось її хрещення; тут аж до кінця XIII ст. перебував митрополит усієї Русі й саме тут знаходилися такі особливо шановані святощі як собор Св. Софії та Печерський монастир.

Для давньоруських книжників Київ був містом, що є єдиним у своєму роді. Ідею його божественного призначення зустрічаємо вже у “Повісті временних літ”, у складі якої до нас дійшов апокрифічний переказ про відвідання апостолом Андрієм київських гір та його пророцтво про те, що „на сих горах восияеть благодать Божья; имать град велик быти и церкви многи Бог въздвигнути имать”².

Зрозуміло, що в Давній Русі, відомій як “країна без апостолів”, це літописне оповідання підносило Київ на особливу, недосяжну для інших міст висоту. Іншою, так само хрестоматійною, декларацією особливого статусу Києва, котра міститься у ранньому літописанні, є слова князя Олега, нібито виголошені ним після успішної виправи на Аскольда та Діра (882 р.): “Се буди мати градом русьским”³.

Більшість дослідників убачає у цій метафорі кальку з грецького “метрополіс” (мати міст)⁴ – як і самий Київ багато в чому копіював тодішній центр східного християнства (“грецької віри”), Константинополь. Давно вже стало трюїзмом, що міський простір Києва формувався

за образом – або, коли скористатися терміном, котрий пропонується нині в російській літературі⁵, – “во образ” Царгорода. Важливо, однак, що самий Константинополь забудовувався з оглядкою на топографію іншого священного міста, де відбулися центральні події християнської історії – Єрусалиму. Так що тією мірою, якою Константинополь був другим Єрусалимом, Київ копіював не тільки Царгород, а й Єрусалим.

Утім, коли в сенсі архітектури такий зв'язок виступає опосередковано, то в давньоруській книжності він декларується у прямій формі. Відомо, наприклад, що в “Слові про закон і благодать” митрополита Іларіона проведено паралель між будівництвом Єрусалимського храму та Київського Софійського собору⁶; а в “Пам'яті та похвалі” Якова Мніха прокламується: “Оле чудо! Яко 2-й Иерусалим на земли явился Киев”⁷.

Відомі й менш очевидні літературні паралелі. Так, зокрема, у працях останнього часу відзначається, що в “Хроніці Амартола”, якою активно користувався укладач “Повісті временних літ”, “матір'ю міст” названо саме Єрусалим⁸. Крім того, Єрусалим фігурує як “городам матери” у низці пізніших пам'яток, чие датування залишається спірним – “Повісті про Волота Волотовича” й “Голубиній книзі”, котрі, вочевидь, відбивають певні архаїчні нашарування народної свідомості⁹. Цікаво також, що в “Повісті про Волота Волотовича” прокламується, що “церковь иерусалимская всем церквам матери”; ці уявлення були поширені й у XVII ст.¹⁰ На їхньому тлі характерно, що документальні пам'ятки XV ст. (акти, пов'язані з висвяченням на митрополита Григорія Цамблака (1415 р.), грамота київського князя Олелька митрополиту Ісидору (1441 р.)), а також новгородські літописи називають

київську Святу Софію “матір’ю / главою всім руським церквам”¹¹

Важко сказати, наскільки такі уявлення були пов’язані з ідеологемою “Київ – другий Єрусалим”, яка сама по собі лише порівняно нещодавно стала предметом уваги дослідників. Заслуговує на увагу, що ця ідея пережила немовби друге народження на початку XVII ст. у зв’язку з цілком конкретними обставинами: висвяченням київського митрополита й єпископату єрусалимським патріархом Феофаном (1620 р.). Елементом спричиненого цією подією інтелектуального піднесення й стало мусування думки про тісний зв’язок між Києвом та Єрусалимом, що подеколи набирала вигляду формули “Київ – другий Єрусалим”

Останнім часом у контексті аналізу цієї формули було висловлене твердження про вживану щодо Києва дефініцію “богоспасаемый” / “богохранимый” як “індикатор” сакрального статусу міста. Маємо на увазі статтю Н.Яковенко “Символ «Богохранимого града»”, що побачила світ десятиліття тому і була нещодавно передрукована у збірці есеїв “Паралельний світ”¹². Дивує, що за цей час дослідницею не були скориговані помилкові твердження стосовно окресленої термінології, оприлюднені у першій версії статті, і вона знов упевнено декларує, що “така словесна формула з’явилася не раніше другої половини XVI ст.”¹³ При цьому за відправну точку у її використанні Н.Яковенко вважає приписку до тексту Патерика у редакції 1554 р. (“написана бысть сия книга ... у богоспасаемом граде Киеве”)¹⁴, наголошуючи на тому, що в 2-ій Касьянівській редакції Патерика (1462 р.) Київ зветься нібито тільки “стольним”, “славним”, “богоіменитим”. Це є тим більш дивним, що на тій самій сторінці видання Патерика,

на яке посилається дослідниця, подано (щоправда, пети- том у примітці) текст приписки до його 2-ої Касьянівській редакції Патерика за трьома списками кінця XV – XVI ст.: “Написана бысть книга сиа ... повелением смиренно- инока Касияна, уставника печерьскаго, в лето 6970 ... в богоспасаемем граде Киеве”¹⁵. Паралельно у тій-таки редакції пам’ятки знаходимо “Похвалу преподобному отцю нашему Феодосию, игумену печерьскому, иже есть в богоспасаемом граде Киеве”¹⁶. Крім того, визначення Києва як „богоспасаемого града” міститься й у 1-ій Касья- нівській редакції Патерика (1460 р.): “Написаны же быша книги сиа ... в лето 6968 ... в богоспасаемом граде Киеве”¹⁷. Із патериковою термінологією корелює й визначення Києва як “богоспасаемого града” у “Хоженії” ченця Вар- сонофія (1461-1462 рр.)¹⁸.

Утім, усі наведені згадки, по суті, не мають принци- пового значення, оскільки на час появи зацитованих лі- тературних пам’яток Київ принаймні кількасот років іменувався “богоспасаемым”/“богохранимым” містом. Саме так називав його у середині XI ст. славнозвісний митрополит Іларіон (“священ бых и настован в велицем и богохранимом граде Киеве ... в лето 6559”¹⁹), і тоді ж, у середині XI ст., була створена служба на висвячення київ- ської церкви св. Георгія, де про стольне місто Давньої Русі йдеться як про “мать градом, Богом спасеныи Киев”²⁰. Водночас фахівцям добре відоме те, як звертався у 1262 р. до митрополита Кирила, надсилаючи йому Кормчу книгу, болгарський деспот Яків-Святослав: “Преосвященному архиепископу Кирилу преславнаго града Кыева, учителю же всеи Руси и светилника церквам богоспасенаго града Кыева”²¹.

Останній приклад заслуговує на особливу увагу. З нього, передусім, випливає, що терміни “преславный” і

“богоспасенный” виступали як взаємозамінні (що, до речі, засвідчує й лексика Іларіона²²); відповідно, немає сенсу дошукуватись, коли на зміну першому приходить другий (чого прагне Н.Яковенко, покликаючись на “вкрай обмежену кількість руських писемних пам’яток XV – середини XVI ст.”, яка “не дозволяє простежити напевне, коли й де Київ уперше перетворився зі “славного” та “стольного” на “богоспасаемый”²³). По-друге, вартий уваги запис у Рязанській Кормчій 1284 р., що йй за протограф правила Кормча 1262 р. У цьому запису, створеному на основі послання Якова-Святослава митрополиту Кирилу, Київ названо лише “преславным градом” – тоді як владика Йосиф, котрий ініціював переписку Кормчої, титулується “священым епископом богоспасеное области Рязаньские”²⁴. Це унаочнює, що термін “богоспасаемый” вже у XIII ст. не мав, так би мовити, ексклюзивного характеру; а в XIV-XVII ст. як його носії виступають не тільки такі міста як Твер²⁵, Новгород, Псков²⁶, Москва²⁷, Вільно²⁸, а й малопомітні Переяславль-Заліський²⁹, Слуцьк³⁰, Коломна³¹, Углич³². З українських міст одним із перших починає згадуватись як “богом спасаемый” Луцьк, котрий фіксується із цим визначенням принаймні з 1429 р.³³ Цю традицію іменування можна було б подовжити на століття, маючи на увазі надання Любарта церкві Іоанна Богослова (1322 р.), де “богоспасаемыми” названі Луцьк та Острог³⁴, коли б не сумнівний характер цього документу³⁵; утім, на час його фальшування (злам XVI-XVII ст.) таке титулування Острога фіксується в джерелах (зокрема, Острозькій Біблії³⁶).

Очевидно, що кількість цих прикладів можна істотно збільшити – однак куди цікавішими є випадки паралельного використання термінів “богоспасаемый”/“богохра-

нимый” стосовно Києва й інших міст. Зокрема, про те, що ця термінологія не уважалась за виключний атрибут Києва в XV-XVI ст., свідчать нотатки копіїстів 1-ої Касьянівської редакції Патерика; маємо на увазі списки, зроблені у 1462 р. “в богоспасаемем граде Москве” та в 1554 р. “в богоспасаемем в Великом Новеграде”³⁷. Не менш показовим є й оперування вказаними дефініціями печерським архімандритом Йосифом Тризною: в його редакції Патерика згадується як “богохранимый град Киев”, так і “богохранимый град Чернигов”³⁸. Ще більш характерний паралелізм демонструє грамота єрусалимського патріарха Феофана від 9 травня 1620 р., де фігурують “богоспасаемые” Київ, Вільно й Могильов³⁹. Очевидно, що, коли розуміти цей термін як “претензійну метафору з арсеналу “імперської” візантійської лексики”⁴⁰, то на нього аж ніяк не міг би претендувати провінційний Могильов (хоч з цим, напевно, не погодились би місцеві патріоти, один із яких, Трохим Сурта, наприкінці XVII ст. занотував у своїй хроніці такий вірш: “Богом спасаемый сей град Могилев / Праотец и отец Яфетовых сынов”⁴¹). Насправді ж ми бачимо цілковиту “рівноправність” носіїв цієї термінології, яка унаочнює, що калькований з грецької вираз “богоспасаемый”, поширившись на Русі, доволі швидко втратив свою “претензійність”, перетворившись у щось на зразок етикетної формули. У її використанні не було певної системи – хоч найчастіше вона зустрічається в творах, написаних пишномовним, урочистим стилем. Однак розглядати дане кліше як вербальну ознаку сакральності Києва не є науково коректним. Куди показовішим в цьому сенсі є іменування міста святим градом, на яке натрапляємо вже у Іларіона⁴² і яке було самоочевидним у XVII ст.⁴³

Повертаючись до давньоруських часів і до тієї ролі, яку відігравав Київ у житті тогочасного суспільства, зауважимо, що переломним для нього став 1240 р., коли місто сплюндрували монголи. При цьому зміни, привнесені іноземною навалою, виявилися настільки глибокими, що невдовзі Київ перестав бути не тільки столицею Давньоруської держави (як його у 1240-х роках характеризував папський нунцій Плато Карпіні), а й князівською резиденцією.

Не менш важливим є те, що на зламі XIII-XIV ст. Київ покинув митрополит – чи, як відзначив з цього приводу літописець, “не терпя татарського насилья, оставя митрополью и збежа ис Києва, и весь Киевъ розбежался”⁴⁴. Традиційно вважається, що посилення на “татарське насилля” було лише засобом виправдання доволі ганебного вчинку митрополита Максима, котрий переніс свою резиденцію у Володимир-на-Клязьмі. Однак дослідження останніх десятиліть показали, що наприкінці 1290-х років ситуація у Південній Русі й справді була доволі напруженою через конфлікт між монгольськими володарями Токтою й Ногаєм⁴⁵. Утім, у будь-якому випадку фактом залишається те, що на зламі XIII-XIV ст. Київ фактично покинула як світська, так і церковна верхівка; не дивно, що через півстоліття він став легкою здобиччю для литовців, котрі ствердилися тут на цілих двісті років. Однак, усупереч цьому, Київ продовжував уважатися на Русі “головним з-поміж усіх міст і країв”⁴⁶.

Збереження та побутування цих уявлень є тим більш знаковим, коли узяти до уваги партикуляризацію інтересів окремих руських земель, під знаком якої минуло все XIV ст. Через неї за все це століття ми практично не маємо в північно-східному літописанні репрезентативних звіс-

ток про Київ. Однак не можна й ігнорувати специфіку середньовічного мислення як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на давнину та звичаї предків; з другого боку, не слід забувати, що будь-який літописний звід, що поставав у Північно-Східній Русі, мав відправною точкою “Повість временних літ”, де, як уже відзначалося, було акцентовано статус Києва як “матери градом русьским” і міста, осяяного божественною благодаттю.

Це аж ніяк не означає, що у Києва не було суперників. Винятковий інтерес у цьому сенсі становить оповідь Рогозького літописця про передачу Володимира-на-Клязьмі у володіння литовському князю Свидригайлу, котрий утік з Литви у 1408 р. За словами літописця (можливо, тверича за походженням), який різко засуджував передачу цього міста приходню великим князем московським Василієм I, “многославнии Володимерь есть стол земля Русския и град Пречистыя Богоматери ... И такового града не помиловавше москвичи, вдаша в одръжание ляхови ... Во дни наша несть было, ни от древних слышано, иже толико градов дати пришелцю князю в землю нашу, наипаче же и стол Русския земля, многославнии Володимерь, мати градом”⁴⁷.

Показово, що в цьому фрагменті до Володимира прикладаються всі суто “київські” визначення (нагадаємо, що Київ вважався і містом, яке перебуває під особливим заступництвом Богородиці, чиє зображення прикрашало апсиду Софійського собору; відоме навіть патерикове оповідання “о богоизбранней церкви богородичине”, де йдеться про висловлене нею грецьким майстрам бажання зробити Києво-Печерський монастир місцем свого постійного перебування⁴⁸). Однак у подальшому ця традиція іменування не дістала розвитку. Зростала міць Москви,

відсуваючи в тінь всі інші руські міста. Москва також потребувала якихось свідчень небесного заступництва, певних переднакреслень її історичної долі. При цьому в принципі існувала можливість використання московськими книжниками моделі, наявної у “Повісті временних літ”. У XVII ст. нею, наприклад, скористався автор так званої Могильовської хроніки, повідомивши, що, освятивши своєю присутністю київські гори, апостол Андрій вирушив далі на північ уздовж Дніпра, побувавши й на місці, де згодом постав Могильов⁴⁹.

Однак московські книжники вирішили не йти *per pedes apostolorum* і певною мірою дистанціювалися від особи апостола Андрія (тоді як, наприклад, у пізній, XVII ст., київській традиції його історичну роль було гіпертрофовано – він трансформувався у хрестителя Русі). Показово, що, коли в запису в уславленому Сійському Євангелії, де йдеться про святителів, котрими “похваляються” різні землі, Андрій фігурує як покровитель Русі (1339 р.)⁵⁰, то в пізніших пам’ятках московської книжності, зокрема, в “Житії” Стефана Пермського (злам XIV-XV ст.) та в “Слове о житии и преставлении великого князя Дмитрия Ивановича, царя русского” (кінець XIV – середина XV ст.), апостолом Андрієм вихваляється Помор’я (тобто Причорномор’я, оскільки вважалося, що він проповідував у Херсонесі та Синопі) або Грецька земля⁵¹; поруч із ним з’являється хреститель Русі Володимир, а Москву репрезентує “новый чудотворец” Петро, тобто митрополит, котрий близько 1325 р. переніс свою резиденцію з Володимира до Москви й був канонізований безпосередньо після смерті, у 1327 р.

Цілком очевидно, що ця канонізація мала ідеологічний підтекст, оскільки переміщення митрополичої

кафедри до Москви суттєво підвищувало як статус міста, так і шанси місцевих князів у боротьбі за політичну гегемонію на Русі. Цьому ж першому московському святому було приписане й пророцтво про славу майбутність Москви. Як наголошено у житії митрополита, він наполягав на побудові Іваном Калитою Успенського собору, переконуючи того: “Аще мене, сыну, послушаеши и храм Пресвятое Богородици въздвигнеши въ своем граде, и самъ прославившися паче инех князий, и сынове, и вьнуци твои в роды, и град сый славен будет в всех градах русскых, и святители поживуть в нем, възыдут руки его на плеща враг его, и прославиться Бог в немь”⁵².

За формою це провіщення дещо нагадує літописні пророцтва про долю Києва⁵³, хоч і не містить прямого виклику “матери градом русьским”. Характерно, що й “переадресування” цієї метафори стосовно Москви постає у російському письменстві досить пізно – десь на початку XVII ст. (принаймні, за нашими спостереженнями, першим нею активно оперував Іван Тимофєєв⁵⁴); тоді ж, у XVII ст., з’являються й легендарні сказання про початки Москви, де майже відсутні київські мотиви⁵⁵. Важливо також те, що й з погляду архітектоніки Москва не відтворювала Київ – на відміну від того ж Володимира, котрий формувався сином Юрія Долгорукого, Андрієм Боголюбським, як суперник Києва.

Це суперництво виявлялося не лише в формі архітектурних аналогів (що ними були, зокрема, Золоті Ворота у Володимирі та заміська резиденція Боголюбово, котра копіювала київський Вишгород; характерно і те, що зведений за Андрія за зразком київської Десятинної церкви Успенський собор на кілька метрів перевищував Святу Софію). Іншим виразом цих аспірацій було намагання

створити паралельну митрополичу кафедру (це, як відомо, вдалося московським володарям – тоді як Боголюбський зазнав поразки через спротив патріархії*), а також прагнення десакралізації Києва. Боголюбський не тільки вивіз із Вишгорода візантійську ікону, відому нині як ікона Володимирської Богоматері, а й, що суттєвіше, сплюндрував і розграбував Київ у 1169 р.⁵⁶

До аналогічних дій у 1480-х роках вдався й великий князь московський Іван III, використавши як своє знаряддя кримського хана Менглі-Гірея. Підбурені московським володарем татари 1 вересня 1482 р. здійснили напад на Київ і вщент знищили місто. Масштаб цієї трагедії був настільки значним, що про неї згадували й століттям пізніше (у рукопису “Космографії” Козьми Індікоплова, що походить із Супрасльського монастиря, занотовано: “А как Киев изжог Менгирей, тому 107 лет”⁵⁷). При цьому потрапили у полон як київський воєвода, так і печерський ігумен; самий Печерський монастир був пограбований – татари “все святые книги и иконы пожгоша”; деякі з ченців, намагаючись врятуватись, “бежали в пещеру и там задохшася”. Характерно, що на знак виконання своїх союзницьких зобов’язань кримський хан надіслав Іванові III золоті потир і дискос із оскверненої татарами Святої Софії – і те, що цей дарунок був прийнятий, не можна розцінювати інакше, як блюзнірство.

* Щоправда, за слушним спостереженням Б.Успенського, “побудова Володимира як другого Києва, спричинена намаганням Андрія Боголюбського заснувати в ньому митрополію ... створила передумови для переносу туди митрополії після татаро-монгольського нашестя” (Успенский Б.А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – М., 1998. – С. 326).

Безумовно, спустошення Києва у 1482 р. було явищем винятковим. Однак певні кроки у напрямку десакралізації міста можна відзначити й у попередні часи. Відомо, наприклад, що, переселившись до Москви, загальноруські митрополити періодично навідувались до Києва, вивозячи при цьому книги, церковне начиння тощо. Ця практика знайшла свого критика в особі великого князя литовського Вітовта, котрий у 1415 р., наголошуючи на необхідності обрання суто київського митрополита з компетенцією в межах Литовської держави, відзначав, що московські митрополити “всю честь церковную Киевское митропольи инде относили”⁵⁸. Внаслідок цього склалася така ситуація, що, коли в 1561 р. у віленських вчених колах постав задум надрукувати низку книг, зокрема, “Житіє” одного із фундаторів Києво-Печерського монастиря, Антонія, з’ясувалося, що його бракує в самому монастирі – й на його пошуки (як і на пошук інших книг) до Москви був відряджений ієродиякон Ісая Кам’янчанин. Через політичні причини його місія виявилася невдалою – однак документи XVII ст. свідчать про те, що “Житіє Антонія Печерського” і справді зберігалось у Москві⁵⁹.

У контексті розорення Києва у 1482 р. украй цікавим є один маловідомий історичний документ – пом’яник, чи синодик, Печерського монастиря, відновлений ченцями після того, як попередній “изгорел пленением киевськым безбожнаго царя Менкиреа (Менгли-Гірея – *О.Р.*) и с погаными агаряны”⁶⁰. У ньому ми знаходимо не тільки поминання численних московських вельмож, а й запис про те, що “князь великий Иоанн Васильевич Московський вписал род свой” до цього синодику – що особливо прикметно, коли узяти до уваги, що йдеться тут про того самого Івана III, котрий дещо раніше ініціював плондрування

татами Києва і з чисі провини був спустошений Печерський монастир! Більше того – після включення Сіверщини до складу Росії внаслідок московсько-литовської війни 1500-1503 рр. її правлячі кола виступили на захист майнових інтересів Києво-Печерського монастиря, котрий мав земельну власність на захопленій Іваном III території. На доказ цього ми маємо низку документів середини XVI – XVII ст.

Від 1540 р. до нас дійшли дві грамоти Сигізмунда I з дозволом на відновлення збору печерськими ченцями “за границей”, тобто на території Московської держави, данини, яка “с давних часов хоживала з українних северских городов, з Стародуба и з Новагородка, к тому манастырю”; надходження цього “стародавнього доходу и пожитку манастыря Печерского” припинилося з включенням Сіверщини до складу Російської держави⁶¹. Отриманий ченцями дозвіл “по дань до Москвы посылати” у 1571 р., після інкорпорації Київщини Кораною, був стверджений, на прохання печерського архімандрита Іларіона Пясочинського, Сигізмундом-Августом⁶², однак за умов Лівонської війни (1558-1583 рр.) виплата данини фактично припинилася. Коли ж у 1583 р. архімандрит Мелетій (Хребтович) звернувся до Івана IV з проханням про її надходження “по прежнему преданью и обычаю”, з’ясувалося, що “старые книги в пожар погорели, и на Москве сыскать не могли”; відтак, думному дяку Андрію Щелкалову було наказано “послать сыскать в те города северские, ис которых городов в Киев к Пречистой Богородице в Печерской монастырь наша милостыня давана”⁶³. Іван IV пообіцяв архімандриту після “сыску” видати “о той милостине указ свой”; однак смерть царя стала цьому на перешкоді.

Зацитований актовий матеріал переконливо свідчить, що в усіх цих випадках йшлося не про пожертви, а про регулярну данину Печерському монастирю; щоправда, стосовно походження і природи цієї данини в джерелах XV-XVI ст. немає ніякої інформації. Єдиний натяк на існування певного зв'язку між сіверськими землями й Печерським монастирем містить згадана вище грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастирю, датована 1481 р., де останній фігурує разом із його “пределами” – київським Микільським Пустинським монастирем і “трема монастыры Северское земли, черниговский, бранский и Новгородка Сиверского”⁶⁴. Однак цей документ, хоч іноді й розглядається в літературі як автентичний, є фальсифікатом початку 1590-х років, що в ньому відбилися історичні реалії того часу – передусім, намагання печерського архімандрита підкорити своїй духовній владі сусідній Пустинський монастир (його унаочнює королівський лист Мелетію Хребтовичу від 2 липня 1578 р. із заборонаю “без жадного права, над привилея и волность их, наданя и фундуши ... монастиру Пустинскому надание ... в повинность владзи и послушенства своего их мети”⁶⁵).

З'ясувати питання про сіверську данину Печерському монастирю дають можливість документи XVII ст. із фонду московського Посольського приказу. У справі про приїзд до Москви печерських ченців у 1628 р. цитується грамота Федора Іоанновича, згідно з якою у 1586 р. цар разом із іншими грошовими сумами надіслав архімандриту Мелетію “50 рублев за оброк, что шло в Печерской монастырь с тех сел, которые были за монастырем в государевых в северских городех”⁶⁶. Знята тоді ж копія даної грамоти через розпорошення архівних фондів

опинилась у складі іншої справи, однак і вона є приступною для дослідників⁶⁷

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на села, розташовані поблизу Новгород-Сіверського й Стародуба. Можна, хоч і з певною обережністю, припустити, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими (чий рід, до речі, фігурує у печерському пом'янику⁶⁸) і Шем'ячичами, котрі протягом другої половини XV ст. володіли цими містами. Втім, за браком будь-яких документів і згадок про них у джерелах дане припущення залишається у сфері гіпотез (не слід забувати, що перші відомості про печерські маєтності сягають другої половини XI ст.).

Хоч би як там було, фактом є те, що у XV ст. на Сіверщині існували земельні володіння Печерського монастиря; після включення Сіверської землі до складу Московської держави монастир зберіг права на ці маєтності, котрі, таким чином, набрали інтерполітичного характеру. При цьому йшлося не про одиначне явище. Зауважимо, зокрема, факт звернення до царя Михайла Федоровича в 1640 р. ігумена київського Микільського Пустинського монастиря, котрий нагадав у своїй грамоті, що “от прежних государей царей и великих князей Московского великого государства в уезде Путивльском некоторые отчины и земли на тот святой Пустынский наш монастырь грамотами печатными записаны суть, с которых за войною и посямест ничто не приходит обители нашей; и сего ради молим величества царствия твоего, пресветлый царю государю, благоизволи любо той отчине и земле zde к монастырю нашему Пустынскому, по прежних царей и государей грамотах, прилучити и чрез многие лета задержанья, по своей благодсти царской, повели отдати или

в то место (замість цього – *О.Р.*) царским своим жалованьем нас, богомольцев своих, ущедрити”⁶⁹.

На підтвердження своїх прав монастирем була представлена “жаловалная грамота великого князя Василья Ивановича 7019 (1510/1511 р. – *О.Р.*) году, какова дана в киевской Николской Пустынской монастырь игумену Мокарью с братьею на вотчинную землю в Новгородском уезде Северском да в Путивльском уезде во многих местех”⁷⁰. Грамота, на жаль, не збереглась, але в давньому, 1673 р., описові архіву Посольського приказу її згадано (хоч і помилково) як “жалованную грамоту великого князя Василья Ивановича Николского Путивльского (!) монастыря игумену Макарию з братьею на землю и на угодыя в Путивльском уезде 7019 году”⁷¹. Про те, що в першій половині XVI ст. монастир мав змогу здійснювати збір данини зі своїх сіверських маєтностей, свідчить грамота Сигізмунда I київському воеводі Андрію Немировичу, яка зберігається у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України: “Присылали к нам игумен и вси старцы монастыря святого Николы с Киева, чолом бьючи о том, штож которая дань здавна ходит до того монастыря Пустынского с Путивля и з Новогородка Сиверского; ино деи тыми разы оттоль к ним присылают, хотячи им тую дань выдавати; нижли они без дозволения нашего не смели по тую дань за границу там посылати и били нам чолом, абыхмо им того дозволили. А про то абы твоя милость по тую дань к Путивлю и к Новугородку Сиверскому им посылати не заборонял” (1528 р.)⁷².

Утім, наприкінці XVI ст., за часів Федора Іоанновича, монастирю було відмовлено у праві на “вотчинную землю, что была вотчинная земля за тем Николским монастырем в Путивле и в Новогородке”⁷³. Можливо, тоді ж втратив

свої сіверські маєтності й Печерський монастир (принаймні, їх немає у реєстрі його земельних володінь, укладеному в 1593 р.⁷⁴). Очевидно, з 1586 р. цей монастир почав отримувати “за оброк” регулярну царську субсидію: виданою того року грамотою гарантувався безперешкодний проїзд печерських ченців до Москви по “милостиню” у 1588 р.⁷⁵ Це й створило прецедент, на підставі якого монастир наполягав на своїх правах на цю, компенсаційну за своєю природою, “милостиню” у другій чверті XVII ст., коли Сіверщина опинилась у складі Речі Посполитої. Таким чином, ходіння київських ченців до Московщини у XVII ст. спиралися на традицію попередніх часів, коли місцеві правителі виділяли належну їм сіверську данину — й це, безумовно, зміцнювало позиції Москви у середовищі православного духовенства.

Так що, як бачимо, немає підстав вірити автору широківідомого трактату “Про норови татар, литовців і москвитян” Михалонові Литвину, котрий у середині XVI ст. стверджував, що “московський князь щорічно отримує значні доходи з тих маєтностей Печерського монастиря, які до нього відійшли” і “не поспішає їх повернути”⁷⁶. Очевидно, у цьому фрагменті Литвин не так дбав про справжній стан речей, як намагався підкреслити підступність Івана IV. Характеризуючи його ставлення до Києва, Литвин відзначав, що московський володар “понад усе прагне здобути це місто, яке йому до вподоби, стверджуючи, що він — нащадок Володимира, київського князя. Чимало ремствують і його люди, що не володіють цією давньою столицею царів та її святощами”⁷⁷.

Це зауваження литовського публіциста є цілком слушним — і його якнайкраще підтверджує ремарка одного з московських літописців часів Івана Грозного,

котрий занотував: “Да видети бы нам государя на Кiefe, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси !”⁷⁸ Справді, Іван IV претендував на контроль над Києвом та усіма руськими землями, покликаючись на прямий династичний зв'язок із давніми київськими князями Рюриковичами, чиї володіння він уважав своєю спадковою “отчиною” Так само суттєвим було й відзначене Литвином бажання московських правлячих кіл оволодіти київськими святощами.

Москву прагнули оточити не лише ореолом політичної могутності, а й ауру православної святості; це прагнення актуалізувалося претензіями Москви на духовне лідерство у православному світі після падіння Константинополя (1453 р.). Реалізації цієї мети слугувало, зокрема, активне акумулювання в Москві православних реліквій – передусім, святих мощей. Так, Іван IV переніс до Москви з відвойованого у Литви Чернігова рештки страсотерпників за віру – св. Михайла Чернігівського та його боярина Федора⁷⁹. У Києві ж, як відомо, зберігалися не лише такі реліквії, як мощі великомучениці Варвари, а й нетлінні рештки печерських старців, які глибоко шанувалися на Русі.

Резюмуючи, можна відзначити, що ставлення московських правлячих кіл до Києва було двоїстим. З одного боку, вони хотіли б витиснути його з суспільної свідомості, мінімізувати його духовний авторитет. Але, з другого боку, вони базували свою зовнішньополітичну програму на акцентуванні ролі Києва у житті давньоруських земель – на тому, що в попередні часи, за висловом Івана IV, “и Вилна была, и Подолская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву”⁸⁰.

Не менш важливим був Київ і з точки зору претензій великих московських князів на царський титул, який

уживався спорадично аж до його офіційного прийняття Іваном IV у 1547 р. Основу цих претензій становило твердження, що їхній далекий предок київський князь Володимир Мономах буцімто отримав царські регалії з Візантії; однак польсько-литовська сторона наполягала на тому, що, оскільки Київ належить Литві, “никому бы тым именем и титулом царства киевского не было пристойно писатися – одно его королевской милости, а не великому князю московскому” (1548 р.)⁸¹. Відтак, лише опанування Києва могло остаточно “переконати” правлячі кола Литви й Польщі в законності царського титулу великих московських князів. Однак успіхів у цьому напрямку московські володарі не досягли – навіть отримавши на початку XVI ст. такий важливий у воєнно-стратегічному відношенні плацдарм, як Сіверщина.

Можливо, реакцією на це стала поява компромісної теорії, згідно з якою Москва вже увібрала в себе київську спадщину, що сама по собі вона є другим Києвом. Слід відзначити, що маніфестації цієї теорії в джерелах мінімальні – так що навіть такий компетентний дослідник як Чарльз Гальперин в одній зі своїх праць зауважив, що вказана ідея ніколи не була висловлена експліцитно⁸². Однак це не зовсім так – і в цьому переконує текст “Казанської історії” з її запальним вигуком: “Воссиял ныне стольный и преславный град Москва, яко вторый Киев... и третий новый великий Рим, провоссиявший в последние лета, яко великое солнце в велицей нашей Русской земли”⁸³. Як бачимо, у цьому невеликому фрагменті „співіснують” дві ідеї *translatio*: “Москва – другий Київ” та “Москва – третій Рим”

Остання ідея, сформульована у 20-х рр. XVI ст. псковським ченцем Філофеєм, користується найбільшою

популярністю серед фахівців (нещодавно результати її дослідження були підсумовані у змістовній монографії Синициної⁸⁴). Однак насправді у XVI – XVII ст. російський месіанізм прокламувався через низку аналогічних ідей, що до їх кола належали ще й такі як “Москва – другий Константинополь” (зустрічається вже у “Викладі пасхалії” митрополита Зосими) та “Москва – другий Ізраїль (або Єрусалим)” При цьому жодна з цих ідей не була домінантною (наприклад, патріарх Никон рішуче відкидав ототожнення Москви з третім Римом і надавав перевагу баченню Москви як другого Єрусалима – дбаючи, зокрема, про будівництво Ново-Єрусалимського монастиря).

Для нас є принциповим, що до кола цих ідей належали й уявлення про духовну тотожність Москви з Києвом, священним містом східного слов'янства; фундамент цих уявлень складала як перенесення митрополичої резиденції з Києва до Москви, так і родова спадковість Рюриковичів. Поставши в XV-XVI ст., ці ідеї глибоко вплинули на суспільну свідомість і сформували чимало культурних стереотипів; однак ані книжники, ані політики так і не подолали бар'єр, що пролягав між їхніми теоретичними побудовами та реальністю міста, яке вони намагалися перетворити на примаду минулого.

Київ як *sancta civitas* у московській ідеології та політичній практиці XIV-XVI ст. // “Істину встановлює суд історії”: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 165-182

¹ В основу статті покладено доповідь, виголошену на конференції “Spiritual Spaces of Russian Culture: Meanings of Place and Religion in Russia's Past and Present” (11-13. 04. 2003, Gregynog, UK).

² Памятники литературы Древней Руси: XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 26.

³ Там же. – С. 38.

⁴ З останніх праць на цю тему відзначимо: Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI-XVIII вв.). – М., 1996. – С. 69-72; Висоцький С.О. Київ: “Се буди мати градомъ русьскимъ” (про літописний вислів та його тлумачення) // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 99-103 (наголосимо, однак, на проблематичності авторського висновку про те, що під “руськими градами” літописцем розумілися лише міста Південної Русі). Цікаво, що М.М.Карамзін уважав це визначення настільки усталеним, що розшифровував наявну в Костянтина Багрянородного назву Києва, Самватас, як “сама мати, ибо Киев назывался в древности матерью городов русских” (Карамзин Н.М. История государства Российского. – М., 1989. – Т.1. – С. 199). Щодо сучасних тлумачень терміну Самватас див.: Зоценко В.М. Ще раз про Σαμβατας // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С.126-132; Strumiński V. Linguistic Interrelations in Early Rus'. – Roma, 1996. – P.131-132.

⁵ Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: Человек в истории. 1998. – М., 1999. – С. 134, 146 (див. також передрук: Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.). – М., 2001. – С. 355, 389-390); Ранчин А.М. О принципах герменевтического изучения древнерусской словесности // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2000. – № 2 (4). – С. 79.

⁶ Древняя русская литература: Хрестоматия. – М., 1980. – С. 31.

⁷ Цит. за: Ричка В. Єрусалим у політичній культурі та релігійній традиції українського середньовіччя // Jews and Slavs. – Jerusalem; Kyiv, 2000. – Vol. 7. - P. 21.

⁸ Там само. – Р. 25. На жаль, це твердження, багаторазово тиражоване науковцем (див., зокрема: Ричка В.М. Київ – другий Єрусалим // Роль столиці у процесах державотворення: Історичний та сучасний аспекти. – К., 1996. – С. 45; Його ж. Ідея Києва –

другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 77 та ін.), жодного разу не було підкріплене посиланням на джерела. Інший дослідник цієї проблеми, І.Данилевський, також убачає в іменуванні Києва “матір’ю руських міст” порівняння з Єрусалимом, однак виводить його від іншого джерела “Повісті временних літ” – “Життя Василя Нового” (Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? – С. 139-140).

⁹ Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? – С. 139; Ричка В. Єрусалим... – Р. 25.

¹⁰ Пелешенко Ю. “Похвала Єрусалиму” Захарії Копистенського в контексті церковно-політичної ситуації в Україні у 20-х – 30-х роках XVII ст. // *Jews and Slavs*. – Vol. 7. – Р. 48, 52.

¹¹ Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т.1. – № 24. – С.33 (“видехом презираему от митрополита Фотиа церковь киевскую, еже глава есть всеи Руси”); Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – М., 1976. – С. 179 (“Святгяя деля Софеи, еже есть премудрость божия, матери сущеи всем церквам рускым”); Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.1. – С.33 (“к соборной церкви киевской, матери всем церквам русским”). Ці уявлення репродукуються і в пізніші часи – зокрема, в XVII ст. Див.: Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования. – К., 1883. – Т. 1. – С. 547.

¹² Яковенко Н. Символ “Богохранимого града” у київській пропаганді 1620-1640-х років // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – К., 1995. – Т.4. – С.52-75; Її ж. Символ “Богохранимого града” у пам’ятках київського кола (1620-1640-ві роки) // Її ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 296-330.

¹³ Яковенко Н. Символ “Богохранимого града” у київській пропаганді 1620-1640-х років. – С. 53; Її ж. Символ “Богохранимого града” у пам’ятках київського кола (1620-1640-ві роки). – С. 298.

¹⁴ Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик: (Вступ. Текст. Примітки). – К., 1930. – С. 193.

¹⁵ Там само. – Прим. 1. Див. також у публікаціях: Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-

литературном пам'ятнику. – СПб., 1902. – С. 88. – Прим. 104; Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов. – М., 2000. – № 61. – С. 173-175 (опис примірника Патерика 2-ої Касьянівській редакції з колекції Оболенського, який Абрамович відносив до XV-XVI ст.; нині датується кінцем XV ст.).

¹⁶ Абрамович Д. Киево-Печерський Патерик. – С. 86.

¹⁷ Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском Патерике... – С. 72.

¹⁸ Книга хоженій: Записки русских путешественников XI-XV вв. – М., 1984. – С. 162. Зауважимо також близькі за часом випадки іменування Києва “богоспасаемым” / “богом спасаемым” містом. Це запис настоятеля Супрасльського монастиря про будівництво Благовіщенської церкви (бл. 1503 р.; опубл.: Щавинская Л.Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV-XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. – Минск, 1998. – С.24) та два сумнівні документи київського походження: запис 1411 р. в Євангелії Микільського Пустинського монастиря (Закревский Н. В. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 745) і грамота 1481 р. на ставропігію Києво-Печерському монастирю патріарха Максима (Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1 – № 1. – С. 2).

¹⁹ Цей автобіографічний запис цитуємо за: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып.1. – С. 200.

²⁰ Ягич И.В. Служебные Миней за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095-1096 гг. – СПб., 1886. – С. 461.

²¹ Шапов Я.Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII вв. – М., 1978. – С.140.

²² Древняя русская литература. – С. 31 (Київ – град “славный”, “всеславный”).

²³ Яковенко Н. Символ “Богохранимого града” у київській пропаганді 1620-1640-х років. – С. 53; Ї ж. Символ “Богохранимого града” у пам'ятках київського кола (1620-1640-ві роки). – С. 298.

²⁴ Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI-XIV веков. – М., 2000. – № 118. – С. 136; Шапов Я.Н. Указ. соч. – С. 140-152.

²⁵ Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века. – М., 1986. – Ч. 1. – № 2. – С. 65; Клюг Э. Княжество Тверское (1247-1485 гг.). – Тверь, 1994. – С. 321 (серед численних прикладів, наведених автором, відзначимо тільки – як зразок “співіснування” різних дефініцій – нотатку у Євангелії 1418 р., написаному “в богоспасаемем и преславнем граде Тфери”).

²⁶ Романова А.А. Древнерусские календарно-хронологические источники XV-XVII вв. – СПб., 2002. – С. 193; Гальченко М.Г. Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII-XV вв. // *Palaeoslavica*. – 2003. – Vol. 11. – P. 97. – № 69.

²⁷ Романова А.А. Указ. соч. – С. 343.

²⁸ Зауважимо, зокрема, Біблію, написану у 1514 р. “в богохранимем великом и славном граде у Вильни” (Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т.5. – Кн.1. – С. 159-160); див. також: Собор в богоспасаемом граде Вильни бывший // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1878. – Кн. 1. – С. 5.

²⁹ Столярова Л.В. Указ. соч. – № 310. – С. 323-324.

³⁰ Кобяк Н.А., Морозова Н.А., Турилов А.А. Кириллические рукописные книги XV-XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*. – Kraków, 1997. – Т. 2. – S. 62.

³¹ Гальченко М.Г. Записи... – P. 104. – № 88.

³² Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1857. – Прим. 7.

³³ Южнорусские грамоты, собранные Вл. Розовым. – К., 1917. – Т. 1. – № 63. – С. 114. Див. також аналогічну згадку про Луцьк під 1462 р.: Гальченко М.Г. Записи... – P. 118. – № 128.

³⁴ Грамоти XIV ст. – К., 1974. – № 6. – С. 22.

³⁵ Див. щодо цього вище, с. 27-28.

³⁶ Кукушкина М.В. Книга в России в XVI веке. – СПб., 1999. – С. 172.

³⁷ Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском Патерике... – С. 78, 87 (прим. 101).

³⁸ Кучкин В.А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского Патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1995 г. – М., 1997. – С. 172, 232.

³⁹ Сенченко М., Тер-Григорян-Дем'янюк Н. У пошуках істини, або ще раз про час заснування Київської братської школи // КС. – 1996. – № 6. – С. 57, 59, 60, 61.

⁴⁰ Яковенко Н. Символ “Богохранимого града” у київській пропаганді 1620-1640-х років. – С. 53; Її ж. Символ “Богохранимого града” у пам'ятках київського кола (1620-1640-ві роки). – С. 298-299.

⁴¹ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 240.

⁴² Древняя русская литература. – С. 31.

⁴³ Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 2003. – Т. 40. – Приложение 1. – С. 156, 166; Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 612, 613.

⁴⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Л., 1927. – Т. 1. – Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Ст. 485.

⁴⁵ Докладніше див. вище, с. 21, 35-36.

⁴⁶ Так у середині XVI ст. характеризував Київ Михалон Литвин (Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С.96).

⁴⁷ Рогожский летописец // ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 15. – Вып. 1. – Ст. 181. Показовою є й позиція диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими, котрий у 1419 р. згадував про велич Києва у минулому часі: “Потщахся постигнути славный град Киев, иже бе мати и глава всем градовомъ рускимъ” (Книга хожений: Записки русских путешественников XI-XV вв. – С. 120).

⁴⁸ Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. – С. 6. Можливо, однак, що подібне тлумачення тексту Патерика, наявне у працях сучасних дослідників, є дещо “прямолінійним”; на думку Плюханової, йшлося, скоріш, про появу в храмі, що його мали збудувати грецькі майстри, ікони Богородиці (Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – СПб., 1995. – С. 43, 246-247); це тлумачення, певною мірою, корелює із думкою анонімного автора – “Ходіння до Царгорода” (злам XIII-XIV ст.), що саме “икона посылала мастера на Киев ставить церкви Печерская во имя Святыя Богородица” (Книга хожений. – С. 82).

⁴⁹ Летописи белорусско-литовские. – С. 239.

⁵⁰ Столярова Л.В. Указ. соч. – № 239. – С. 238. Цей запис є парафразою фрагмента Іларіонового “Слова про закон і благодать”

(порівн.: Древняя русская литература. – С. 30). Дослівне відтворення цього пасажу маємо у компілятивному “Послании на жидов и на еретики” ченця Сави (1488 р.): ЧОИДР. – 1902. – Кн. 3. – Ч. 2. – С. 89.

⁵¹ Древняя русская литература. – С. 153, 157.

⁵² Житие митрополита Петра // Прохоров Г.М. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Повесть о Митяе. – СПб., 2000. – Приложения. – С. 430. На вагу цього пророцтва у політичній свідомості вказує те, як Іван Грозний осмислював здобуття Полоцька (1563 р.): Соловьев С. М. Сочинения. – М., 1989. – Кн. 3. – С. 557. З особливим пошануванням ставився Грозний і до такої родинної реліквії як “крест Петра чудотворца, которым он благословил род наш” (див. його заповіт: Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. – М.; Л., 1950. – С. 433).

⁵³ Принаймні, вони постали у межах одного культурного коду – чого не можна сказати, наприклад, про пророцтво стосовно долі Вільна, яке міститься у легендарній частині білорусько-литовських літописів широкої редакції. Тут ідеться про те, що Гедимін побачив уві сні залізного вовка, “а в нем ревет, как бы сто волков выло”; як розтлумачив князеві його “наивышши ворожбит” Ліздейко, “волк железный знаменует – город столечный тут будет, а што в нем унутри ревет, то слава его будет слынути на весь свет” (Летописи белорусско-литовские. – С. 96, 153, 180-181, 201, 222).

⁵⁴ Временник Ивана Тимофеева. – М.; Л., 1951. – С. 83, 95, 127, 143, 253, 267 тощо.

⁵⁵ Маємо на увазі такі твори як “Сказание о убиении Даниила Суздальского и о начале Москвы”, “Сказание о зачатии Москвы и Крутицкой епископии”, “Повесть о зачале Москвы” (щодо останньої див. коментар: Плюханова М. Указ. соч. – С. 157-163). Виняток щодо цього становить “Летописец вкратце”, який містить, за виразом Карамзіна, “сказку, что Олег на пути своем в Киев построил Москву” (Карамзин Н.М. Указ.соч. – С. 247. – Прим. 292).

⁵⁶ Див. докладний аналіз цих колізій: Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – New York, 1998. – P. 21-60.

⁵⁷ Рогов А.И. Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами // Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978. – С.327. Детальніше про події 1482 р. див.: Pelenski J. Op. cit. – P.103-115.

- 58 Акты ЗР. – Т.1. – № 25. – С.36.
- 59 Докладніше див. с. 296-297, 306-307.
- 60 Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 1-2.
- 61 Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 2. – № 204. – С. 368-370.
- 62 Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 3. – № 52. – С. 157-158.
- 63 Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. – № 7. – С. 18-19.
- 64 Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – № 1. – С. 1.
- 65 Архив ЮЗР. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – № 31. – С. 63-64; № 36. – С. 73.
- 66 РДАДА. – Ф. 124, оп. 1628 р., спр. 1. – Арк. 38, 43.
- 67 Там само. – Ф. 124, оп. 1586 р., спр. 1. – Арк. 1-3.
- 68 Голубев С.Т. Древний помянник... – С. 56.
- 69 Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – № 21. – С. 32.
- 70 Там же. – № 17. – С. 26. Цікаво, що паралельно з отриманням цієї грамоти, у березні 1511 р., Микільський монастир дістав від Сигізмунда I одну службу людей у Мозирському повіті на знак часткової компенсації того, що “в них отошло за границу в Московщину” (Акты ЮЗР. – СПб., 1865. – Т. 2. – № 102. – С. 126).
- 71 Описание архива Посольского приказа 1673 года. – М., 1990. – Ч. 1. – С. 213.
- 72 НБУ, IP. – Ф. 301, № 595 (П.). – Арк. 186.
- 73 Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 17. – С. 26.
- 74 Див.: Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – № 91. – С. 386-388.
- 75 РДАДА. – Ф. 124, оп. 1586 р., спр. 1. – Арк. 4-5.
- 76 Михалон Литвин. Указ. соч. – С. 102.
- 77 Там же.
- 78 Софийские летописи // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т. 6. – С. 315.
- 79 Докладніше див.: Макарий. История русской церкви. – М., 1996. – Кн. 4. – Ч. 2. – С. 27, 205. Цікаво, що низка творів, присвячених цій події (послання святим, тропар і кондак на їхню честь), має в рукописах вказівку на авторство Івана Грозного. Дослідники ставляться до цієї згадки із різним ступенем довіри (порівн.: Рамазанова Н.В. Тропарь и кондак на пренесение честных

мощей князю Михаилу Черниговскому, "... творение Ивана, богомудрого царя, самодержца Российского" (к проблеме атрибуции) // Литература Древней Руси: Источниковедение. – Л., 1988. – С. 107-116; Калугин В.В. Андрей Курбский и Иван Грозный: (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя). – М., 1998. – С. 185, 214).

⁸⁰ СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 71. – С. 172. На цьому тлі не можуть не дивувати твердження, що, посилаючись на "отчину" своїх предків, володарі Московщини мали на увазі "передусім московських великих князів, а не давніх київських" (Кінан Е. Російські історичні міти. – К., 2003. – С.18-19).

⁸¹ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сизизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). – М., 1843. – С.51.

⁸² Halperin C.J. Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought // Russian History. – 1980. – Vol. 7. – Pt. 3. – P. 320.

⁸³ Казанская история. – М.; Л., 1954. – С.57. Див. також коментар: Pelenski J. Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438-1560-s). – The Hague; Paris, 1974. – Chap. VII.

⁸⁴ Сеницына Н.В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV-XVI вв.) – М., 1998.

КИЇВСЬКІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІФИ (XV-XVI ст.)

В історії Києва чимало парадоксальних моментів, подеколи й досі не зауважених науковцями. Здається, нікого не дивує те, що це місто, попри його поважний вік (котрий навіть у його “писаному” вимірі сягнув за тисячолітній рубіж), по суті, не має специфічно міської міфології – того шару легенд, котрий наростає паралельно із наростанням культурного шару. Певно, не варто вдаватися до невивідних для Києва європейських паралелей – досить порівняти його, для прикладу, зі Львовом, де майже кожен куток старого міста оповитий легендами¹. Що ж до Києва, то тут вартими подиву є не лише незрівнянно менша “щільність” міфологічних нашарувань, а й те, що вони міцно “прив’язані” до давньоруської літописної традиції – власне, до “Повісті временних літ”, звідки почерпнуто загальновідомі перекази про засновників Києва, мандрівку та пророцтво апостола Андрія, поганського ідола, що дав назву Видубичам тощо.

Немає підстав для сумнівів у тому, що за доби середньовіччя у Києві таки існувала більш-менш розроблена міська міфологія – згодом призабута, як і найдавніший міський герб, навколо якого й досі ламають списи науковці². Так само, між іншим, пішли у непам’ять і давні прислів’я, пов’язані з Києвом, з яких в обігу залишився хіба що той “язик”, який “доведе до Києва”. Лише крихти цього фольклору знаходимо у джерелах. Зокрема, Ян Бінвільський нотує колоритну “примовку”: “Кияне – ледаякия жиди”³, а Михалон Литвин цитує “народну при-

повідку роксоланів”: “З київських пагорбів можна побачити багато інших міст”⁴. З останньою, до речі, виразно перегукується фраза з “Задонщини”: “Взьдем на горы киевския и посмотрим славного (Д)непра, и посмотрим по всей земли Русской”⁵, а також слова, нібито адресовані кримським ханом польському королеві: “Зійшовши на київські гори, я б одним оком дивився звідти на свій Бахчисарай, а другим – на твій Краків”⁶. Те ж коріння має, напевно, й образ Києва як сторожової вежі, який фігурує в матеріалах Люблінського сейму 1569 р. поруч із метафорою “Київ – брама”⁷.

Що ж стосується середньовічної київської міфології, то вона вочевидь відрізнялася від літописної. Останнє є очевидним хоча б з огляду на занедбання місцевої традиції літописання, яка перервалася після Батієвої навали й відродилась у місті лише в XVII ст.⁸ Відтак, не дивно, що серед киян подеколи панували вкрай невиразні уявлення про власну минувшину – так що коли Гійом Левассер де Боплан захотів “дослідити історію русів, аби дещо довідатися про давні часи цих місцевостей”, то, “розпитавши кількох найученіших з-поміж них” (як вважають – викладачів Києво-Могилянського колегіуму, який Боплан звав “університетом, або академією”), він почув лише “давній переказ”, згідно з яким дві тисячі років тому Чорне море “простягалось до Московії” й “покривало всі ці рівнини” (й тому “всі руїни старовинних замків і древніх міст... розташовані на підвищеннях та найвищих горах і жодної – на рівнинному місці”)*, та згадку про цілковите знищення

* Очевидно, йдеться про усну традицію, зафіксовану в XIX ст. у Поліссі – твердження, що колись Чорне море сягало Пінська й відступило тільки тоді, коли якийсь київський князь розкопав гори (див.: Kraszewski J. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy. – Paryż, s.a. –

Києва (за винятком Софійського та Михайлівського соборів) “близько 900 (!) років тому”⁹.

Доволі скромну обізнаність зі своєю минувиною демонстрували й київські міщани, звертаючись у 1654 р. до царя Олексія Михайловича з проханням відновити їхні права на маєтності, котрі їм “даны были от великих князей российских тому ныне лет с 200” – тобто в середині XV ст., коли в Києві майже століття порядкували литовські князі Гедиміновичі¹⁰. Останнім якимось не залишалося місця в історичній пам’яті – так що навіть ректор Києво-Могилянського колегіуму Іоаникій Галятовський у своєму “Ключі розуміння” (1659 р.) стверджував, що “по Батию великие князе московские в Чернегове пановали”¹¹. Коли ж Кирило Транквіліон-Ставровецький, присвятивши своє “Євангеліє Учительне” (1619 р.) нащадку Гедиміна князю Юрію Чорторійському, згадав у передмові про успіхи його славного предка у війнах з руськими князями, то наразився на критику з боку колишнього київського ченця Афанасія Китайчича. Той уважав, що, “князя Черторыскаго ласкаючи”, Кирило “написал неправду, понеже при великом князе Владимире и при его княжении в Киеве все было царство вместе (вар.: мирно) и нераздельно”¹² – здається, не усвідомлюючи, що часи Володимира Святославича і добу Гедиміна (якими б

S. 95); можливо, це був відгомін незнаної нині легенди про спорудження Змійових валів. До цієї ж традиції, напевно, тяжіє також занотований у XIX ст. переказ про те, що одне з розташованих поблизу Слуцька боліт підземним ходом сполучається з Чорним морем (цит. за: Маліноўскі М. Адам Кіркор чытае Герадота // Гістарычная брама. – 2002. – № 1-2. – С. 30). Вказівка на Слуцьк, до певної міри, здатна прояснити шляхи поширення цієї київської легенди: адже сам він став родовим гніздом Олельковичів після ліквідації їх київського уділу.

примарними не були його завоювання на Русі) відділяють цілих три століття.

Очевидно, що уявлена зацитованими пам'ятками деформація історичної пам'яті суттєво сприяла міфологізації минувшини. На жаль, аби відтворити ці новостворені міфи (як і оцінити глибину пресловутої “народної пам'яті”¹³), ми не можемо скористатися з наративних джерел місцевого походження (за їх браком). Те, що ми маємо – це, за незначними винятками¹⁴, описи чужинців, які й самі активно вдавалися до міфотворчості, а подеколи видавали за усні перекази традицію суто книжного походження (як, наприклад, ототожнення Києва з Троєю¹⁵). Показовою щодо цього є позиція австрійця Сигізмунда Герберштейна, котрий у своїх “Записках” нотував: “Русини твердять, нібито половці – це готи”, – хоч насправді запозичив це твердження (на його погляд, хибне) з “Трактату про дві Сарматії” Матвія Меховського¹⁶. Звідти ж походить інформація автора “Універсальних реляцій” (1591-1592 рр.) Джованні Ботеро про те, що київський митрополит Ісидор після підписання Флорентійської унії (1439 р.) був “вбитий русинами” – хоч самий Ботеро твердив, що дістав її у формі усного повідомлення¹⁷. Ці-

* Нагадаємо, що насправді Ісидор мирно спочив у 1462 р. в Італії, а в його візиті до Києва на шляху із Флоренції до Москви не було драматичних колізій: у лютому 1441 р. київський князь Олелько Володимирович офіційно підтвердив “господину и отцу своему Сидору, митрополиту киевскому [и] всея Руси, что издавна прислушала митрополии” (Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – М., 1976. – С. 179-181) і ще наприкінці XV ст. ім'я уніата Ісидора фігурувало у пом'янику Києво-Печерського монастиря, відновленому після того, як попередній у 1482 р. “изгорел пленением киевским безбожнаго царя Менкирея и с погаными агаряны” (Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 4, 6).

каво, що в XVII ст. аналогічна традиція постала в українському письменстві: в наявному у так званому “Збірнику Коцаківського” переліку київських митрополитів Ісидор таврується як “геретик, римского костела поборник”, котрий “утек з Москвы и с Києва до Риму и з Риму зас пришол до Києва, и так кияне его за баламутню у Днепре утопили”¹⁸. Те саме стверджується й у “Пересторозі”¹⁹; отже, в XVII ст., в умовах гострого міжконфесійного протистояння, долю Ісидора було переосмислено у відповідності до тогочасних “традицій” – згадаймо хоча б погрози Смотрицькому та його однодумцям, запідозреним у схильності до унії (“Не один з вас Славути нап’ється”), або вбивство у 1618 р. намісника митрополита-уніата Антонія Грековича, якого козаки, за свідченням того ж “Збірника Коцаківського”, “поймавши... против Выдубицкого [монастыря] под люд [тут: лед] посадили воды пити”²⁰.

Та повернемося до питання про описи Києва, зроблені західноєвропейськими дипломатами, купцями, вченими, котрі, подорожуючи східноєвропейськими обширами, ретельно нотували як власні враження від побаченого, так і інформацію, видобуту ними з різноманітних джерел, що правила їм за орієнтир у цьому, користуючись виразом краківського єпископа Матвія, “іншому світі”²¹. Не слід забувати, що в XV-XVI ст. Східна Європа була для західноєвропейців цілковитою terra incognita, що її “відкриття” відбулося мало не одночасно з відкриттям Америки – принаймні, так твердив, маючи на увазі Північно-Східну Русь, славетний російський історик Сергій Соловйов²². Повною мірою це парадоксальне на перший погляд твердження стосується й південного заходу східнослов’янських земель² – хоча перебування у складі Литовської та Польської держав й наближувало їх до Заходу.

Щоправда, й про самі ці краї там мали доволі туманне уявлення – однак Польща стала тим інформаційним “містком”, який зв’язав Україну із Західною та Центральною Європою. Перший пролом у стіні мовчання був зроблений у 1517 р., коли, з нагоди шлюбу короля Сигізмунда I та італійки Бони Сфорца, побачив світ “Трактат про дві Сарматії” краківського каноніка Матвія Меховського. Назва твору пояснюється традиційним для того часу сприйняттям наявних етногеографічних реалій крізь призму античних алюзій. Як слушно відзначив відомий український дослідник Дмитро Наливайко, “незвичайно високий авторитет античності, органічно властивий Відродженню, і той факт, що південь Східної Європи входив до античної ойкумени й описувався греко-римськими вченими та письменниками, породжував у гуманістів XV-XVI ст. спокусу в пізнанні й висвітленні названого регіону спертися на класичну спадщину, на античні авторитети... Зрозуміла річ, це була ілюзорна установка гуманістів Відродження, яка не могла дати продуктивних наслідків у пізнанні сучасної їм Східної Європи; більше того, в деяких випадках вона призводила до затуманення і своєрідної містифікації реальностей життя тогочасної України”²⁴.

Найпоказовішою щодо цього є “скіфська подорож” видатного італійського гуманіста Помпонія Лета, під час якої він дістався берегів Дніпра й Чорного моря. У своєму описі цієї мандрівки, здійсненої у 1479-1480 рр., він, за словами того ж Дмитра Наливайка, “ніби не помічає тієї обставини, що від Вергілія й Овідія його віддаляють півтори тисячі років... В його викладі реальність тогочасної України пробивається крізь густу пелену застарілих античних уявлень і ремінісценцій”²⁵.

Описуючи свої враження, Помпоній Лет широко вдавався до “скіфської” та “сарматської” термінології, почерпнутої з творів Геродота й Птолемея. “Теперішніми сарматами” він називав поляків і литовців, а “скіфами” – русів. Спостерігаючи за життям останніх, він зауважив, що основним їхнім заняттям є землеробство – вирощування пшениці, жита, проса й вівса; втім, правдивість його спостережень зводиться нанівець твердженням, що врожай збирають у жовтні, а з зерна роблять не хліб, а лише борошняну затірку – хоча останнє й викликає у пам’яті літописну легенду про борошняний кисіль, який врятував від облоги мешканців Білгорода у 997 р. Нагадаємо, що тоді, послухавшись мудрого старця, жителі цього київського “пригородка” вкопали в землю діжки із цим киселем і медом, завдяки чому й переконали печенігів, що “имеют кормлю от земли”²⁶. Певно, не варто доводити апокрифічність цього сюжету – однак заслуговує на увагу, що й Помпоній Лет не забув згадати про мед як елемент “скіфського” способу життя: “Різних медів у них стільки, скільки різних вин на Заході”. Втім, важко судити, чи існувала на Київщині фольклорна традиція, пов’язана з білгородською облогою; використання цього сюжету в XVII ст. С. Косовим (при “реконструкції” генеалогії Адама Киселя²⁷) мало, без сумніву, книжне підґрунтя.

На відміну від Помпонія Лета, котрий у своїх візіях України спирався, головним чином, на Геродота, Матвій Меховський віддавав перевагу Птолемеєвій “Географії” з властивим їй уявленням про південь Східної Європи як Європейську Сарматію, що відділяється від Сарматії Азійської Танаїсом (Доном). З другого боку, він спирався не на власні враження, а на оповіді сучасників. Звідси – наявні у його творі помилки (наприклад, твердження, що

Волга впадає в Чорне море, а Південний Буг – притока Дніпра), а також елементи гіперболізації, що пишним цвітом розквітли в пізніших описах України: “Це дуже родючий край, багатий хлібом і медом. Хоч там дуже недбало обробляють землю, орють мало й неглибоко, а сіють поверху, пшениця там родить три роки поспіль тільки тому, що під час жнив певну кількість зерен розсипають по землі, аби вони зійшли наступного року без обробки й оранки поля. Трава на пасовищах росте там так швидко й щедро, що за три дні виростає більше сажня, а за більший час обплутує й ховає плуг, забутий у полі”²⁸.

Дані Меховського про Київ губляться серед таких екзотичних описів. Він знав, що до розорення міста татарами в ньому було понад триста церков – і “деякі з них ще й досі височіють, запустілі, серед терну й чагарника, як притулок для диких звірів”²⁹. Сьогоднішня Києва репрезентував, натомість, замок литовського воєводи, зроблений з дубових колод, та Михайлівський і Успенський собори, на яких уціліли рештки позолоти. Останній був частково відреставрований Семеном Олельковичем – онуком Володимира Ольгердовича, котрий першим з литовських князів посів київський стіл і, охрестившись, узяв собі ім’я свого далекого попередника, Володимира Святого. Як зазначається у “Синописі”, князь Семен відновив головну церкву Києво-Печерського монастиря після століть її запустіння “от нашествия злочестиваго Батяга”; він також обдарував її “златом и сребром, и сосудами церковными” та “в ней же и сам погребен бысть в гробнице, юже сам созда”³⁰. Згодом в Успенській церкві з’явився також мармуровий надгробок Костянтина Івановича Острозького роботи відомого львівського різьбяря Себастьяна Чешека, встановлений у 1579 р. сином померлого

князя (скульптура загинула у 1941 р. під руїнами Успенської церкви)³¹. На нього неодноразово звертали увагу іноземні подорожники; однак зрозуміло, що до найвідомішого з-поміж київських монастирів їх, як і прочан, вабили чудотворні моці печерських угодників, густо оповиті чутками та легендами*.

З іноземців чи не першим згадав про “дуже давні гробовці з тілами, не пошкодженими тлінням”, австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн, котрий двічі – у 1517 і 1526 рр. – побував у Московській державі, маючи в багажі “Трактат про дві Сарматії” Матвія Меховського³². У надрукованих ним у 1549 р. “Записках про Московію” він часто полемізував з Меховським, а подеколи – уточнював його дані. Щоправда, описи України, що вийшли з-під пера Герберштейна, були так само “заочними”, як і описи Меховського; однак він мав за інформатора сина Мартіна Гаштольда, литовського канцлера (й до того ж володаря Любеча) Альбрехта Гаштольда. Очевидно, лише від нього він міг дізнатися про існування у Києві узгір’я, долаючи яке можна втратити все майно на користь казни, якщо при цьому поламається візок³³. Йдеться про звичай,

* Щоправда, у порівнянні з давньоруською добою чудес у монастирі поменшало – принаймні, якщо судити з Патерика, що його текст збагатився в пізніші часи лише на одне оповідання, коротке й водночас містке: “В лето 6971 (тобто в 1463 р. від Різдва Христового) в Печерском монастыре сотворися знамение таково. При князе Семене Александровиче и при брате его князе Михаиле, а при архимандрите печерском Николе печеру держал некто Дионисий, нарицаемый Щепа. Сей прииде на Великдень в печеру покадити телеса усопших, и прииде в место, что зовется Община, и, покадив, рече: “Отцы и братия, Христос воскрес! Сего дни есть Великдень”. И отвещали, яко гром тучен: “Воистину воскрес Христос!” (Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. – К., 1931. – С. 193).

зафіксований у документах таким чином: “Которые купцы коли едут с Киева и возы свои товаром тяжело накладывают, для мыта, и жбы возов меньше было (тобто аби зменшити суму митного збору, яким обкладалися візки з товаром); и в которого купца воз поломится с товаром, на одну сторону по Золотые ворота, а на другую сторону – по Почайну реку (тобто в територіальних межах тодішнього Києва), ино тот воз с товаром биривали (тут: конфісковували) на воеводу киевского”³⁴

Чимало уваги приділив ролі торгівлі у житті середньовічного Києва автор трактату “Про норови татар, литовців і москвитян” (бл. 1550 р.) Михалон Литвин. За його словами, завдяки їй “київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візничі, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні турок, ні татарин на це не скаржились. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заметами. Тому трапляється, що в непоказних київських хижках – утім, переповнених плодами, овочами, медом, м’ясом і рибою, – з’являються дорогі шовки, коштовності, соболині та інші хутра й прянощі в такій кількості, що я й сам, бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільні, а перець, дешевший за сіль”³⁵.

Науковці звичайно не ймуть віри останнім словам Литвина. Дещо гіперболізованим є й поданий ним образ українських земель – власне, “щасливої та родючої Київщини”, де “Борисфен плине медом і молоком”. Щоправда, цю біблійну метафору Литвин супроводжує прагматичним коментарем – мовляв, татари звать так Дніпро тому, що “у верхів’ях він тече місцями лісистими й медоносними, а в пониззі – степами, придатними для випасу худо-

би, й, відтак, дає місцевим жителям удосталь молока та меду”. У решті ж випадків авторові явно забракло почуття міри – чого варте, наприклад, твердження, що кожний селянин щороку вбиває по тисячі сайгаків під час їхніх сезонних міграцій, а на зубрів та оленів полюють лише заради їх шкіри, викидаючи майже все м’ясо³⁶. Відстань між даними Литвина та їх фактичною основою добре характеризує його опис рибної ловлі на “золотій” Прип’яті (званий так за її природні багатства), у гирлі р. Тури*: у березні “вона наповнюється такою безліччю риби, що спис, кинутий в її гущу, застрягає й не падає, ніби його встромили в землю – так густо йде риба. Я й сам би цьому не повірив, якби не бачив багато разів, як звідти безупинно вичерпують рибу й наповнюють нею щоденно близько тисячі возів чужоземних купців, котрі щороку з’їжджаються туди”³⁷. Ця картина, від якої стискається серце сучасного рибалки, різко контрастує з даними ревізії 1552 р., котрі свідчать, що в Турі виловлювали 150-200 кг риби, та й то не щороку³⁸.

Але якщо вилучити з поданого Литвином опису Київщини деякі очевидні гіперболізми, його дані не будуть суттєво відрізнятися від тих, що містяться в тогочасній документації. Згадаймо, наприклад, привілей, виданий киянам після ліквідації їхнього удільного князівства. Аби запобігти “грабежам бесправным” (свавіллю) київських воєвод, у документі застерігалось, що у шляхетських маєтках ті не можуть “по пасекам и по землям бортным медов не себе брати, а по рекам не мают бобров гонити (тут: ловити. – *О.Р.*) и озер их волочити (ловити рибу волоком. – *О.Р.*),

* Про “рибну ріку Тур” згадував і Герберштейн (Указ. соч. – С. 186); її ототожнюють з р. Турією чи р. Прудок (див.: Михалон Литвин. Указ. соч. – С. 140).

ани по лукам их осетров брати, ни по ловом всякого зверу ловити, ни стреляти, ни птах не ловити, ани стрельцов своих не мают в их именья всылати... А на месте киевском и по иншим замком нашим, што кольвек люди их на продажу привезут медов, жит и ярин, и бобров, и куниц, и лисиц, и рыб свежих и вяленых, того всего воеводы киевские, пенязи (гроші. – *О.Р.*) не заплатив или силою не мают брати”³⁹.

Цей офіційний за характером перелік місцевих природних багатств виразно перегукується із рядками з твору Михалона Литвина: Київщина, “оточена з усіх боків полями й лісами, настільки родюча, що ниви, зорані всього раз двома биками, дають багатий ужинок... Старі дуби та ясени, які мають дупла, багаті бджолиними роями й медом, приємним на колір та смак... На берегах річок живе сила-силенна бобрів... Птахів навдивовижу багато... Собак годують дичиною та рибою, оскільки в річках неймовірна кількість мальків і розмаїття великої рибини”⁴⁰.

Прикро, що описуючи самий Київ, Литвин обмежився побіжною згадкою про його “величні церкви” й Печерський монастир; аби компенсувати цей брак інформації, треба звернутись до його розлогих описів, які сягають самого кінця XVI ст.

Один із них належить Мартінові Груневегу – уродженцю Гданська, котрий юнаком у складі групи львівських купців був переїздом у Києві у жовтні 1584 і вересні 1585 р. По двадцяти роках він, спираючись на тогочасні нотатки, описав свою подорож у мемуарах, цінних не тільки докладністю та ґрунтовністю, а й замальовками на берегах цього незвичного рукопису, які дають можливість реконструювати загальний вигляд Києва й окремих його частин і будівель⁴¹.

Варто зауважити, що в середині XVI ст. державні чиновники, описуючи місто із фіскальною метою, нотували: “В місті Київському ані ринку порядного, ані вулиць слухних нема – попросту оселяються, як у лісі, кожному вільно будувати, як заманеться і на якому місці бажає”⁴². Таке ж враження справив Київ і на Груневега, котрий з приводу хаотичності його забудови написав: “Тут, у Києві, йдеш між дерев’яними будівлями і парканами неначе у багатолюдному селі, покрученими, нерегулярними вулицями. Кожен двір має власний великий садок, город і багато будівель для худоби та людей. Все це розкидане тут і там, неначе гониться одно за другим”.

За Груневегом, нижнє місто (тобто Поділ), що “лежить у глибокій долині”, має форму трикутника і не оточено муром – з двох боків воно захищене горами, а з третього, вздовж Дніпра, “має замість муру паркани городів”. У нижньому місті знаходяться крамниці, ринок, гостиний двір для купців. “На ринку стоїть Богородична церква (Богородиці Пирогощі. – *О.Р.*), мурована, але мала і стара, до того ж у кількох місцях пошкоджена (мабуть, під час пожежі). Вона крита гонтами і має посередині баню з дошок, грецького зразка. Її дзвіниця також дерев’яна”.

“Над містом, – веде далі Груневег, – на високій горі (сучасна Замкова. – *О.Р.*) лежить замок, великий, але поганой будови, з дерева, обмазаного глиною... Від замку до Дніпра простяглася далі гора дещо вища (сучасна Старокиївська. – *О.Р.*)... На вищій горі є широка рівнина” – старе місто Києва. З розташованих тут будівель найбільше враження на Груневега справив Софійський собор – символ колишньої величі Києва, що його у XVI-XVII ст. звали восьмим (а подеколи й “єдиним”) чудом світу⁴³. На думку Груневега, цю “гарну велику церкву за прикладом і назвою

Св. Софії константинопольської” спорудив князь Володимир – і саме з нею була пов’язана архіпастирська діяльність “святого мученика Ісидора”, про якого ми згадували вище. Докладно описавши собор, Груневег занотував ще одну легендарну традицію: “Над великими церковними дверима (зі сторони спуску) вміщено великий зелений камінь, подібний до дзеркала. Про нього в народі є дивна легенда, а саме, що у цьому дзеркалі видно те, що вважалося таємним, і про це розповідають різні історії”

Дані Груневега про інші споруди верхнього міста досить скупі. Все ж з його записок ми дізнаємося про те, що наприкінці XVI ст. поруч із Св. Софією знаходилися рештки п’яти зруйнованих церков: “Золоті Ворота ще стоять” і, попри руйнацію, над ними збереглася надбрамна церква. Вціліла й позолота верхньої бані Михайлівського собору – хоча “краї даху навколо свинцеві, бо не вистачило золота”; це пояснення безпосередньо пов’язане із наведеним Груневегом легендарним переказом про нашестя Едігея: “Коли Едіга... здобув місто, втекли жінки до замку і молилися Богу. Оскільки він їх захистив, вирішили дати свої коштовності на позолоту церкви і це здійснили після того, як Бог врятував їх від поганих”

Споглядаючи Золоті Ворота, Груневег не міг не згадати іншу легенду – яку, щоправда, вважав незаперечним історичним фактом: те, що в 1018 р. польський король Болеслав Хоробрий, підтримавши свого зятя Святополка Окаянного у боротьбі з Ярославом Мудрим, опанував Київ і вищербив свій меч (“принесений ангелом з неба”), вдаривши ним на знак звитяги по Золотих Воротах (насправді збудованих у 30-х роках XI ст.); так у середньовіччі пояснювали назву коронаційного меча польських королів – Щербець. Початок цій традиції поклав безімен-

ний історик кінця XI – початку XII ст., знаний як Галл Анонім. Він не лише створив, за висловом Михайла Грушевського, “улюблений образ польської історії – Болеслава, що січе мечем київські Золоті Ворота”⁴⁴, а й запровадив до обігу твердження, що “відтоді Русь надовго стала данницею Польщі” (цілком безпідставне з огляду на утвердження на київському столі у 1019 р. Ярослава Мудрого)⁴⁵.

Як гадають, Галл Анонім приписав Болеславу Хороброму (тобто фактично подвоїв) вчинок його нащадка Болеслава Сміливого, котрий, здобувши Київ у 1069 р., нібито “залишив на Золотих Воротах пам’ятний знак від удару свого меча”⁴⁶. На жаль, давньоруські літописи нічого не знають про такий промовистий жест Болеслава Сміливого, приписуючи натомість Севенчу, сину половецького хана Боняка, прагнення “сечи в Золотые Ворота, яко же и отец мой” (1151 р.)⁴⁷.

Інший польський історіограф, Вінцентій Кадлубек, котрий творив на століття пізніше за Галла, активно використовуючи доробок свого попередника, зауважив, що висічений Болеславом Хоробрим “знак залежності” на Золотих Воротах окреслив східний кордон його володінь⁴⁸. На заході ж такою межею нібито стала залізна колона на р. Сала в землях саксів⁴⁹; у пізнішій літературній традиції цей межовий знак був мультиплікований, з’явившись, зокрема, й на руських теренах. Ян Длугош першим запровадив до обігу твердження про існування “й дотепер, як кажуть люди”, трьох залізних стовпів у гирлі Сули, що ними Болеслав Хоробрий, наслідуючи Геракла, позначив східні кордони Польської Корони⁵⁰. Пізніше М.Стрийковський твердив, що Болеслав “на знак своєї звитяги поставив два великі залізні стовпи посеред ріки Дніпро,

де в нього впадає Сула”⁵¹; в “Анналах” Ст. Сарницького (1587 р.) занотовано, що, опанувавши Київ, Болеслав “попрямував до Борисфена і там, за прикладом Геркулеса, позначив давні кордони Сарматії трьома залізними колонами, спорудженими при злитті Сули та Борисфена”⁵².

Ця легендарна традиція, по суті, залишилася поза увагою фахівців. Виняток у цьому сенсі становить лише спеціальне дослідження Ф.Равіти-Гавронського⁵³, котрий, однак, пішов хибним шляхом, ототожнивши згадані Длугошем залізні колони із кам’яним стовпом, який знаходився в районі сучасної Аскольдової могили, поблизу Микільського монастиря. Його існування зауважив у середині XVII ст. Павло Алеппський (“Перед монастирською брамою, біля самої дороги, що веде з Києва до Печерська, стоїть білий кам’яний стовп із золотим образом св. Миколи”⁵⁴); згадує про нього й опис Києва 1682 р. (“... От ворот, что словут Печерские, от тех ворот чрез поля к Печерскому монастырю до каменного столба, что против Николаевского Пустынного монастыря, по мере сто 80 сажень. Каменной столб стоит среди поля, на нем образ Святителя Христова Николая чудотворца; от того столба до Печерского местечка и до башни, что словут Киевская, по мере дорогою 440 сажень”⁵⁵).

Очевидно, що запропоноване польським дослідником ототожнення є абсолютно довільним. Взагалі ж занотовану Длугошем традицію можна було б відкинути як виразно недостовірну, коли б не той парадоксальний факт, що щось на зразок згаданих ним “пам’яток” таки існувало у Подніпров’ї. У 1627 р., під час переговорів з представником брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького, Гасан-паша висловлював намір будувати фортецю там, “де знаходяться давні рештки двох залізних стовпів, вко-

паних над Дніпром у землю, неподалік від яких є надгробки з написами”⁵⁶. Подібні покликання на могили предків не раз використовувалися турецько-татарською стороною для обґрунтування прав власності на певні терени⁵⁷; цього разу, однак, вони наразилися на глузливі “контраргументи” польського посланця Балтазара Вітовського: мовляв, можна й “тисячу таких стовпів вкопати”; що ж стосується давніх поховань, то “там міг хтось визначний померти, хто мав приятеля доброго, [котрий] для пам’яті збудував йому надгробок з якимось надписом. Так само могло б статися, коли б я там помер, маючи доброго приятеля або слугу”⁵⁸. Це, однак, аж ніяк не прояснює, звідки взяли над Дніпром залізні колони, що ними, як унаочненням своїх історичних прав, послуговувались як турки, так і поляки. Скидається на те, що це були все-таки пам’ятки татарської старовини, згодом зруйновані часом; у будь-якому випадку спорудження їх Болеславом Хоробрим є куди неймовірнішим, ніж згадане вище кресання ним Золотих Воріт.

Із останніми була пов’язана й інша легенда, також репродукована Груневегом (а перед ним – Михалом Литвином⁵⁹): “двері звідтіля знаходяться в Гнезно в кафедральному соборі”; вони були зроблені греками й вивезені до Києва Володимиром Святим зі сплюндрованого ним Корсуня (Херсонеса). Насправді ж двері гнезненської катедри зі сценами з життя св. Войцеха були зроблені за спеціальним замовленням німецькими майстрами близько 1175 р.

Киян, здається, часом драгували “зазіхання” на їхні Золоті Ворота. Принаймні, один із літописів XVII ст., вже згаданий вище “Збірник Кошчаківського”, містить спародійовану версію походу Болеслава Сміливого: “той король узяв Київ, а в’їжджаючи до Києва, у місто, утяв мечем сво-

їм фортку позлоцисту (тую фортку прозвали люди невігласи Золотими Воротами) й утяв угол тоєї фортки, на знак звитязтва київського, і взяв тую фортку з Києва... і вивіз до Гнезна, де й тепер єсть у костелі”⁶⁰.

Однак повернемося до Груневега, котрий побував і в Печерському монастирі, де відвідав Успенську церкву і підземні печери. Там йому показали “багато тіл тих, кого вважають святими, і інших, вартих пам’яті”; серед них подорожнику особливо запам’ятався “цілий велетень”, що його ім’я – Чобіток – наводить інший іноземець, згаданий вище посланець імператора Рудольфа II до запорізьких козаків Еріх Лясота, котрий побував у Києві у 1594 р. У своєму щоденнику він записав пов’язану із Чобітком легенду: “Одного разу на нього несподівано напало багато ворогів, саме коли він узув один чобіт. Не встигши в поспіху знайти іншої зброї, він узявся боронитися другим чоботом і перебив їх усіх. Звідси й дістав своє ім’я”⁶¹.

Пізніше Афанасій Кальнофойський пояснив у своїй “Тератургімі” (1638 р.), що Чобітком “даремно зве простолюду” Іллю Муромця, похованого у Ближніх печерах. Він іронізував над тими, хто славетного давньоруського героя “титулує невідомо яким Чобітком (дивно, що не Бріарем)”, і ставив оповідання про нього в один ряд із вигадками про те, що київські печери проходять під Дніпром і сягають Москви⁶². Так само критично був налаштований автор книги “Київські печери, чи Київ підземний” (1675 р.) Іоанн Гербіній, котрий листувався з печерським архімандритом Інокентієм Гізелем. Гербіній ополчився проти польського письменника Флора, котрий не тільки обстоював справедливість цих вигадок, а й твердив, що київські печери вириті італійцями й обкладені міддю. Гербіній це заперечував, покликаючись на свідчення очевидців – та й

“де узяти стільки міді, аби викласти нею печери, що простяглися на 100 німецьких миль (тобто 750 км. – *О.Р.*). Дивуюся вченим мужам!”⁶³ Останній вигук варто переадресувати тим нинішнім науковцям, котрі намагаються реанімувати твердження, що видавалися абсурдними 300-400 років тому⁶⁴.

Завдяки щоденнику Лясоти до нас дійшло ще кілька легендарних переказів, пов'язаних із київськими святощами. У печерах він бачив поховання двох друзів, “про яких розповідають, ніби за життя вони так любили один одного, що схотіли разом лежати в труні, один з правого, а другий з лівого боку. Але коли один з них поїхав на якийсь час, а потім, повернувшись додому, довідався, що його товариш три роки тому помер, він пішов до труни. Коли ж побачив, що покійний лежить у труні не з того боку, як вони між собою домовились, він промовив до нього, щоб той зайняв своє місце й пустив його на своє. На це покійний відразу посунувся, а той, хто був ще живим, ліг біля нього і тут же помер, залишившись і мертвим біля нього”⁶⁵.

Так Лясота занотував усну традицію, пов'язану з похованням в одній труні преподобних Феофіла й Іоанна. Симптоматично, що цей факт витлумачувався в категоріях досить поширеного в Україні звичаю побратимства, про який Себастьян Кльонович написав у своїй “Роксоланії”:

Не лише рідних братів на Русі ти зустрінути можеш,
Зближує їх не лише спільної крові зв'язок.
Часто буває, що словом два руси єднаються твердо,
Руку подавши, навек рідні вони відтепер...
При вівтарях присягають на вічне вони побратимство,
Клятвою часто також скріплюють дружній зв'язок.
Руси в подружжі своєму, бува, розлучитися можуть,
Та побратимства зректись – зовсім нечувана річ⁶⁶.

Дещо іншими були асоціації Мартіна Груневега, котрий на час написання своїх мемуарів став ченцем домініканського ордену. Коментуючи історію про двох похованих в одній труні богатирів, які зажили слави боротьбою з невірними (що про них на зворотній дорозі до Києва йому розповів один із його співтоваришів, маючи “найсильніше бажання” побачити їх на власні очі), він згадав оповідь Леандра про домініканців Петра й Бенедикта: другий помер, тільки-но почувши про смерть свого співбрата (s. 1246-1247).

Опис нижнього (чи “нинішнього”) міста у щоденнику Лясоти багато в чому подібний до опису Груневега. За Лясотою, воно “досить просторе, бо майже біля кожного будинку є сад. У ньому багато руських церков, майже всі дерев’яні, лише одна на площі мурована з каменю (церква Богородиці Пирогощі. – *О.Р.*)”. Є тут також католицький кафедральний костюл і вірменські церкви – усі дерев’яні, як і замок, що височіє над містом.

“Там, де видно руїни і де колись стояло старе місто, – занотовує Лясота, – будинків тепер або зовсім немає, або залишилося мало”. Серед архітектурних споруд верхнього міста він відзначає Михайлівський Золотоверхий собор і Золоті Ворота; але найбільше враження на нього справив “гарний і пишний храм, званий Святою Софією, настільки великий і просторий, що рівного йому не може бути, збудований царем Володимиром за зразком храму святої Софії у Константинополі. Нині він ще якось стоїть, але вже валиться. Верхнє склепіння, особливо посередині, прикрашене тонкою мозаїчною роботою, підлога внизу викладена гарними кольоровими камінцями”

Лясоті не пощастило побачити у соборі таємничий дзеркалоподібний камінь, про існування якого ми чули

від Груневега. Описуючи інтер'єр Святої Софії, він відзначає: "Храм угорі має галерею (або хори), ажурні арки якої від одної колони до другої витесані з суцільних плит голубуватого каменю. В одній з них просто навпроти високого вівтаря є круглий отвір заввишки в півліктя, тепер закиданий вапном. Кажуть, що там колись містилося дзеркало, у якому за допомогою мистецтва магії можна було побачити все, що замислиш, навіть за кілька сотень миль. Але якось, коли один київський цар вирушив у похід і довго не повертався, його дружина, скучивши за своїм паном, скористалася з дзеркала і щодня дивилася у нього, щоб побачити, що робить її чоловік і як йому ведеться. Але якось, побачивши, що він кохається з полонянкою, вона так розсердилася, що розбила дзеркало"⁶⁷.

Від Лясоти ми дізнаємося про поховання, котрі знаходилися в соборі, хоч їх далеко не завжди можна ідентифікувати – як, наприклад, "доньку якогось царя", чие тіло спочивало в залізній труні. Таке ж знатне походження Лясота приписував і "святій діві Варварі", чії мощі він бачив і обмацував у Михайлівському соборі: позаяк "на голові в неї дерев'яна позолочена корона", він уважав її "королівською дочкою", не розуміючи символічного значення вінця великомучениці.

Характерно, що, попри надзвичайно широку популярність культу св. Варвари у християнському світі, ані Лясота, ані, згодом, Павло Алеппський⁶⁸ не фіксують жодної традиції, пов'язаної з цим похованням – хоча пізніше, у ХІХ ст., існували повір'я про чудесні властивості перснів "від Варвари", які охоче розкупували прочани⁶⁹. У ХVІІ ст., навпаки, мав місце звичай дарування перснів Варварі, що їх у 1683 р. нараховувалося близько 500 – не кажучи вже про ті 60, які прикрашали руки святої⁷⁰. Цей

звичай, очевидно, пов'язаний із цілющою силою “води з руки святої Варвары”, про яку йдеться в “Повести о преславных чюдах святої великомученицы Варвары” пера Феодосія Софоновича, котрий у 1669-1670 рр. заходився записувати свідчення чудодійної сили Варвариних мощей, аби довести їхню автентичність – “же правдиве святої Варвары мученицы з самых преславных чюдей познавай і веруй невопливе”⁷¹.

Сумніви щодо цього знаходимо вже у “Польських історіях” Лаврентія Мюллера (1585 р.), котрий, занотувавши, що в одному з київських храмів зберігається неушкоджене тіло “якоїсь дівчини” з довгим жовтим волоссям, подав такий коментар: “Місцеві мешканці думають, що це мощі святої Варвари; але історія її життя цьому суперечить, у чому може переконатися кожен, прочитавши житіє святої діви”⁷². Справа в тому, що великомучениці було стято голову (й у Польщі був відомий переказ про долю цієї реліквії⁷³); до того ж вважалося, що після розграбування Константинополя хрестоносцями у 1204 р. мощі святої опинились у Венеції, де їх споглядав автор “Хоженія на Флорентійський собор”: “В монастыре святыє Варвары мощи ее в теле лежать, труп без главы”⁷⁴. Натомість у Києві ніхто достеменно не знав, звідки взялося тіло, яке зберігалось у Михайлівському соборі; нині воно спочиває у Володимирській катедрі, поруч з останками митрополита Макарія, вбитого татарами у 1497 р.

За часів Лясоти ці мощі перебували у Святій Софії, й допитливий посланець Рудольфа II мав змогу переконатися, що митрополитове тіло “ще й досі не зіпсувалося”; бачив він і саркофаг із останками князя Ярослава Мудрого та його дружини, що їх автентичність науково доведено в наші часи.

На жаль, не всі дані Лясоти стосовно Софійського собору піддаються верифікації. Складно витлумачити його інформацію про “гробницю княгині Юльці, Володимирової матері” – як і взагалі про пов’язані з князем Володимиром місця: “темну келію, в якій Володимир наказав замурувати свою жінку”, і “Володимирову грідницю” у вежі храму. Очевидно, що йдеться про якусь затерту часом традицію; що ж до таємничої Юльці, то традиційно у ній убачають бабку Володимира Святославича, княгиню Ольгу (яку, що правда, було поховано у Десятинній церкві⁷⁵), – і то настільки беззастережно, що Ольжине ім’я вводиться до тексту нотаток Лясоти⁷⁶. Однак, можливо, варто згадати родичку іншого Володимира – сина литовського князя Ольгерда, який порядкував у Києві в останній третині XIV ст. Стосовно його мачухи Юліани літописи під 1392 р. нотують: “Преставися княгиня Олгердова Ульяна, дщи князя Александра Тферьскаго, наречена в мнишьском чину Марина, и положена бысть в Печере на Кыеве”⁷⁷. Щоправда, тут згаданий Печерський монастир – але варто нагадати, що той-таки Лясота “переніс” із київських печер до Святої Софії тіло Іллі Муромця. У будь-якому випадку заслуговує на існування гіпотеза, що Володимир Ольгердович до певної міри “підживив” історичну пам’ять про Володимира Святославича і сприяв зміцненню Володимирового міфу, який плекали в середньовічному Києві, пов’язуючи з його іменем не тільки спорудження Софійського собору (насправді зведеного Ярославом Мудрим)⁷⁸, а й колишню велич міста – не дарма ж Груневег згадував про те, що “русини знають, яким могутнім містом був Київ і те, що він був столицею їхніх князів”.

У 30-х роках XVII ст. цьому міфові надав “другого дихання” митрополит Петро Могила, ініціювавши роз-

копки розвалин Десятинної церкви (зруйнованої при здобутті Києва татарами) й оголосивши віднайдені у мармуровому саркофазі рештки Володимировими. Їх урочисто перенесли до Святої Софії, а голову князя поклали на олтар Успенського собору. У 1640 р. митрополит звернувся до російського царя Михайла Федоровича, аби той “велел своим государевым мастерам своею царскою казною (тобто власним коштом. – *О.Р.*) сделать раку на мощи прародителя своего, святого и равноапостольного великого князя Владимира, которая поставлена будет в соборной церкви у Святой Софии, иже сооруди великий князь Ярослав, сын его”⁷⁹. Це прохання він підкріпив відповідним “дарунком”, надіславши Михайлу частину знайдених останків. Однак цар чомусь не подбав про свого уявного “прародителя” (нагадаємо, що останній Рюрикovich, син Івана Грозного Федір, помер у 1598 р.) і гадані Володимирові мощі були розпорошені й, по суті, втрачені для нащадків. Саме ж питання про вшанування святого, здається, втратило актуальність у буремні роки Визвольної війни.

Певно, з тих самих причин не пустив коріння в київському ґрунті культ іншого, католицького, святого – ченця-домініканця Яцка (Гіацинта) Одровонжа, канонізованого у 1594 р.⁸⁰ Десь між 1223-1228 рр. він, попередньо заснувавши в Чернігові монастир св. Катерини, з’явився у Києві, де, за домініканськими переказами, здобув прихильність тодішнього його володаря, Володимира Рюрикovichа, чудесним зціленням княжої дочки. Однак домініканська місія проіснувала в Києві недовго: у 1233 р., вже за відсутності Яцка, князь Володимир вигнав ченців – й лише після його смерті, наприкінці 30-х рр. XIII ст., вони змогли повернутися до міста. Знов завітав до Києва й

Яцек, якому судилося стати свідком його падіння під ударами полчищ Батия – і, водночас, явити киянам своє друге чудо. Перше сталося тоді, коли він, аби повернути у католицтво поган, котрі поклонялись деревам, зібравшись на одному з островів, дістався до нього по дніпровських хвилях і одним махом своєї палиці зламав віковічні дуби. Другого разу, рятуючись від татар, Яцек також перейшов Дніпро пішки – але тепер несучи статую Божої Матері й торуючи шлях усій своїй братії. Статуя ця зрештою опинилась у львівському домініканському костьолі – хоч на право її посідання претендували ще й Краків та Перемишль⁸¹. У краківському ж костьолі св. Трійці знаходилося найдавніше зображення Яцка, що йде по воді – й знов-таки в Кракові у XVI ст. засідала спеціальна комісія, котра підтвердила факт цього ходіння посиланням на свідчення чотирьох очевидців, які на власні очі бачили на Дніпрі слід від ноги святого⁸².

Засвідчити це міг би й Мартін Груневег, котрий у своїх спогадах занотував, що, вирушивши з Києва в бік Десни, він, як і його супутники, побачив “нібито людський слід на воді, залишений св. Яцентієм”. Коментуючи це “чудесне знамення Господнє”, “в яке б ніколи не повірив, коли б не дивився так уважно”, Груневег порівняв його зі слідом Христа в Єрусалимі (s. 1174)⁸³ – хоч міг би вдатись і до територіально ближчих аналогів на зразок відбитку ноги королеви Ядвіги (канонізованої, щоправда, вже в наші часи папою Іоанном-Павлом II) в краківському костьолі кармелітів⁸⁴.

Що ж пощастило побачити Груневегу на мінливій поверхні Дніпра? І чи варте довіри Яцкове життє? Досі ставлення до його даних було назагал скептичним. Ще Мелетій Смотрицький у своєму “Фріносі” (1610 р.) охрес-

тив “фантазматами” життєписи св. Домініка й св. Гіацинта⁸⁵ – а в ХІХ ст. київський вчений Малишевський присвятив останньому працю під назвою “Домініканець Яцек Одровонж, гаданий апостол землі Руської” (1867 р.). І, справді, життєє св. Яцка є досить вразливим для критики. Для фахівців очевидно, що в 1240 р. він не міг перейти на лівий берег Дніпра ні по воді, ні, зважаючи на сезон (адже штурм Києва припав на грудень), по кризі, бо в той час проповідував християнство серед пруссів; що перехід на Лівобережжя не рятував Яцка від татар; що у київському костьолі не могло бути статуї Божої Матері, бо шанування подібних скульптурних зображень орден домініканців заборонив на капітулах 1239-1240 рр., і що в ХІІІ ст. поганства у Києві вже не було і т. ін.

Утім, деякі елементи Яцкового життєя й нині репродукуються у науковій літературі. Для прикладу можна навести працю Т. Трайдоса, котрий уважає за цілком достовірний зафіксований у домініканській традиції ХVІІ ст. образ давньоруського суспільства у переддень монгольської навали: “Християнізованими були тільки вищі верстви – бояри та міщани. Сільська людність, навіть поблизу Києва – на той час міста з кількома десятками монастирів – вільно практикувала поганські обряди, пов’язані з культами богів родючості та вогню – зокрема, на острові на Дніпрі був священний гай із магчним дубом, знищеним тільки домініканськими місіонерами” – а за монгольських часів православ’я ще більше занепало⁸⁶. Ці висновки науковця, попри критичні зауваги І. Високінського, котрий відніс їх до розряду курйозів⁸⁷, останнім часом були енергійно підтримані М. Бичковою⁸⁸.

Порівняно недавно – в контексті відновлення зображення архангела Михаїла як міської емблеми – відро-

дився у літературі й київський переказ про Батия та місцевого молодця Михайлика, котрий влучив у руку татарському хану⁸⁹. Батий, який марно облягав Київ цілих сім років і знав, що йому не завоювати місто, аж доки в ньому є Михайлик, став погрожувати киянам, що виріже їх геть усіх, якщо вони не видадуть цього богатиря. Перелякані городяни, попри запевнення Михайлика, що він захистить Київ, вирішили віддати його на розправу Батию – яка, однак, так і не відбулася: Михайлик підхопив на свій спис Золоті ворота, і тільки його й бачили – відлетів із ними аж до Царгороду (де, нагадаємо, знаходився прообраз київських Золотих Воріт), сказавши співгородянам на прощання:

Кияни-кияни, панове громада!
Поганая ваша рада:
Коли б ви Михайлика не віддавали,
Ніколи б татари Києва не дістали.

І справді – тільки-но зник Михайлик, як Батий увірвався в місто і знищив усіх його мешканців.

Цей переказ (котрий подеколи поєднувався із пророцтвом, що колись у майбутньому татари знов нападуть на Київ – і тоді Михайлик повернеться додому, врятує киян і поверне їм Золоті Ворота) на перший погляд таки переконує, що летючий Михайлик, в якому неважко упізнати “спопуляризованого” архангела Михаїла, вважався за патрона міста. Однак не слід випускати з уваги, що ця київська легенда дійшла до нас у записах ХІХ ст. Первісно ж вона виглядала дещо інакше – що унаочнив віднайдений кілька десятиліть тому літопис, укладений у середині ХVІІ ст. киянином Яном Бінвільським. Героями цього переказу виступають не Михайлик і Батий, а без-

іменний попович і кримський хан Менглі-Гірей, котрий у 1482 р. ущент знищив Київ.

За словами Бінвільського, Менглі-Гірей, “цар орди Перекопское злочестивий, взяв приступом Киев, у церквах побрал начине золотое и сребенное (і, додамо від себе, надіслав його частину – зокрема, золоті потир і дискос зі сплюндрованої Святої Софії, – у подарунок Іванові III, котрий був фактичним ініціатором цього походу). На тот час бил в Києве один попович багатир, которий, стоечи на валу меском, из лука в кошу татарском убил царика. Где татаре, обачивши так силного багатира, з мещани киевскими учинили трактати таким способом, аби видали того, которий на вале з луку до коша стрелил, обещуючи кияном отступит от места. И так мещане киевские межи собою урядили, оного поповича видали, скоро так силно мужа позбили... И пусто стоял Киев до часов наших...”⁹⁰.

Отже, як бачимо, початково – у ранішій, якщо не первісній версії переказу, – прообраз Михайлика, анонімний попович, грав куди прозаїчнішу роль. Його піднесення до рангу оборонця Києва сталося пізніше – гадаємо, тоді, коли із міста справді “зникли” Золоті Ворота (засипані під час будівництва київської цитаделі у 1750 р.), а його “височайше наданою” емблемою став крилатий Михаїл-архангел (1782 р.). Актуалізований таким чином напівлегендарний сюжет виявився чи не “найживучішим” із переказів, зафіксованих на київських теренах у XV-XVI ст.

Зрозуміло, що наші основні інформатори, подорожники-іноземці, донесли до нас далеко не всі київські міфи – згадаймо хоча б заувагу Лясоти про Іллю Муромця як героя численних легенд, що з них він не занотував жодної⁹¹. З другого боку, вони споглядали реалії київського життя крізь призму наявних книжних традицій,

привносячи в нього власну міфологію, нерідко марковану політично чи релігійно (перекази про Золоті Ворота й Щербець, легендарні життєписи св. Яцка та Ісидора). В цілому, в XV-XVI ст. об'єктом міфотворчості були, головним чином, монументальні споруди давньоруських часів (Свята Софія, Золоті Ворота, Михайлівський Золотоверхий собор) і київський печерний комплекс з наявними у ньому похованнями. Більшості з цих легенд судилося доволі недовге життя – і тим дивнішим видається те, що деякі з них тепер “оживають” на сторінках наукових досліджень.

Київ легендарний // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАНУ М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 225-238

¹ Показовою щодо цього є книжка Юрія Винничука “Легенди Львова” (Львів, 2000) – хоч зрозуміло, що поруч з “автентиками” вона містить чимало зразків сучасного міфотворення. Утім, поява в новітні часи у контексті міського фольклору того, що зветься “fake-lore”, є, напевно, неунікненою; продукується він з різних мотивів, але, найчастіше, вочевидь, через “хибно потрактований [місцевий] патріотизм”, який, зокрема, закидав Брюкнер Костянтинові Маєрановському, що з ним пов’язують деякі зразки краківського псевдофольклору (див.: Tazbir J. Z dziejów fałszerstw historycznych w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku // Przegląd Historyczny. – 1966. – Т. 57. – Zesz. 4. – S. 584-585). Утім, київська міфологія не вирізняється багатством навіть у сенсі новотворів; за останній зразок тут може правити зафіксований пресою в лютому 2005 р. “церковний переказ, котрий передається з покоління в покоління: “З відродженням Десятинної церкви повстане колишня слава України” (віршований варіант: “Як постане Десятинна, то й воскресне Україна”).

² З праць останнього часу слід особливо відзначити: Гречило А. Магдебурзьке право та питання герба міста Києва (кінець XV –

80-ті рр. XVIII ст.) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. – К., 2000. – С. 147-154.

³ Мищик Ю. Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – С.68.

⁴ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С.96.

⁵ Сказания и повести о Куликовской битве. – Л., 1982. – С.7.

⁶ Цит. за: Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С.108 (дослідник свідомий того, що автентичність цього виразу є дещо проблематичною).

⁷ Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М. О. Коялович. – СПб., 1869. – С. 403. Що ж до порівняння Києва з брамою, то першим його зауважив М.В.Довнар-Запольський: Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.8. – Т.5. – С.54. Ми ж відзначимо, що “воротами всего панства” вважався не тільки “славный замок Киев” (Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т.2. – № 144. – С.173-174 (1526 р.)), але і його “пригородки” Черкаси та Канів (AS. – Т.6. – S. 162-166, 170 (1553 р.)). Занотуємо також цікаву метафору для Поділля, що є “ніби мостом для татар з Перекопа ..., котрі зовсім вільно потрапляють цим шляхом на Волинь, Червону Русь, до Литви й навіть Польщі” (Извлечение из записок Блеза де Виженера (1573) // КС. – 1889. – № 9. – С. 69-70).

⁸ Лише цілковитим забуттям давньоруського літописного доробку можна пояснити, наприклад, доволі симптоматичний “дрейф” Дірової могили, котра, як зазначено в “Повісті временних літ”, знаходилася “за святою Ориною” (тобто в самому центрі давнього Києва), а в XVIII ст. опинилася “в разстоянии от Старого Киева в 3-х верстах, недалеко от Кириловскаго монастыря” (Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С.50). Стосовно ж такого “культового” для киян місця як Аскольдова могила слід зауважити, що інформації про неї (за браком такої назви у літописній топонімії) у згаданому словнику бракує; за припущенням О.Толочка, цей термін постав у XVII ст. зусиллями київських книжників, які активно опановували літописну спадщину попередніх часів і “пристосовували” її до своїх потреб (Толочко О. Замітки з історичної топографії домонголь-

ського Києва: III. Чи знаємо ми, де знаходилася Аскольдова могила? // КС. – 2000. – № 5. – С. 144-163). У будь-якому випадку нинішня Аскольдова могила не є “автентичною” в сенсі давньоруських реалій – адже, як нотував Нестор, Аскольда було поховано на горі, “еже ся ныне зоветь Оугорское”. Так само, до речі, не мають нічого спільного з прадавніми часами назви подільських урочищ Гончарі та Кожум’яки, які подеколи виводять від давньоруських ремісничих кварталів (Івакін Г.Ю. Вказ. праця. – С. 160-161). Аналогічна картина спостерігається і в тій частині київської мікротопонімії, що нібито нагадує про боротьбу Русі з кочовиками: Татарка з її Половецькою, Печенізькою й Татарською вулицями постала як поселення нижегородських татар лише в ХІХ ст. – і, очевидно, саме тоді на мапах Києва з’явилася назва “Батієва гора”

⁹ Боплан Г. Л. Опис України. – К.; Кембрідж (Масс.), 1990. – С. 33-34; порівн. коментар на с. 138-139.

¹⁰ Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10. – Ст. 625.

¹¹ Галятовський І. Ключ розуміння. – К., 1985. – С. 353.

¹² Опарина Т.А. Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии. – Новосибирск, 1998. – С. 164, 372.

¹³ Це питання заслуговує на спеціальний розгляд; наразі тільки зауважимо припущення В. Кучкина, що пам’ять про місце поховання у Києві Юрія Долгорукого (Берестово) та другої дружини Ярослава Мудрого (Софійський собор) збереглася в усній традиції аж до ХVІІ ст. – як і дані про другу назву Михайлівського Золотоверхого монастиря (“Фонар”), котру йому дав його засновник Святополк Ізяславич (Кучкин В. А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского Патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1995 г. – М., 1997. – С. 180, 197, 217, 218), та спостереження О. Толочка, що у 1810 р. кияни не могли вказати місцеположення Федорівського монастиря, чиї руїни стояли ще на початку ХVІІІ ст. (Толочко О. Замітки... – С. 145-146). Коли ж йдеться про литовську добу, то можна привести й масштабніший в історичному вимірі приклад: те, що засновник Литовської держави та єдиний литовський король Міндовг був абсолютно забутий за кілька століть, і в 1413 р. представники Тевтонського ордену марно намагалися переконати у факті його існування литовців (Петрускас Р. Забытый король: Миндовг в политическо-историческом

сознании литовской элиты в конце XIV – начале XVI вв. // Тезисы Международной научной конференции “Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели”. – М., 2003. – С.40-43). На цьому тлі не виглядають переконаливими гіпотези про збереження наприкінці XVI ст. більш-менш виразної усної традиції про Синьоводська битву (див. щодо цього: Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання. – К., 1998. – С. 77) або, наприклад, твердження щодо побутування на початку XIX ст. народних переказів про Ольгердів похід на Москву (Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрыйковский и его хроника). – М., 1966. – С. 175-177; дослідник цитує свідчення володаря маєтку Стоклиць п. Жаби, “что он, владея оным уже около 18 лет, всегда слышал от крестьян, что сим местом проходил к Москве князь Ольгерд”).

¹⁴ Маємо на увазі Никонівський літопис, де під 1109 р. міститься зауважений В. Кучкиним переказ про те, як “явися в Киеве на церкви святого архангела Михаила Златоверхаго птица незнаема, величеством бе со овна, и сияше всякими цветы, и песни безпрестанно, и много сладости имуще изношашеся от неа; и седе на церкви той 6 дний, и отлете, и никто же нигде же можаше видети еа к тому” (Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 9-10. – С. 141).

¹⁵ Докладніше див. нижче, с. 240–263.

¹⁶ Порівн.: Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 165; Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.; Л., 1936. – С. 47-48, 207. Перекручував Герберштейн і дані про місцеву писемну традицію – як зауважив ще М. Карамзін, він “видавав іноді казки за руські літописи” (Карамзин Н.М. История государства Российского. – М., 1989. – Т. 1. – С. 288); див. переказ про війну скіфів із рабами, запозичений у Геродота і включений Герберштейном у новгородський контекст: Герберштейн С. Указ. соч. – С. 150, 330.

¹⁷ Мицик Ю. А. Историко-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Историчні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 8. – С. 30, 33. Порівн.: Меховский М. Указ. соч. – С. 97.

¹⁸ ЛНБ, ВР. – Ф. Оссол., № 2168. – С. 123. Зауважимо, що тут-таки (с. 85-86) міститься й ближча до істини версія подій, згід-

но з якою, опинившись у Москві, Ісидор був пограбований та ув'язнений, "але утек, здорове свое в целости заховуючи".

¹⁹ Дзюба О. М. Невідомий уривок з "Перестороги" // УАЩ. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 441. Згідно з Густинським літописом, кияни тільки "изгнаша" Ісидора (Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 2003. – Т. 40. – С. 134-135).

²⁰ ЛНБ, ВР. – Ф. Оссол, № 2168. – С. 117; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 85.

²¹ Лист Матвія до Бернарда Клервоського (1153 р.) цит. за: Соловьев А.В. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. – 1947. – № 7. – С. 25. Короткий, але місткий аналіз згаданих описів див. у праці: Боряк Г. В. Иноземні джерела про Київ XIII – середини XVII ст. // УІЖ. – 1981. – № 12. – С. 31-41.

²² Соловьев С. М. Сочинения. – М., 1989. – Кн. 3. – С. 131.

²³ Один із перших "відкривачів" Південно-Західної Русі, Матвій Меховський, прямо писав у передмові до своєї праці: "Південні краї та приморські народи аж до самої Індії відкриті королем Португалії. Нехай же й північні краї з народами, що живуть від Північного океану на схід, відкриті військами короля польського, стануть відомими світу" (Меховский М. Указ. соч. – С. 46). Ця думка припала до душі польським політикам і публіцистам, котрі не раз висловлювали впевненість у тому, що для їхньої батьківщини Русь має стати тим, чим є Новий Світ для Іспанії та Португалії (див.: Tazbir J. Szlachta a konkwistadorzy. – Warszawa, 1966).

²⁴ Наливайко Д. Україна в рецепції західних гуманістів XV-XVI ст. // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К., 1993. – С. 10.

²⁵ Там само. – С. 11.

²⁶ Памятники литературы Древней Руси: XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 142.

²⁷ Див. щодо цього: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 198-199. Про цей сюжет у Густинському літопису: Grala H. Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu (Jan Długosz i kronikarz hustyński) // Kwartalnik Historyczny. – 1986. – № 3. – S. 656-657.

²⁸ Меховский М. Указ. соч. – С. 61, 94-95, 110, 115.

²⁹ Там само. – С. 49-50. Зауважимо, що осквернення київських храмів дикими звірами є мотивом, досить поширеним у пізнішому письменстві. Він, зокрема, фігурує у творах Й. Верещинського (Київ триста лет назад // КС. – 1894. – № 3. – С. 405, 406) та Павла Алеппського (Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 2. – № 16. – С. 77) і в зафіксованій у XIX ст. усній традиції – переказах про Михайлика, що про нього йтиметься нижче, та про Батия-богатира, який, як досить пізній за походженням, нами не розглядається (літературу питання див. у прим. 89).

³⁰ Сборник материалов... – Отд. I. – № 2. – С. 36.

³¹ Докладніше див.: Сидор-Габелінда О. Надгробок князя Костянтина Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. 236. – С. 279-293.

³² Герберштейн С. Указ. соч. – С. 185.

³³ Там же. – С. 186.

³⁴ Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 170. – С. 195.

³⁵ Михалон Литвин. Указ. соч. – С. 99-100.

³⁶ Там же. – С. 97.

³⁷ Там же.

³⁸ Грушевський О. Промисли в Україні XVI ст. // На переломі: Друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 266.

³⁹ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – Приложение: Областные привилеи. – С. 355-356.

⁴⁰ Михалон Литвин. Указ. соч. – С. 97.

⁴¹ Текст праці Груневега надалі цитуємо за виданням Я. Д. Ісаєвича (Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 118-129; передрук: На переломі. – С. 280-287), хоча науковець користувався не її оригіналом, а перекладом, який готував до друку польський дослідник Р. Вальчак (див., зокрема: Walczak R. Pamiętniki Marcina Grunewega // Studia Źródloznawcze. – Warszawa; Poznań, 1960. – Т. 5. – S. 57-77). Порівняння оригіналу з цією публікацією виявило численні недоліки останньої, передусім, помилки у відчитанні окремих фрагментів (наприклад, “півмили” (с. 118) замість “8 1/2 meiln” (s. 1157), “патер Фелікс Бухакє”

(с. 121) замість “Pater Felix Budzale” (s. 1160)), довільні інтерпретації (зокрема, “українці” (с. 121) замість “Reussen” (s. 1161)), незрозумілі пропуски (так, на с. 121 після слів “Далі [за Києвом] уже не живе жодний вірменин” викрапкований фрагмент “і так само немає ні кляшторів нашого ордену (тобто домініканців. – *О.Р.*), ні католицьких храмів” (s. 1161)). Дуже прикметною у виданні, що постало з нагоди гаданого 1500-річчя Києва, виглядає зміна дати заснування міста з 800 р. (s. 1162) на 500 р. (с. 122) з відповідним коментарем: “Ця дата практично збігається з приблизним датуванням початків міста, яке встановлюють сучасні історики шляхом співставлення археологічних і писемних джерел” (с. 115); однак головним недоліком публікації Я.Д. Ісаєвича є те, що в ній бракує опису візиту Груневега до Києва на зворотній дорозі з Москви. Нині повне й коментоване видання щоденника Груневега готується в Німецькому історичному інституті (Варшава), співпраця з яким уможливила наше знайомство з текстом цієї пам’ятки. Користуємося нагодою висловити свою вдячність керівництву Німецького історичного інституту, а також співробітниці Інституту історії України НАНУ к.і.н. О.М. Дзюбі за допомогу в перекладі щоденника; при цитуванні випущених Я.Д. Ісаєвичем фрагментів ми й надалі посилатимемось на номер сторінки оригіналу, подаючи його в круглих дужках.

⁴² Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т. 20. – S. 8.

⁴³ Порівн.: Киев триста лет назад. – С. 406; Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской Лавры: Исторический очерк (1606-1616-1619). – К., 1916. – Т. 1. – С. 285-286.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 15. Ще більше фантазії виявив Ф. Равіта-Гавронський, згадуючи про Київ як про місто, на якому пощербив свій меч Гедимін (Rawita-Gawroński Fr. Kijów: legendy, podania, dzieje. – Kijów; Warszawa, 1915. – S.5). Про легендарний характер цієї виправи див. с. 41–53.

⁴⁵ Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарии. – М., 1990. – С. 52.

⁴⁶ Там же. – С. 53.

⁴⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Ст. 432. Символічність цього жесту доволі очевидна, як би його не інтерпретувати – як своєрідне “прорубування воріт”, знак воєнного триумфу чи прояв традиції межових зарубок; в принципі, за об’єкт

таких дій могли правити будь-які міські символи (наприклад, як в Англії, Лондонський Камінь – див.: Borer M.C. *London Walks and Legends*. – London, 1981. – P. 99).

⁴⁸ Щавелева Н.И. Указ. соч. – С. 98.

⁴⁹ Там же. – С. 113.

⁵⁰ Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. – Varsovia, 1970. – Lib. 3-4. – P. 100-101. Нагадаємо, що Columnae Herculis являли собою скелі по обидва боки Гібралтарської протоки.

⁵¹ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi*. – Warszawa, 1846. – Cz. 1. – S. 156.

⁵² Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 96. – Прим. 1.

⁵³ Rawita-Gawroński Fr. *Ślupy Bolesława Wielkiego w Kijowie: Legenda, historia, hipoteza*. – Kraków, 1916. – 40 s.

⁵⁴ Сборник материалов... – Отд. 2. – Дополнение. – С. 177.

⁵⁵ Там же. – Отд. 3. – С. 101-102.

⁵⁶ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т.8. – С. 312. З контексту документів не зовсім зрозуміло, де саме планувався спорудження фортеці; коли ж ішлося про урочище Санжарів (Санчарів), то воно розташоване не на Сулі, а на Ворсклі. Докладніше про польсько-турецькі переговори 1627 р. див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. – К., 1995. – Т. 8. – С. 37-39.

⁵⁷ Зокрема, у середині XVI ст. кримський хан акцентував увагу Сигізмунда-Августа на наявності татарських поховань у Побужжі (Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сизизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). – М., 1843. – С. 41).

⁵⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т.8. – С. 312-313.

⁵⁹ Михалон Литвин. Указ. соч. – С. 64. У коментарі до цього фрагменту (с. 111) київські Золоті Ворота сплутані з новгородськими “Корсунськими вратами”.

⁶⁰ ЛНБ, ВР. – Ф. Оссол., № 2168. – С. 135.

⁶¹ Лясота Е. Вказ. праця. – С. 101. Іншу, вочевидь переплутану, версію переказу про Чобітка містять нотатки якогось подорожника з 1640-х років (Отрывок из записок русского паломника первой половины XVII века о Киеве // КС. – 1890. – № 1-3. – С. 345).

⁶² Закревский Н. В. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 652. Щоправда, подібна ідентифікація суперечить тексту записок Лясоти, де Ілля Моровлин (Муромець) фігурує як самостійний персонаж – богатир, “про якого оповідають багато легенд”, похований у Софійському соборі. Дослідники XIX ст. не знали, як витлумачити цю інформацію (Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 17. – Прим. 5); натомість у сучасних працях стверджується, що мощі Іллі Муромця були перенесені у Ближні печери митрополитом Петром Могилою при облаштуванні усипальні Володимира Святого (Нікітенко Н. М. Чи мандрував саркофаг по собору? // Наукові записки НаУКМА. – К., 2001. – Т. 19. – С. 69).

⁶³ Сборник материалов... – Отд. 2. – № 19. – С. 109.

⁶⁴ Хведченя С. Киево-Печерская Лавра: пещеры, легенды, клады. – К., 1999. – С. 65-66, 188-190.

⁶⁵ Лясота Е. Вказ. праця. – С. 101.

⁶⁶ Кльонович С. Роксоланія. – К., 1987. – С. 83.

⁶⁷ Див. коментар: Веселовский А. Нерушимая стена и волшебное зеркало в Киево-Софийском соборе // Журнал Министерства народного просвещения. – 1885. – Декабрь. – С. 166-168.

⁶⁸ Сборник материалов... – Отд. 2. – № 16. – С. 83; Доп. к отд. 2. – С. 177.

⁶⁹ Див.: Eryka Lassoty i Wilhelma Beaulplana opisy Ukrainy. – Warszawa, 1972. – S. 91. – Przyp. 84; Макаров А. Київське паломництво // КС. – 2001. – № 5. – С.47-48.

⁷⁰ Див.: Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Вып. 1. – Отд. 2: Материалы. – С. 119.

⁷¹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 260). Цікаво, що наявна у “Повісті” Софоновича розповідь про канцлера Є. Оссолінського, котрий, на власний подив, віднайшов рештки св. Варвари у Києві після марних їх пошуків “на заході” і “на сході”, фактично фіксує місцеположення України “між Сходом і Заходом” і, відтак, додає аргументів тим дослідникам, які обстоюють правомірність цієї контрверсійної метафори.

⁷² Цитуємо Л.Мюллера за “Описанием” Андрія Целларія: Сборник материалов... – Отд. 2. – № 17. – С.95.

⁷³ Маємо сумніви щодо думки про його українське походження, висловленої І.Мицьком (Про культ святої Варвари в Україні // Мицько І. Статті... – Львів, 2000. – С. 44, 46).

⁷⁴ Книга хожений. – М., 1984. – С.148.

⁷⁵ До речі, із цим похованням пов'язана легендарна традиція, зафіксована Яковом-мніхом: “Ино чюдо слышите о ней: в гробе, идеже лежит блаженное и честное тело блаженныя княгыне Ольги, гроб камен мал в церкви святыя Богородица, ту церковь създа блажены князь Володимер каменную в честь святей Богородицы, и есть гроб блаженыя Ольги, и на верху гроба оконце сътворено, и туда видети тело блаженыя Ольги, лежаще цело, да иже с верою придетъ, отворится оконце, и видеть честное тело лежаще цело” (Похвала равноапостольному князю Владимиру и житие его, сочинение мниха Иакова // Макарий. История русской церкви. – М., 1995. – Кн.2. – Приложения. – С.527-528).

⁷⁶ Порівн.: Лясота Е. Вказ. праця. – С.100; Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. – S.89; Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594. – Littleton, 1975. – P.75.

⁷⁷ Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – М.; Л., 1949. – Т.25 – С.219.

⁷⁸ З праць останнього часу щодо цієї контроверзи (із залученням даних Груневега й Лясоти) див.: Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999; Толочко О. Два світи, два способи дискурсу // УГО. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 137-145.

⁷⁹ Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 29, 35, 41, 44, 48; Сборник материалов... – Отд. 3. – № 43. – С. 70. Докладніше див.: Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. 2. – С. 426-427, 463; Нікітенко Н. Петро Могила і Софія Київська // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 161-162.

⁸⁰ Наскільки призабутим нині є цей київський святий, унаочнює коментар до “Дніпрових камен” у їх недавньому академічному виданні. Адресоване нововисвяченому київському біскупу побажання Я. Домбровського:

Звіданий приклад бери з Гіацинта старого для себе,

Здавна який італійським обрядом наповнив це місто, –

розтлумачується у такий спосіб: “Гіацинт – син спартанського царя, дуже вродливий юнак, улюбленець Аполлона й Зефіра (Борея). Тут вжито в переносному значенні, але про кого саме йдеться –

сказати важко” (Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 218, 382).

⁸¹ Див. щодо неї: Nalepa B. Konserwacja i stan badań gotyckiej, alabastrowej figurki Madonny Jackowej z klasztoru oo. Dominikanów w Krakowie // *Studia i materiały wydziału konserwacji i restauracji dzieł sztuki Akademii sztuk pięknych w Krakowie*. – 1998. – Т. VIII. – S. 163-173; Гудима Ю. Переїзд святого Яцка Одровонжа через Галицьку Русь і найдавніші сакральні пам'ятки Львова // *Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи: (Українське сакральне мистецтво XIII-XV століть)*. – Львів, 2001. – С. 77-83.

⁸² Woroniecki J. Św. Jacek Odrowąż i wprowadzenie zakonu kaznodziejskiego do Polski. – Katowice, 1947. – S. 93-105. Докладну бібліографію питання та його загальний огляд див.: Kłoczowski J. Jacek // *Hagiografia Polska: Słownik bio-bibliograficzny*. – Poznań; Warszawa; Lublin, 1971. – Т. 1. – S. 432-456. З праць останнього часу зауважимо: Щавелева Н. И. Киевская миссия польских доминиканцев // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1982 г. – М., 1984. – С. 139-151; Molska O. Święty Jacek. – Kraków, 1991; Козубська О. Джерела та історіографія руських місій домініканського ордену XIII ст. // *КС*. – 2003. – № 3. – С. 122-135.

⁸³ Йдеться про слід Ісуса у церкві Вознесіння Христа на Єлонській горі, що його не раз описували паломники (Книга хоженій. – С.40-41, 128 (“Среди церкви лежит камень долг, не велим широкъ, а над нимъ кивот мраморен, а на камени томъ есть ступень Христова”), 176).

⁸⁴ Традиція таких слідів доволі архаїчна – хоч, зрозуміло, їх тлумачення варіювалось у залежності від культурного контексту. Гадаємо, першим згадав про камінь-“слідовик” Гомер, відзначивши, що в землі скіфів немає нічого, вартого уваги, окрім її обширності, значної кількості річок та каменя поблизу річки Тірас (сучасний Дністер) із відбитком Гераклової ноги в два лікті завбільшки (Геродот. *История // Историки Греции*. – М., 1976. – С.129). У сучасній Україні найвідомішими пам'ятками цього типу є сліди, вирізьблені на плитах Кам'яної Могили (поблизу Мелітополя), та відбиток стопи Божої Матері у Почаївській лаврі; щодо різноманітних традицій, пов'язаних зі “слідовиками”, див.: Кербелите Б. Типы народных сказаний: Структурно-семантическая классификация литовских этиологических, мифологических и истори-

ческих сказаний и преданий. – СПб., 2001. – С.525; Новичкова Т.А. Эпос и миф. – СПб., 2001. – С.56.

⁸⁵ Щодо контексту див.: Tazbir J. Donacja Konstantyna przed sądem polskich różnowierców // Biedni i bogaci: Studia z dziejów społeczeństwa i kultury. – Warszawa, 1992. – S. 363-364.

⁸⁶ Trajdos T. Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386-1434). – Wrocław etc., 1983. – Т. 1. – S. 41, 46, 137.

⁸⁷ Wysokiński I. Kościół łaciński na ziemiach ruskich Korony i Litwy w początkach panowania Jagiellonów // Przegląd Historyczny. – 1985. – Т. 76. – Zesz. 3. – S. 557-558.

⁸⁸ Бычкова М.Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. – М., 1996. – С. 42-43, 53.

⁸⁹ Найдокладніше про нього: Добровольський Л. Михайло і Золоті ворота: (Старі і нові записи, література до сього питання). – К., 1913; Сушицький Ф. До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті Ворота та про Батия // Записки ІФВ ВУАН. – К., 1919. – Кн. I. – С. 85-103; К., 1923. – Кн. 2-3. – С. 3-28.

⁹⁰ Мицик Ю. Літопис... – С.68 (зауважимо, що пресловуті потир і дискос також згадуються в літопису Бінвільського – однак у невідчитаній видавцем формі “потым идисткос”). Див. також: Мицик Ю.А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського // УІЖ. – 1982. – № 2. – С. 74-75. Щодо інших літописних версій київського погрому 1482 р. див.: Pelenski J. The Sack of Kiev of 1482 in Contemporary Muscovite Chronicle Writing // Idem. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – New York, 1998. – P.103-115.

⁹¹ Складно сказати, чи можна ототожнити згадані Лясотою “легенди” з билинами; у будь-якому разі у XVI ст. Ілля Моровлин був добре відомим фольклорним персонажем. Це унаочнює лист Філона Кміти до Євстафія Воловича (5 серпня 1574 р.), де згадуються Ілля Муравленин та Соловей Будимирович (Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. – СПб., 1999. – С. 333).

КИЇВ – ТРОЯ: ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ІСТОРІЯ МІФОЛОГЕМИ

Останнім часом в українській науці дедалі більше уваги приділяють “вітчизняній античності”, якою, на думку дослідників, поставала у ренесансному світосприйнятті давньоруська доба. На цьому тлі не може не дивувати цілковитий брак інтересу до набагато виразніших паралелей з античністю – передусім, до міфологеми “Київ – Троя” та до контексту, в якому вона сформувалася. Це є тим більш дивним, коли згадати, що троянські сюжети належать до найпопулярніших у світовій культурі, а віднайдення решток Трої Генріхом Шліманом стало однією з найбільших сенсацій XIX ст.

Утім, задовго до Шлімана примарний образ цього легендарного міста вабив до себе людей – ба навіть цілі народи. Відомо, що на походження від мужнього захисника Трої Енея, котрий, якщо пригадати Котляревського, “накивав п’ятами” після її спалення греками (а, відтак, і на походження від самої богині Афродіти – матері Енея), претендували давні римляни – за що подеколи й звалися енеадами; представники ж славетного патриціанського роду Юліїв – зокрема, Юлій Цезар і його прийомний син Август, – вважали своїм безпосереднім предком сина Енея – Юла, або Асканія. У суто “троянському” дусі тлумачились і відносини між Римом та Карфагеном: у їхній обопільній ворожнечі вбачали відгук взаємин між Енеєм і карфагенською царицею Дідоною.

Не відставали від римлян і мешканці підкореної ними Галлії. Зокрема, за нащадків утікачів із Трої видавали себе

союзники Юлія Цезаря – едуї, про яких він згадує в своїх “Записках про Галльську війну” як про “братів і родичів”; такий почесний титул надав цьому кельтському племені римський Сенат, офіційно санкціонувавши їхню амбітну “генеалогію” – й не дивно, що зрештою саме едуї першими серед галльських народностей отримали право бути сенаторами й обіймати почесні виборні посади. На предків-троянців покликалися й арверни, пам’ять про яких збереглась у назві французької провінції Овернь; інша, Бургундія, нагадує про германське плем’я бургундів, котрі так само вважали себе єдинокровними з римлянами¹.

Франки, підкоривши державу бургундів (VI ст.), присвоїли собі не тільки їхні землі, а й їхній гаданий родовід. Щоправда, останній був ними суттєво деталізований. Вже в VII в. місцеві хроністи називали першим володарем франків троянського царя Пріама, а їхнім сородичем – самого Олександра Македонського. У іншій, пізнішій версії легенди, викладеній у “Книзі історії франків” (VIII ст.), до Пріама додався ще один вождь троянців – Антенор; стверджувалося, що після знищення Трої обидва володарі на чолі 12-тисячного війська дісталися гирла Танаїсу (Дону) і, подолавши багна Меотиди (Азовського моря), оселилися у Паннонії – однак невдовзі, через непорозуміння з імператором Валентиніаном (котрий правив через 1600 років після падіння Трої!), покинули цей край, знайшовши притулок у Германії².

В XI-XII ст. ця фантастична оповідь перетворилася на династичний переказ Каролінгів – нащадків Карла Великого, чиїм політичним кредо було відновлення Римської імперії. Парадоксально, але на європейському континенті цю сповнену анахронізмів легенду не піддавали жодному сумніву аж до кінця XV ст. (а це майже 800 ро-

ків!) – тоді як у Британії її вже в XII ст. сприймали вкрай критично. Воно й зрозуміло: адже місцеві хроністи були переконані у троянському походженні самих британців і зовсім не збиралися ділити з будь-ким свою “історичну батьківщину”³.

В цілому ж не складно зрозуміти первісну функцію тих троянських переказів, які постали в перших віках нашої ери. Племена, котрі заселяли тодішню Західну Європу, прагнули долучитися до цивілізації в єдиній знаній їм, римській, формі, доводячи, що, попри “варварську” зовнішність, доводяться енеадам-римлянам “далекою ріднею”.

Зовсім іншою була історична тенденція тих легенд, що з’явилися в Східній Європі, де ніколи не ступала нога римлянина. Їхня генеза припала на XV ст. – період, коли міфи західного виробництва вже доживали свого віку, перетворюючись на об’єкт критики для вчених-гуманістів (хоча, наприклад, і в XVI ст. правитель “Священної Римської імперії германського народу” Максиміліан I Габсбург упевнено вів свій рід від троянського героя Гектора⁴). У XV-XVI ст. авторитет Давнього Риму залишався надзвичайно високим і перед ним схилялися навіть там, де не були відчутними культурні імпульси Відродження, яке устами Франческо Петрарки проголосило: “Що ж є вся історія, як не римська слава?”

Серед діячів римської історії особливою повагою користувався імператор Август, що його ім’я закарбувалося навіть у календарі (на його честь було названо місяць, коли він помер). Слово “август” виступало як рівнозначне титулу “імператор”, а сам Август ніби втілював у собі всю велич Римської держави. Ваги додавав йому і той факт, що за часів Августа “народився господь наш Ісус Христос”.

Наведена літописна цитата походить із Сербії, володарі якої претендували на походження від Августа-кесаря. Із римською імператорською родиною пов'язували себе й болгарські царі Асені (XII-XIII ст.). Один із них у листуванні з папою римським без вагань згадував про гадану італійську “вітчизну, звідки ми походимо”⁵.

На обширах Східної Європи ідея римської прабатьківщини постала в зв'язку з політичним протистоянням держав, які раніше поділили між собою давньоруську територіальну спадщину – Корони Польської, Литовського й Московського князівств. Поляки не полишали надії домогтися від Вільна повного виконання умов укладеної ще 1385 р. у Крево державної унії й прагнули цілковитої інкорпорації Литви, водночас потрактовуючи її як терен “цивілізаторства”. Своєю чергою литовці ревно обстоювали свою політичну окремішність та історичну самобутність. Відтак, саме з литовського боку пролунав перший залп у тій “генеалогічній війні”, яка у XV ст. спалахнула на сході Європи.

Антипольський за своєю тенденцією, литовський “родовід” постав, очевидно, у середовищі вчених литвинів, які в незвичний спосіб скористалися знаннями з історії та класичної філології, отриманими в провідному осередку польської культури – Краківському університеті. Вже в 1447 р. його ректор Ян із Людзишки, вітаючи з обранням на польський престол великого князя литовського Казимира, назвав його королем із династії, яка бере свій початок від римських консулів і преторів⁶; саме так він “засигналізував” появу теорії, що виводила литвинів від латинян.

Першим виклав її на письмі – всупереч особистим симпатіям і політичним уподобанням – польський істо-

ріограф Ян Длугош на зламі 1450-1460-х років. Ця “римська” концепція базувалася на схожості мови литовців (до речі, найархаїчнішої в Європі) з латиною, а їхніх язичницьких вірувань та поховальної обрядовості – з античними зразками. Не маючи докладних відомостей щодо того, “коли і як народ литовський і жмудський прибув до тих північних країв, де тепер мешкає, та від якого племені рід свій виводить”, він припустив, що за часів Юлія Цезаря частина давніх італійців, прихильників Помпея, очолена князем Вілієм, мігрувала далеко на північ, заснувавши місто, назване на честь їхнього вождя Вільном. Суворий край, який вони заселили, був (на згадку про далеку батьківщину) охрещений л’Італією; перекручена, ця назва перетворилася на “Литву”⁷.

Самі литовці виклали цю легенду дещо пізніше і в дещо іншій формі. У так званих білорусько-литовських літописах широкою редакції, які вона відкриває, виїзд їх гаданих предків з Італії пов’язується не з боротьбою між Юлієм Цезарем і Помпеем, а з безчинствами імператора Нерона, котрий навіть “властную матку свою и доктора своего наивышшого Сенеку без каждое причины ку смерти приправил, и колко раз казал место Римское запаливать, а ни для чого иншого, толко для того, иж бы ся тому дивовал а потеху мел; а княжатом и паном римским, шляхте и всему посполству кривды и утиски великие чинил”; не дивно, що його піддані шукали “справедливого упокою” в інших землях.

Серед цих утікачів опинився й родич Нерона – “римський князь” Палемон, котрий на чолі великого почту вирушив морем на захід, маючи із собою астронома, що добре знався на зірках. З Межиземського (Середземного) моря вони потрапили у “море-океан”,

а потім – у гирло річки Німан, піднявшись якою угору, знайшли “горы высокие и равнины великие, и дубровы роскошные”; тут утікачі “ся поселили и почали розмноживатися”, давши початок литовській шляхті й династії Гедиміновичів⁸.

Згодом у “Хроніці Биховця” постала ще одна версія цих подій, що їх було дещо деталізовано й перенесено з часів імператора Нерона (I ст.) на часи Аттіли (V ст.) – аби скоротити явно завелику відстань між Палемоном і Гедиміном, котрий помер у 1340 р. Укладач “Хроніки” був уже настільки певен італійських коренів своїх одноплемінників, що вклав їм в уста твердження: “Ми шляхта стара, римська” (на відміну від польської: адже первісно “ляхи не були шляхтою, але були люди прості”)⁹.

Реакція польських інтелектуалів на всі ці генеалогічні побудови була доволі стриманою. Деякі з них (наприклад, історики Мартін Кромер і Мартін Бельський) поставилися до них із здоровим скепсисом – однак їхні сумніви переважали аргументи “від філології”: “Позаяк маємо в мові литовській силу-силенну слів латинських, то без сумніву мусив хтось у ті краї з Італії заїхати” (Йоахим Бельський)¹⁰. Тож польська суспільно-політична думка пішла не шляхом спростування “римського” міфу литовців, а шляхом його “припасування” до власного, “сарматського” – тобто уявлення про поляків як нащадків давніх сарматів. Виявилось, що об’єднати два міфи доволі нескладно – варто було лише занотувати, що на теренах Литви приходні-італійці зустріли тубільців-сарматів і зрештою з ними перемішалися. Цим було “нейтралізовано” гадану “вищість” литовців і створено теоретичний ґрунт для їхнього об’єднання з поляками (реалізованого у формі Люблінської унії в 1569 р.)¹¹.

Зовсім інакше зреагували на “римський” родовід володарів Литовської держави у Москві, розцінивши його як прямий виклик власним амбіціям, підкріпленим одруженням Івана III із “римлянкою” Софією Палеолог, яка освітила тамтешні краї відблиском слави Візантійської імперії, зруйнованої турками за двадцять років до цього шлюбу. Він не міг не сприяти піднесенню міжнародного престижу Московської держави й був фактом, на який мали зважати сусідні країни. Доволі симптоматично, що їхня реакція подеколи набувала міфологічного забарвлення. Зокрема, напередодні одруження сина Івана III, Івана Молодого, з дочкою молдавського воєводи Стефана, Оленою Волошанкою, постав літописний переказ про походження молдаван; вони, звісно, теж виявилися нащадками римлян, а їхні праотці, Роман і Влах – засновниками Риму, нібито названого на честь старшого із братів. Зрозуміло, що з таким родоводом Олена Стефанівна не боялася осоромитися перед свекрухою – “римлянкою” – та ще й мала перед нею ті переваги, що її гадані предки виступали в переказі як ревні захисники православ’я, якого візантійці зреклися на Флорентійському соборі 1439 р. (за що, як вважалося, й були скарані Богом у 1453 р.)¹².

Утім, на відміну від волохів, які абсолютно довільно тлумачили питання, звідки “начашася Божиим произволением Молдавская земля”, і литовців, чиє далеке минуле губилося у суцільному мороці, московські володарі мали відповідь на питання, “откуда есть пошла Руская земля, кто в Киеве нача(л) первее княжити и откуда Руская земля стала есть”. Однак за обставин, що склалися, їх уже не влаштовувала оповідь “Повісті временних літ” про “призивання” слов’янами їхнього предка Рюрика. Тож наявному родовому дереву подовжили коріння, зв’язавши

московську династію із самим Августом (про якого в білорусько-литовських літописах було сказано, що він “не тільки в одному Римі, а й в усьому світі панував”)¹³. Антилитовська тенденція цього родоводу була очевидною з огляду на те, що до нього додавався доволі уїдливий екскурс у генеалогію великих литовських князів, який зводив нінащо їхні “римські” амбіції.

Цікаво, що автором цього генеалогічного “компромату” – складової частини так званого “Послання про Мономахів вінець”, написаного на замовлення невідомої особи – був не москвит, а виходець з Литовської держави, для якого образливий родовід Ягеллонів став, до певної міри, способом зведення з ними особистих рахунків.

Щоправда, в історії Московської держави відомі й інші випадки, коли саме приходні сприяли піднесенню її авторитету. Згадаймо хоча б протезе галицько-волинського князя Юрія Львовича – ігумена Петра, який мав обійняти після Нифонта новостворену галицьку митрополію. Висвячений, натомість, у Константинополі на митрополита всієї Русі, саме він зробив новим митрополічим осередком Москву, чим суттєво підвищив шанси місцевих князів у змаганнях за гегемонію в Північно-Східній Русі. Він також висунув ідею богообраності Москви і став першим московським святим, сподобившись канонізації вже через рік після смерті.

Що ж до “Послання про Мономахів вінець”, то його автором був інший митрополит (цього разу суто київський, із компетенцією в межах Литовської держави) – тверич за походженням Спиридон-Сава (званий “за резвость его” Сатаною), поставлений на сан у Константинополі в 1475 р., за чутками, за хабарі (“по мзде”). З цих або інших причин не прийнятий королем Казимиром і ув’язнений,

він згодом опинився у Московській державі, де його було заслано до Ферапонтового монастиря. Тут Спиридон-Сава і написав своє “Послання” якійсь впливовій особі, будучи вже глибоким старцем – у 91 рік¹⁴.

У цій пам’ятці, створеній десь на початку XVI ст., стверджувалося, що предок великих литовських князів Гедимін (названий тут “Гегимиником”) був нібито тільки “рабом”, “конюшцем” Вітеня* – дрібного смоленського князя, котрий, утікши з татарського полону, оселився у Литві у “некогого бортника” й одружився з його дочкою; коли ж цього “Витенца” вбило громом, з нею взяв шлюб Гедимін – що й дало початок роду литовських князів. Їхні успіхи пояснювалися “великих князей русских несогласием” і “межусобными браньми”, які дали змогу Гедиміну, вирядженому тверським князем Олександром Михайловичем збирати данину “об сю сторону Немана”, збагатитись і стати володарем Литви (протверська тенденція родоводу була зрозумілою з огляду на походження його автора; у московській традиції XVI ст. Олександра Тверського заступив брат Івана Калити і його попередник на московському столі – великий князь Юрій Данилович).

Паралельно колишнім київським митрополитом був сконструйований родовід володарів Московщини: “з’ясувалося”, що вони через Рюрика та міфічного Пруса – походять від римського імператора Августа. Цей предок дуже припав до смаку великим московським князям – особливо Івану IV Грозному, якому спорідненість із “Августом-кесарем, всей вселенной обладателем” давала підставу для глузувань над “мужичим родом” шведських королів; на згадку ж Густава Вази про герб “Священної

* Вітень – брат Гедиміна і його попередник на литовському великокняжому столі.

Римської імперії” (запозиченого у Візантії двоголового орла) він зверхньо відповідав: “А что писал еси о Римского царства печати, [то] и у нас своя печать [есть] от прародителей наших – а и римская печать нам не диво: мы от Августа-кесаря родством ведемся”¹⁵.

Щоправда, наприкінці XVI ст., зі смертю останнього Рюриковича – сина Івана Грозного Федора, – міфічний зв’язок із Августом мав перерватися; однак у Москві з ним настільки “зріднилися”, що на походження від “прекрасноцветущего и пресветлого корени Августа” заявили права і Василь Шуйський, і Романови – ба навіть більше: за часів “Смути” об’явився самозванець з доволі дивним, як для Росії, іменем Август¹⁶.

Утім, Спиридон-Сава, з чієї легкої руки постала така “генеалогія”, за спостереженнями дослідників, “зв’язав Московську державу із давнім величчям Римської імперії подвійним вузлом”¹⁷, бо запровадив до обігу ще й переказ про “дари Мономаха” – власне, ствердив право московських князів на царський титул, оскільки їхній предок Володимир Мономах отримав царські регалії від візантійського імператора Константина Мономаха.

Згідно з “Посланням”, це сталося внаслідок організованого Володимиром Всеволодовичем походу на Фракію, що увінчався цілковитим успіхом. Просячи миру, Константин Мономах передав йому через послів свій “венец царский... на блюде злате”, знятий з власної шиї “животворящий крест от самого животворящего древа, на нем же [был] распят владыка Христос”, “крабицу (тобто коробку, скриньку – *О.Р.*) сердоликову, из нее же Август, кесарь римский, веселяшеса, и ожерелье, иже на плечу своем носаше... и иные многие дарове”. Увінчаний царським вінцем ефеським митрополитом Неофітом, київський князь

отримав право зватися “отселе боговенчанний царь... И от того времени князь великий Володимир Всеволодич наречется Мономах” и царь Великия Россия. И от того часа тем венцом царским, что его прислал великий царь греческий Константин Мономах, венчаются все великие князи володимерские, егда ставятся на великое княжение русское”.

Спиридонове “Послання про Мономахів вінець” було покладене в основу офіційного “Сказання про князів володимирських”, яке, своєю чергою, стало наріжним каменем ідеології самодержавства у Московській Русі. Наявні в ньому “історичні аргументи” охоче використовувалися російськими дипломатами, які обстоювали царський титул свого володаря, офіційно прийнятий Іваном Грозним у 1547 р.

У відповідь на імперські претензії московських володарів з Кракова й Вільна лунали заяви, що, позаяк Київ

* Насправді Володимир Всеволодович звався Мономахом за матір'ю – “царицею грекинею”, котра, як гадають, була дочкою Константина IX Мономаха; той помер, коли онуку минуло два роки, й гадки не мав про передачу йому своїх імператорських інсигній, за які в Москві видавали символи великокнязівської влади, відомі з часів Івана Калити (зокрема, “шапку золоту” середньоазійської роботи XIV ст.). Уже Василь III, за часів якого було створено “Послання”, написав у своєму заповіті: “Ивана (майбутнього Івана Грозного) благославляю царством русским, шапкою мономаховскою и всем чином царским, что прислал прародителю нашему, царю и великому князю Владимиру Мономаху царь Константин Мономах из Царьграда”. Докладніше про ці регалії: Флоря Б.Н. К генезису легенды о “дарах Мономаха” // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1987. – М., 1989. – С. 186-187; Соболева Н.А. Знаки княжеской власти Киевской Руси // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.). – М., 1996. – С. 4-24.

перебуває у складі Литви, “титул царства киевського” належить її володарю¹⁸ (хоча взагалі ідея “царства” була чужою Литовській Русі¹⁹); знаходилося місце й для кепкувань над вигаданою генеалогією правителів Росії (так, польський поет Ян Кохановський писав про Івана Грозного: “У чотирнадцятому коліні нащадок римського імператора Августа; хтозна, звідки взяв він того літописця!”²⁰).

Натомість сам Іван Грозний доволі коректно ставився до родоводу великих литовських князів, називаючи нісенітницею (брехнею “безлепичников”) історію про рабське походження Гедиміна²¹. Зрозуміло, однак, що й ідея “латинства” литовських володарів не мала шансів на визнання у Москві – і, зрештою, не дивно, що тут постав “компромісний” варіант їхньої генеалогії (як гадають, під тиском тих Гедиміновичів, котрі служили при московському дворі – Трубецьких, Бельських, Мстиславських). Гедиміна оголосили Рюриковичем, нащадком полоцького князя Рогволода. В основу такої “ідентифікації” було покладено літописний сюжет про заслання до Царгороду сином Володимира Мономаха Мстиславом двох Рогволодовичів, котрі відмовились допомогти йому в боротьбі з половцями (1129 р.). За версією московських книжників, які назвали їх на литовський лад Давилом і Мовколдом, згодом князів запросили до себе “вильняне”; праправнуком Давила (“первого князя на Вильне”) нібито й був Гедимін²².

Цей варіант родоводу задовольнив як емігрантів-Гедиміновичів, так і володарів Московщини, оскільки, згідно з літописом, Мстислав позбавив Рогволодовичів їхньої частки Руської землі – а, отже, їхні нащадки не могли претендувати на давньоруську територіальну спадщину (тобто окреслена у цьому родоводі ситуація, коли

міста, які у давніші часи були “обладані князми киевскими, иные черниговскими, иные смоленскими, иные полоцкими”, стали “городами литовскими..., иже суть ныне за краем (тобто за королем Польщі, котрий був одночасно й великим князем литовським)”, розумілась як аномальна). Більше того – оскільки “Литва в ту пору дань даяше князем полоцким”, а ті, своєю чергою, підпорядковувалися київським, з’явилась основа для тверджень, що “не токмо что Русская земля, но и Литовская земля вся” є “отчиною” московських Рюриковичів²³.

Незалежно від того, як широко окреслювалися межі цієї “отчини”, головним пунктом московських претензій залишався Київ – центр Давньоруської держави. Безумовно, сучасники мали рацію, констатуючи, що Іван Грозний прагнув захопити його як “колишню столицю Русі”²⁴. Серед них був, зокрема, Михалон Литвин, автор полемічного трактату “Про норони татар, литовців і московитів”. Ця праця, піднесена у 1550 р. великому князю литовському і польському королю Сигізмунду-Августу, є дуже цікавою пам’яткою суспільної думки тогочасної Литви. Її автор, наприклад, без вагань покликався на “напівлатинську мову” та “давні римські обряди” своїх одноплемінників, “у чиїх жилах тече італійська кров” Щоправда, Литвин не був певен того, як саме предки литовців дісталися на північ. Він знав дві версії цих подій, відмінних від літописної й Длугошевої. За першою, їх було виряджено на боротьбу зі скіфами; ближчою ж до істини він вважав другу, згідно з якою “вони були занесені бурями океану за Гая Юлія Цезаря”, під час його походу на Британію²⁵.

У “сприйнятливості” Литвина до легендарних конструкцій немає нічого дивного – адже віра в ці “римські

історії” протрималась у письменстві аж до ХІХ ст. (та й у ХХ ст. вони подеколи живили наукову міфотворчість²⁶). Парадоксальним є інше – ті троянські акценти, які він розставив, описуючи українські землі. Ні, він не стверджував, що слов’яни – нащадки троянців*. Він попросту віднайшов тут Трою – за 400 років до Шлімана! Згадавши в своїй праці про Овидове озеро в гирлі Дністра, що в його назві нібито збереглося ім’я колись засланого сюди славетного римського поета Овідія Назона (насправді той писав свої тужливі “Послання з Понта”, відбуваючи покарання поблизу сучасного румунського міста Констанца²⁷), Литвин зауважив далі: “Вважається, що й Іліон, чи Троя, колись знаходились на київській території, у родючих степах і мальовничих лісах. Тут можна побачити пам’ятники, від яких нині збереглися руїни, підземелля, гроти, мармурові плити й рештки міцних мурів. Це давно покинуте, але дуже зручне для життя місце зветься нині Торговицею”²⁸.

* За нього це зробив його сучасник – славнозвісний сподвижник Мартіна Лютера Філіп Меланхтон, котрий у своїй “Епістолії про походження генетів, чи сарматів”, оприлюдненої з нагоди виходу в світ карти Польщі Вацлава Гродецького (1559 р.), ототожнюючи слов’ян-венетів із італійськими генетами, “вивів” їх з-під Трої, покликаючись на авторитет Гомера й Геродота (див.: Ulewicz T. Sarmacja: Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. – Kraków, 1950. – S. 103, 182-183). Над цими карколомними побудовами іронізував ще Микола Карамзін, нотуючи у своїй “Історії держави Російської”: “Гомерова поема настільки уславила Трою, що всі народи хотіли бути троянцями... Відповідно, й слов’янам належало дати права громадянства в Іліоні” (Карамзін Н.М. История государства Российского. – М., 1989. – Т. 1. – С. 180). Останнім часом, однак, побачили світ куди радикальніші “теорії” – зокрема, твердження, що “населення Трої було вихідцями з території України” (Ігнатович Е. Україна – terra incognita. – К., 2002. – С. 73).

Коли розуміти текст Литвина буквально, то з нього випливає, що, згадуючи про Трою, він тільки зафіксував пов'язану з нею локальну традицію – хоча, бувало, подорожники видавали за місцеві перекази дані, запозичені ними з інших джерел²⁹. Те, що на Подніпров'ї не існувало власної троянської традиції як такої і що її появу слід приписати багатій фантазії Литвина та його схильності до античних алюзій, виразно унаочнює подальший “дрейф” Трої: пізніші автори, витлумачивши “київську територію”, як “територію Києва”, й випустивши згадку про Торговицю (яку, очевидно, розуміли як апелєтив), ототожнили з Іліоном Київ³⁰ – і розмірковування над правомірністю такої локалізації легендарного міста перетворилися на загальник усіх праць, тією чи іншою мірою пов'язаних з Києвом*.

Природно, що в цьому різноголосому хорі переважали доводи скептиків – і було дуже мало тих, хто обходив це дразливе питання мовчанкою або кому для його розв'язання бракувало переконливих аргументів (до останніх слід віднести, зокрема, королівського сек-

* Незрозуміло, чому Н.М.Яковенко приписує авторство “троянської” ідентифікації Києва Герберштейну – чи, точніше, його інформатору А.Гашгольду (Iakovenko N. L'image de l'Ukraine dans l'imagination européenne du XVIe au XVIIIe siècle // Regards sur l'indomptable Europe du Centre-Est du XVIIIe siècle a nos jours. – Lille, 1996. – P.261-262; Яковенко Н.М. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С.301). У праці Герберштейна Троя взагалі не згадується, а опис величних решток давнього Києва знаходимо вже у “Трактаті” Меховського (1517 р.) – див.: Меховский М. Указ.соч. – С.49-50. Утім, це не є принциповим, позаяк сутність “троянської ідеї” було не “порівняння руїн Києва як символу скороминущої втраченої величі з руїнами Трої”, про яке твердить дослідниця, а їхнє буквальне отождоження, яке постало через хибну інтерпретацію тексту Литвина.

ретаря Рейнольда Гейденштейна, котрий, розмірковуючи над початками Києва, зауважив: “Коли він був побудований, як давно існує, чи не сягає часів Колхиди та Енея – невідомо: закрили все давнина та байдужість істориків”³¹.

Щоправда, польських історіографів того часу не можна було звинуватити у байдужості. Наприклад, Матвій Стрийковський називав безумним твердження, що “Троя була там, де тепер Київ..., оскільки Троя знаходилася над морем в Азії, де я й сам побував у 1574 р.”³² Тотожність Трої та Києва він розумів фігурально, відзначаючи щодо останнього, що наявні у ньому “рештки вулиць, ринків, монастирів і церков (яких одних було колись 300) нині є єдиними свідками славної минувшини й вельможності київської; так що кожен русин, споглядаючи їх, може бідкатись, разом із Енеєм і Пантусом, словами Вергілія: “Була Троя, був Іліон і слава троянців безмежна”³³. Цей крилатий вислів навів у своєму “Опису Європейської Сарматії” й інший польський історіограф, Олександр Гваньїні, відкоментувавши його у такий спосіб: “Були, панували, славилися, а тепер немає нічого – навіть поля, де стояла Троя, не можемо знайти”³⁴; цілком очевидно, що він не був налаштований шукати її на київських пагорбах.

Не сподівався віднайти над Дніпром її решток і київський католицький єпископ (біскуп) Йосиф Верещинський. У 1595 р. він занотував: “Київ – місто здавна знамените й до того ж предковічне; щоправда, він ніколи не був, як думають деякі люди, Троєю”³⁵. Вона “лежить у Малій Азії, десь у 300 милях від Києва”, – пояснював сучасник Верещинського, Мартін Груневег, котрий, чимало помандрувавши по світу, дивувався вірі русинів у те, що “Троя стояла на тому самому місті”, де згодом був збудований Київ³⁶.

Нині важко судити, наскільки певними цього були самі кияни – звісно, якщо не брати на віру поетичні рядки Яна Домбровського, котрий у 1619 р. у своєму творі “Дніпрові камени” (останнім часом “спопуляризованому” настільки, що в його назві античних “камен” (німф джерел, муз) потіснило загальнозрозуміле “каміння”³⁷) переконував нововисвяченого київського біскупа Богуслава Радосшевського, що київський люд “і донині фрігійської давньої Трої марить ще снами, що так на життя їх сучасне не схоже”³⁸. Інший поет, Себастьян Кльонович, описуючи у своїй “Роксоланії” Київ, також згадував про “людей, що шукають тут залишків Трої” – але водночас енергійно заперечував цю міфологему, вдаючись до суто “географічної” аргументації:

...Ця казка пуста не до вподоби мені.

Де, скажи, нині ті ріки, що вовну овець червонили,

Як багряніла колись Ксантова бистра вода?

Де ті ідайські джерела і де Сімоентові хвилі?

Понад їх плином швидким Троя стояла колись³⁹.

А майже століття по тому так само “академічно” поставився до окресленої проблеми пастор Іоанн Гербіній, котрий у своїй праці, присвяченій “підземному Києву”, відкинувши його ототожнення з Троєю, брався спростувати й думку про те, що “в печерах київських лежать неущкодженими тіла Гектора, Пріама, Ахілла та інших троянських героїв”⁴⁰ – хоч абсурдність такого твердження очевидна для кожного, хто будь-коли тримав у руках “Ілліаду”: хіба можна забути Гомерові описи погребових багать, на яких було спалено тіла героїв Троянської війни?

Отже, інтелектуалам XVI-XVII ст. довелося по-пустому витратити порох, аби переконати своїх читачів у хибності уявлень, які постали внаслідок простої текстуальної

помилки. Та повертаючись, на заклик древніх, “до джерел”, не можна не замислитися над питанням: чому Михалон Литвин ототожнив із Троєю Торговицю, що її відповідником нині вважають однойменне село на притоці Південного Бугу Синюсі (Кіровоградська обл.)?

Ще в 1920-х роках відповідь на це запитання спробував дати український дослідник Федір Петрунь. Приписавши появу образу Трої в трактаті “Про норови татар...” схильності його автора до риторики, він зауважив: “Розшифрування красномовного, але дуже загального опису Литвина дає нам згадка документа 1673 р. про намір Дорошенка передати Торговицю туркам, “ведая, что мечетей бусурманских в Торговице каменные столпы есть”; надгробки мусульманські з написами відомі були тут і в XIX ст.”⁴¹

Відтак, на думку Петруня, Михалон Литвин прийняв за залишки Трої пам’ятки татарської старовини – або, якщо говорити словами іншого документа, “мечеті в полях, а по-татарськи кишени”⁴², яких було чимало на теренах Південної України і які правили за вагомий (і, головне, наочний) аргумент при тогочасних територіальних суперечках⁴³.

Однак при докладному розгляді цієї гіпотези постають сумніви: чи міг Михалон Литвин – судячи з його твору, добре освічена людина, котра багато подорожувала обширами Східної Європи* – сплутати татарські старожитності з античними? Гадаємо, що навряд (хоч подібні прецеденти відомі⁴⁴). З другого боку, в “Хроніці” Матвія

* Як не прикро, ще й досі остаточно не з’ясовано, хто саме ховається за псевдонімом “Михалон Литвин” – хоч на цю роль науковці висували вже з півдесятка можливих кандидатів (докладніше див. у передмові до останнього видання його трактату, що нами цитується).

Стрийковського, яка постала через 30 років після появи трактату Литвина, Торговиця фігурує саме як античне місто. Так, коли автор твердить: “У дикому полі й сьогодні стоять старі мури, де перед тим жили греки... І сьогодні татарин полює на диких кобил там, де раніше були міцні замки, вежі й міста”, – він супроводжує це зауваження маргінальною нотаткою: “Зокрема, Тарговіска, місто старе занепале у полях за Києвом, [як їхати] к Перекопу”; нижче, щоправда, він зараховує “Тарговицю” до тих міст, “які італійці-генуезці разом із половцями (!) будували” і від яких після татарської навали залишилися тільки “старі зруйновані мури”⁴⁵

Очевидно, що ідентичність цієї “греко-італійської” Торговиці “татарській” Торговиці з 1673 р. є суто здогадкою – і сумніви у їхній тотожності посилює як поширеність назви “Торговиця” у середньовічній топонімії⁴⁶, так і доволі широке тлумачення терміну “Київщина” у XV–XVI ст.⁴⁷ Безсумнівним є тільки одне: Торговиця, відома Михалону Литвину, являла собою напівзруйноване городище – а в тому, що це рештки Трої, його, напевно, могли переконати розташовані поруч у степу кургани (яких не бракує на півдні, але доволі екзотичні з погляду литовця): адже саме такий вигляд мали поховання героїв Троянської війни (земляний пагорб насипали над уміщеною у дерев’яний зруб золотою урною з прахом померлого). Здається, що на “роль” цієї Торговиці якнайкраще підходить згадане Геродотом “торжище Борисфенське”, розташоване десь на Гіпанісі (Південному Бузі) поблизу Ольвії (відомої також під назвою Борисфен) на землях еллінів-скіфів⁴⁸. Ця ідентифікація потребує подальших уточнень – однак вже зараз можна стверджувати, що “троянська ідея” Михалона Литвина, яка несамохіль дала поштовх ототож-

ненню Києва з Іліоном, була продуктом не його “легковажності”, а, навпаки, доброї обізнаності з текстом “Іліади”

Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 675-687

¹ Pomian K. *Przeszość jako przedmiot wiary*. – Warszawa, 1969. – S. 13-14.

² Ibid. – S. 14-17.

³ Щодо їхнього світогляду див.: Keller L. “*Historia Regum Britanniae*” and Four Medieval Chroniclers // *Speculum*. – 1946. – P. 24-37.

⁴ Pomian K. *Op. cit.* – S. 365. – Przyp. 58.

⁵ Див.: Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1406; Гольдберг А.Л. Историко-политические идеи русской книжности XV-XVII вв. // *История СССР*. – 1975. – № 4. – С. 62-63.

⁶ Дмитриев М.В., Старостина И.П., Хорошкевич А.Л. Михалон Литвин и его трактат // Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 44.

⁷ Długosz J. *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – Kraków, 1868. – Т. 3. – S. 442-447.

⁸ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 128, 145, 173 та ін. Цю версію походження литовців супроводжував й оригінальний переказ про заснування Вільна (Там же. – С.96, 153, 180-181, 201, 222).

⁹ Хроника Быховца // ПСРЛ. – М., 1975. – Т. 32. – С. 128-129, 153.

¹⁰ Kulicka E. *Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego* // *Przegląd Historyczny*. – 1980. – Т. 71. – Zesz. I. – S. 11-12.

¹¹ Ibid. – S. 12-13.

¹² Зимин А.А. Античные мотивы в русской публицистике конца XV в. // *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*. – М., 1972. – С. 134-135.

¹³ Летописи белорусско-литовские. – С. 145, 173, 193.

¹⁴ Пам'ятку опубліковано: Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. – М.; Л., 1955. – С. 159-170.

¹⁵ СИРИО. – СПб., 1910. – Т.129. – С.238; Послания Ивана Грозного. – М.; Л., 1951. – С. 153. Див. також: Иконников В.С. Указ. соч. – С. 1408-1409; Калугин В.В. Андрей Курбский и Иван Грозный: (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя). – М., 1998. – С. 231-232.

¹⁶ Иконников В.С. Указ. соч. – С. 1410; Джираудо Дж. “Русское” настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т. I. – С. 96.

¹⁷ Жданов И.Н. Русский былевой эпос. – СПб., 1895. – С. 85.

¹⁸ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сизизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). – М., 1843. – С. 51 (1548 р.).

¹⁹ Характерними є, зокрема, ті зміни, яких зазнало на теренах Великого князівства Литовського грецьке за походженням многоліття, що його виголошували в Константинополі напередодні Різдва імператору й патріарху. Тут воно було “переадресоване” князям і митрополиту, оскільки “в нашей же Роуси... несть царствие..., нижи царя” (див. щодо цього: Иконников В.С. Указ.соч. – С. 1085. – Прим. 3; Naumow A. Wiarą i historia: Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich. – Kraków, 1996. – S. 61-62; Морозова Н.А., Темчин С.Ю. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne.* – Kraków, 1997. – Т. 2. – S. 34).

²⁰ Цит. за: Pelenski J. *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'.* – New York, 1998. – P. 128, fn. 8.

²¹ Послания Ивана Грозного. – С.260. Водночас Іван IV у листі до князя Полубенського не відмовив собі у задоволенні обіграти ім'я “Палемон”, глузуючи з вдачі адресата: “А пишешся Палемонова роду, ино то палаумова роду, потому что пришел на государство, да не умел его под собою держать, сам в холопи попал иному роду” (Послания Ивана Грозного. – С.203).

²² Докладніше див.: Флоря Б.Н. Родословіе литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 320-328.

²³ СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 71. – С. 108.

²⁴ Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М.О. Коялович. – СПб., 1869. – С.401.

²⁵ Там же. – С. 85-87.

²⁶ Зауважимо, зокрема, спроби відродити міф про Палемона, приписавши йому англосаксонське походження (див.: Нарбут А.Н. Князя Гедройцы. – М., 2001 (=Родословные росписи. – Вып.16). – С.5, 12).

²⁷ Ulewicz T. Op. cit. – S. 187-188; Подосинов А.В. Овидий в ссылке // История и археология Нижнего Подунавья. – Рени, 1991. – С. 5-7. Причини вигнання Овідія є предметом дискусії, що триває багато століть (див., зокрема, перелік версій: Thibault J.C. The Mystery of Ovid's Exile. – Berkeley; Los Angeles, 1964. – P. 125-129).

²⁸ Михалон Литвин. О нравах... – С. 99.

²⁹ Див. приклади цього на с. 203, 231.

³⁰ До певної міри, те саме сталося і зі згадкою про Овидове озеро; принаймні, у 1675 р. пастор Іоанн Гербіній, про якого ще йтиметься нижче, брався довести, що “Київ не був місцем вигнання Овідія” (Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 2. – С.109; Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery // Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts. – Vol. 4. – Cambridge (Mass.), 1987. – Appendix: The “Religiosae Kiovensis Cryptae” of Johannes Herbinus. – P. 338, 339-341). Щодо літературної традиції, яка пов’язувала вигнання Овідія з українськими теренами, див.: Mikulski T. U grobu polskiego Owidjusza // Prace historyczno-literackie: Księga zbiorowa ku czci I.Chrzanowskiego. – Kraków, 1936. – S. 181-204. Куди парадоксальнішим виглядає переказ, нібито Овідій мешкав у печері поблизу сучасного Пінська; він, вочевидь, має не фольклорне, а кабінетне походження (Топорков А.Л. О “Белорусских народных преданиях” и их авторе // Рукописи, которых не было: Подделки в области славянского фольклора. – М., 2002. – С. 252). Утім, відомі випадки, коли народна фантазія “переселяла” на Русь своїх улюблених персонажів – зокрема, усна традиція кінця минулого

століття, згідно з якою Олександр Македонський після смерті, що спіткала його десь поблизу Індії, був покладений у труну, залитий медом і відправлений “до себе на батьківщину, у Росію” (Гранстрем Е.Э., Чернышева Т.Н. Александр Македонский и врачевальные молитвы // Литература и искусство в системе культуры. – М., 1988. – С. 68); ця традиція корелює із середньовічними уявленнями про “слов’янське коріння” Філіпа й Олександра Македонських та про перебування останнього на східнослов’янських теренах (див.: Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, прототипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб., 2000. – С. 85-87).

³¹ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 23.

³² Локалізація Трої Стрийковським є доволі загальною – однак він, очевидно, спирався на сталу місцеву традицію, занотовану, зокрема, ієродияконом Зосимою, котрий, пропливши Мармурове море й Дарданелли, занотував: “И ту бо бяше устие, выходя на великое Понетское море, еже зовется Белое море (суч. Егейське – *О.Р.*), ту стояше град Троя на самом устии” (Книга хоженій: Записки русских путешественников XI-XV вв. – М., 1984. – С.125).

³³ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz. I. – S. 155-156.

³⁴ Гваньїні О. Хроніка про татарську землю. – Запоріжжя, 2000. – С. 11.

³⁵ Киев триста лет назад // КС. – 1894. – № 3. – С. 404.

³⁶ Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам’ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 119.

³⁷ Хведченя С. Киево-Печерская Лавра: пещеры, легенды, клады. – К., 1999. – С. 66.

³⁸ Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 201.

³⁹ Кльонович С. Роксоланія. – К., 1987. – С. 70.

⁴⁰ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 108-109; Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P. 338-339.

⁴¹ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 164.

⁴² Гваньїні О. Вказ. праця. – Додаток. – С. 59.

⁴³ Цікавий приклад цього подано вище, с. 215-216. Див. також: Петрунь Ф.О. Степове Побужжя в господарським та військовим

укладі Українського пограниччя: Замітки до Броневського та Боплана // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – Одесса, 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 99.

⁴⁴ Зокрема, коли Сигізмунд Герберштейн розшукував на російських теренах жертовники Олександра Македонського, його повідомили про існування якихось “мармурових і кам’яних статуй” поблизу витоків Сіверського Дінця, котрі були усього тільки половецькими кам’яними бабами (Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С.137-138, 328).

⁴⁵ Strykowski M. Op. cit. – S. 64, 231.

⁴⁶ Звідси – плутанина у публікаціях з історично-географічної тематики. Зокрема, заснування Торговиці пов’язують з Немирами (Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 266) – тобто, фактично, з “даниною” Казимира Немири Рязановичу, де об’єктом пожалування виступали волинські маєтності (порівн.: Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 54. – С. 68-69; РИБ. – СПб., 1910. – Т. 27. – Ст. 100-101; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 213, 226). З цієї ж волинською Торговицею ототожнювалась і Торговицька волость на Чернігівщині, котра на початку XVII ст. являла собою “пустое городище” (див.: Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 279-280, 398). Повертаючись до Торговиці у Побужжі, про яку згадував Литвин, зауважимо також спроби Ф.М. Шабульдо ототожнити її із замком Сині Води і, водночас, з Ябу-городком татарських ярликів XV-XVI ст. (чи, за лексикою автора, “Ябу-містом”); гіпотеза ця ґрунтується на вкрай хитких джерельних засадах (наприклад, дослідник вважає “Ябу-город” резиденцією ханського намісника, посилаючись на термін “йабгу” – хоча його використання в значенні “намісник” у Золотій Орді не зафіксовано) – див.: Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання. – К., 1998. – С. 75-76, 80-84.

⁴⁷ Порівн. хоча б із даними так званого “обводу Свиридова”: Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 2. – № 199. – С. 361-362.

⁴⁸ Геродот. История // Историки Греции. – М., 1976. – С. 111, 128, 404.

**ВІД КУЗЬМИЩ-КИЯНИНА
ДО КИЯНИНА СКОБЕЙКА
(моделювання смерті
в “Хроніці Биховця”)**

З-поміж різноманітних збройних конфліктів, на які так багата наша середньовічна історія, одним із найбільш спірних щодо своєї природи є протистояння між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстуовичем – двоюрідними братами, кожен з яких у різний час обіймав великокняжий віленський стіл. Перший з них посів його у 1430 р., після смерті Вітовта Кейстуовича – тоді як другий прийшов до влади у 1432 р. внаслідок заколоту, що ледь не коштував Свидригайлу життя.

Доти Сигізмунд Кейстуович практично не виділявся на загальному політичному тлі; тож не дивно, що після Вітовтової смерті нікому й на думку не спало висунути Сигізмундову кандидатуру на вакантне місце у Вільно. Сигізмунд мав багаторічний досвід “співіснування” зі Свидригайлом, оскільки впродовж тривалого часу майбутні суперники сусідили на Сіверщині: з початку 20-х років XV ст. Сигізмунд був відомий як князь Стародуба, а Свидригайло володів Черніговом, Новгородом-Сіверським і Трубчевськом, титулюючись “князем Чернігівським”¹. Упродовж усього 1431 р. Сигізмунд виступав поруч зі Свидригайлом, не виявляючи будь-яких ознак опозиційності відносно його політичного курсу; показово, що самий Свидригайло вважав ініціатором перевороту іншого князя зі свого оточення – “підступного й віроломного” Семена Гольшанського, котрий “підбурих і підучив” Сигізмунда.

Державний переворот у Литві відбувся несподівано: Сигізмунд Кейстутович і Семен Гольшанський зі своїми спільниками серед ночі напали на Свидригайла, котрий зупинився в Ошмянні, й той ледве встиг урятуватися втечею. Заколотники захопили його дружину, а також “поимали и посекли” деяких прибічників Свидригайла. По цьому Сигізмунда було проголошено великим князем литовським².

Усе це й дало початок протистоянню, навколо якого оберталися головні історичні події в Литовській державі впродовж 30-х років XV ст. Переворот 1432 р. мав верхівковий характер, і після проголошення Сигізмунда великим князем його владу визнали лише на суто литовських територіях. Решта ж земель зберегла вірність скинутому Свидригайлу. Цей розкол між центром держави та її руською периферією був витлумачений літописцем-сучасником в етнополітичних категоріях: “Княжив великий князь Швитригаило два годы без дву месяцеи и не управляше земли. Литва ж посадиша великаго князя Жидимонта [Сигізмунда] Кестутевича на великое княженъе на Вилни и на Троцех* месяца сентября в первый день. И прииде Швитригаило на Полтеск и на Смоленск, и князи руские и бояре посадиша князя Швитригаила на великое княженъе Руское”³.

Ця заувага літописця була настільки однозначною, що в науці міцно ствердився погляд на Свидригайла як на речника національних інтересів Литовської Русі, борця за її політичне самовизначення, а конфлікту між ним і Сигізмундом було надано етноконфесійного забарвлення (хоча на цьому тлі прикритим непорозумінням виглядали і

* Тобто у Траках (сучасному Тракаї) – другому за значенням центрі середньовічної Литовської держави.

католицьке віросповідання Свидригайла, і його кроки у бік церковної унії, і дикі вчинки на зразок спалення у Вітебську митрополита Герасима).

Між тим діяльність Свидригайла впродовж його недовгого перебування на великокняжому столі не виказує скільки-небудь помітних ознак протегування “руського елементу” – або, принаймні, не настільки виразних, щоб, з одного боку, спровокувати протест литовського панства (серед якого, до речі, було чимало Свидригайлових прихильників⁴), а, з другого – поставити під знамена скинутого князя чи не половину держави.

Перелом у цій міжусобиці позначився у 1435 р., після битви при річці Святій поблизу Вилькомира, яка сталася 1 вересня (тобто у третю річницю Сигізмундового заколоту) і завершилася приголомшливою поразкою Свидригайла. Щоправда, його зірка утрималася на політичному обрії, але почала швидко тьмяніти. Спочатку він втратив свого традиційного союзника – лівонців, які у грудні 1435 р. уклали угоду з польським королем, а потім позбувся підтримки усередині країни: мешканці Полоцька й Вітебська, “не чуя себе помощи ниотколе”, перейшли на бік Сигізмунда – після чого і так доволі ефемерне “велике князівство Руське” припинило своє існування: “начал князь великий Жидимонт княжити на великом княженни на Литовском и на Руском”⁵.

Та тільки-но Сигізмунд опанував владу в межах всієї Литовсько-Руської держави, як його спіткала нагла й ганебна смерть – як колись і його батька Кейстута, таємно задушеного за наказом племінника Ягайла. На думку Яна Длугоша, Сигізмунд заслуговував на кращу кончину – “полягти в бою, загинувши від зброї ворогів, а не від рук власних підданих”. Натомість він став жертвою замаху: у

вербну неділю 1440 р., коли Сигізмунд вертався у свої покої після меси, на нього зненацька напали змовники, завдавши йому смертельних ударів пронесеними під одягом ножами.

Характерно, що Длугош, до певної міри, виправдовував убивць, вважаючи Сигізмундову смерть Божою карою на науку тим, хто “підставляє вуха чаклунам та ворожкам”. Підпавши під їх вплив, Сигізмунд нібито приносив у жертву поганським божествам людську кров, змішану зі звіриною, “аби дізнатися про майбутнє й довідатися від фальшивих богів про те, хто на його життя таємно заміряється”. Зрозуміло, що від отриманих у такий спосіб даних годі було сподіватися точності – і від цих “експериментів” постраждало багато безневинних людей: під тортурами вони “зізнавались” у своїх злочинних намірах, за які й каралися смертю. Длугош також був переконаний: якби не передчасна смерть Сигізмунда, він того ж року стратив би найвизначніших литовських бояр; отже, цей диявольський задум великого князя також виправдовував організаторів замаху, що ними Длугош вважав мало не всіх литовських панів, а виконавцем їхнього вироку – князя Івана Чорторийського з кількома спільниками⁶.

Утім, оповідь Длугоша, хоч її й відділяє від Сигізмундової смерті лише кілька десятиліть, не є документально точною. Передусім, дуже важко уявити в ролі ідоловірця Сигізмунда Кейстутовича, чию католицьку ревність засвідчують численні документи⁷. Доволі сумнівним здається й приписаний йому замисел винищити цвіт литовського панства – хоч останньому таки діставалося від свого володаря. Чутки про це циркулювали навіть у далекому Новгороді – і з приводу смерті Сигізмунда місцевий літописець із знанням справи занотував: “Сеи бе князь лют и

немилолюбив, и сребролюбив ... и много князеи литовских погубил – иные истопил, а иные погубил мечем – и панов и земских людеи немало без милосердия изгубил; того ради и Бог на него наведе лютую сию смерть”⁸.

Ваги цієї нотатці додає те, що інформатором літописця міг бути згаданий тут-таки князь Олександр Чорторійський⁹ – один із учасників замаху на Сигізмунда, котрий за декілька років став новгородським намісником. Щоправда, коли це дійсно так, то й ця джерельна нотатка має тенденцію виправдання убивць. Однак згадка про “сребролюбие” Сигізмунда перегукується із даними Длугоша про його скарби, опановані Чорторійськими, а лютий норов литовського князя уявляють незалежні лівонські джерела, де йдеться про долю послів, відряджених до нього Свидригайлом: одних він наказав утопити, других – волокати по вулицях, а потім стратити, – ба навіть власних послів після повернення від Свидригайла (очевидно, запідозривши їх у зраді) він звелів тягати по місту, на останку втопивши. На цьому тлі не виглядають перебільшеними чутки про божевілья Сигізмунда, які стали поширюватись уже через рік після його приходу до влади. Незадовго до смерті він навіть звертався по допомогу до лівонського магістра, аби той прислав йому свого лікаря Йогана – але якої хвороби прагнув позбутися Сигізмунд, з листування не зрозуміло. Безсумнівним є хіба те, що він зажив у сучасників слави “дуже дивного чоловіка” (як характеризував його у 1437-1438 рр. великий пруський магістр)¹⁰.

Незалежно від того, як трактувати психічний стан Сигізмунда, очевидно, що на ньому вкрай негативно позначилося протистояння зі Свидригайлом, чії прихильники (серед яких були найвизначніші представники литовсько-

руської знаті) від самого початку цієї усобиці замірялися на життя великого князя. Як уже відзначалося, перший замах на Сигізмунда був викритий через декілька місяців після опанування ним Вільна; і хоч заколотників стратили, володар Литви, як слушно вказує Длугош, мусив зважати на їхню численну рідню, котра прагнула помсти. Не дивно, що в цій лиховісній атмосфері природжені замкненість і недовірливість князя набули гіпертрофованих форм. Він підозріло ставився до знаті, на протигагу якій став, очевидно, наближувати до себе людей “підлішого” походження, формуючи з них коло довірених осіб; звідси – гадки сучасників, що Сигізмунд плекав якісь згубні наміри щодо суспільних верхів, і увялення про його “демократизм” (утім, вповні середньовічний за своїми проявами); як одне, так і друге заманіфестоване в дуже цікавій пам’ятці, котра постала на теренах Великого князівства Литовського у XVI ст. – так званій “Хроніці Биховця”¹¹.

Щоправда, цей найширший з-поміж білорусько-литовських літописів є джерелом не тільки порівняно пізнім, а й первісно обтяженим сумнівами щодо своєї автентичності. Справа в тому, що оригінал “Хроніки” (котрий на початку XIX ст. належав гродненському поміщику Олександрову Биховцю) зник невдовзі після її публікації, здійсненої у 1846 р. литовським істориком Теодором Нарбутом¹² – а той зажив серед фахівців сумної слави “творця джерел”, запровадивши до наукового обігу цілу низку фальсифікованих пам’яток (Рауданську хроніку, опис укріплень Вільна, щоденник Кібурга тощо)¹³. Нарбут робив це не через любов до розиграшів або з якихось прагматичних міркувань – просто він, “інженер за фахом, був романтиком-істориком за покликанням”¹⁴ – або, точніше, належав до грона істориків доби романтизму, котрі нама-

галися відтворити минувшину свого краю в усій її величій й не зупинялися перед витворенням підробок, коли для цього бракувало справжніх документів і літописів. Недарма ж сучасні литовські дослідники¹⁵ порівнюють Нарбута з Вацлавом Ганкою, котрий у 1817-1819 рр. “відкрив” такі важливі джерела з чеської історії, як Краледворську та Зеленогорську хроніки; лише наприкінці ХІХ ст. їх визнали фальсифікатами – що підтвердила й спеціальна експертиза, проведена у 1960-х роках¹⁶.

Неможливість проведення будь-яких експертиз щодо “Хроніки Биховця” не сприяла, звичайно, довірі до її даних – хоч би як не переконував в автентичності цього літописного твору сам Теодор Нарбут. Маючи на руках “Хроніку” в доволі пізньому списку¹⁷, Нарбут вважав, що первісно її було написано рунами на дерев’яних дощечках, з’єднаних між собою у вигляді книжки¹⁸. Зрозуміло, що серйозними фахівцями (починаючи від Ігнатія Даниловича) ця ексцентрична гіпотеза була одностайно відкинута (хоч, здається, “воскресла” у 1920-х роках при створенні “Дерев’яної (чи Влесової) книги”, довкола якої ще й досі ламають списи дилетанти¹⁹); однак як текстуальний аналіз “Хроніки”, так і виявлене Р.Шалугою листування між Нарбутом і Биховцем підтвердили факт існування цього історичного джерела²⁰. З’ясувалося також, що до Нарбута “Хронікою” користувався вчитель віленської гімназії Іполит Клімашевський, котрий у 1830 р. видрукував з неї опис убивства Сигізмунда Кейстуовича²¹ – котрий, відтак, можна вважати “найавтентичнішою” частиною “Хроніки Биховця”; на думку всіх її дослідників, цей опис має характер окремого історичного оповідання²².

Згідно з “Хронікою”, Сигізмунд потерпів за ті прикрощі, яких завдавав своїм підданам: “немилоливо их

имал и тяжкие окрутенства над ними чинил, невинно их карал и мордерства над ними чинил, якие вымыслити могл”* Та хоч тими своїми вчинками він і нагадував одіозних тиранів минулого, з Іродом включно, “тые подданные его, вся шляхта, то терпели як верные рабы пана свого и ничего злого ему не чинили и не мыслили; он же, окаянный, князь великий Жигимонт [Сигізмунд], не насытился злостью своей и мыслил в сердце своем по дьяволью научению, как бы весь рожай [рід] шляхецкий погубити и кровь их разлити, а поднести рожай хлопский, песью кровь”.

Так у нього постав “злой умысл” – зібрати русько-литовське панство на загальний сейм і “на том сейме всю шляхту выкоренити”. Сигізмунд розіслав по всіх підвладних йому землях грамоти, закликаючи “княжат и панят, и всю шляхту” прибути до Вільна для розв’язання нагальних загальнодержавних проблем.

Однак віленський воєвода Довгірд і троцький воєвода Лелюша, “доведавшись достоверно, яко тот сейм положен на пагубу всего рожаю шляхецкого и их самих”, вирішили покласти край Сигізмундовим звірствам. Їхнім спільником став князь Олександр Чорторійський; вони замірилися вбити Сигізмунда, захопити Вільно й Троки та “держати их на князя Свидригайла”. До змови було залучено й “дворянина, родом княнина, на имя Скобейка”. Той мав відвезти до Трок “дякольне” (оброчне) сіно; тож змов-

* При цьому жертвами Сигізмундової люті стали навіть його родичі: “Напервей своих близких и приржонных двух князей поимал, хотячи о горло приправити [скарати на горло]: князя Юрия Лингвеневи́ча и князя Олелька Володимировича; и посадил князя Юрия Лингвеневи́ча в меньшом замку Троцком, а князя Олелька у Кернове, а княгиню его с двома сыны, с Семеном и с Михаилом, в Утяне”.

ники вдалися до обманного маневру, сховавши у 300 возах своїх озброєних слуг (по п'ять на віз).

На чолі цього “почту” Скобейко та Чорторійський в'їхали до Троку у вербну неділю (котра в 1440 р. припала на 20 березня), коли син Сигізмунда, Михайлушко, “вышел из града до костела”, а сам князь слухав месу в своїй “ложниці” в одній із замкових веж. Потрапили до неї хитрістю: пошкрябавши по дверях, як це робив ручний ведмідь Сигізмунда. Князь Чорторійський “вымовил ему все его злые вчинки” й викрив його кривавий задум; він же й виголосив вирок: “Что еси был наготовил князем и паном, и всем нам пити, тое ты теперь пей один”*

Після цього змовники “кинулися к нему, хотячи его убити. Понеже не было чим, тот Скобейко ухопил вилы в комине, что огонь поправуют, и тыми вилами вдарил его..., и кровь скочила с головы на стену, которая ж и до днесь есть на стене в ложнице его на вежи в большом замке Троцком”. Разом із Сигізмундом загинув і його “милостник” (улюбленець) Славко, котрого змовники “взяли и кинули окном с вежи, и он там шию зламал”.

Цей опис загибелі Сигізмунда Кейстутовича, багатий на фактичні подробиці та яскраві деталі – власне, найдокладніший із усіх нині відомих – на перший погляд, скидається на свідчення як не учасника, то, принаймні, сучасника драматичних подій 1440 р. і нерідко й розглядається як такий у спеціальних дослідженнях. Наприклад, один із найбільш авторитетних дослідників білорусько-ли-

* Очевидно, ця фраза має характер приповідки. Порівняймо, наприклад, вираз, ужитий київським біскупом Й.Верещинським у листі до польного гетьмана Ст.Жолкевського (4 жовтня 1593 р.): “... не бажаючи того пива пити з урядом замковим, якого наварили” (Listy Stanisława Żółkiewskiego. – Kraków, 1868. – S. 29).

товського літописання Феоктист Сушицький упевнено відзначав, що наявний у “Хроніці Биховця” матеріал “дозволяє вважати автора даного оповідання за дуже близьку до події особу... Оповідає тут або самовидець Сигізмундового вбивства, або близька до вбивць особа, що добре була поінформована в найдрібніших подробицях події. У кожному разі це документально точне оповідання складене незабаром після події, може бути, вже близько половини XV ст.”²³.

Власне, цю думку висловив вже один із перших дослідників білорусько-литовського літописання, І.Тихомиров (чия праця постала у 1881 р., але була видрукувана 20 роками пізніше)²⁴ – а згодом її підтримав і розвинув Б.Барвінський, виклавши свої погляди в монографічному дослідженні про Сигізмунда Кейстutowича у вигляді “критичних [за]уваг” до тексту “Хроніки Биховця”²⁵. Він вважав ці свої зауваження “тільки тимчасовими, начеб[то] субстратом до докладного критичного розбору сього оповідання, яким колись може пізніше при іншій нагоді займуся”, однак так і не реалізував цей намір.

Сутність позиції Барвінського полягала в тому, що “оповідання про забійство Жигимонта, яке маємо в “Літопису Биховця”, є, мабуть, сучасним [описаним подіям] твором... Воно в цілості знане було, мабуть, ще таки в XV ст. і на ньому опер своє оповідання, по всякій правдоподібності, батько польської історіографії Длугош... [Воно], певно, існувало як особний літературний твір, доступний зарівно для Длугоша, як і для пізнішого редактора “Літопису Биховця”²⁶.

Реакція науковців на гіпотезу Барвінського була доволі стриманою. Б.Бучинський, рецензуючи його книгу в назагал суворій манері, обмежився докором: “Автор

чимало потрудився... над джерелами про вбивство Жигимонта, а не може рішити, котрий Чорторийський, Олександр чи Іван, був убійником”²⁷. М.Грушевський, засигналізувавши знайомство зі здійсненою дослідником “спробою аналізу” оповідання “Хроніки Биховця” та відзначивши близькість останнього до Длугошевої версії подій, зауважив: “Хто на кого впливав тут, було б інтересно прослідити”²⁸. Таким чином, він фактично проігнорував висновки Барвінського – можливо, з огляду на певну обережність автора при їх формулюванні й на задекларовану ним “принагідність” його “критичних зауваг”. Вже згаданий вище Сушицький їх попросту не помітив, а у К.Ходиницького вони викликали найрішучіший спротив.

Розмірковуючи над тим, “чи так звана “Хроніка Биховця” зберегла, по суті, первісну традицію про смерть Сигізмунда, чи наявні у ній відомості є пізнішими за походженням”, він дійшов висновку, що “в “Хроніці Биховця” ми маємо, власне, Длугошеве оповідання, доповнене як фальшивими, так і, частково, вірогідними даними”²⁹, не заглиблюючись у питання про джерело цих ампліфікацій та їхню загальну тенденцію. В цілому, попри неспірність та невиправдану категоричність деяких висновків науковця, йому вдалося довести, що “оповідання про вбивство Сигізмунда Кейстутовича є пізньою й плутаною компіляцією”³⁰.

В головних своїх рисах воно, справді, нагадує куди менш докладну оповідь про смерть Сигізмунда, подану Длугошем в його “Історії Польщі” – за винятком хіба що сюжету про Сигізмундового ведмеда. Цей легендарний переказ був відомий ще в XV ст., коли його зафіксував у своїй “Історії Європи” італієць Еней Сільвій Пікколоміні (пізніше, у 1458-1464 рр., відомий як папа римський

Пій II)³¹. Ходиницький висунув припущення, що він же й вигдав цю історію, споглядаючи Сигізмундову печатку, де на одному з гербових щитів містилося зображення ведмедя (що був територіальною емблемою чи то Київщини, чи то Смоленщини³²); це зображення нібито “дало гуманісту, котрий захоплювався збиранням різноманітних анекдотів, поштовх для створення історії про ведмедя, якого тримав у себе Сигізмунд. Така версія не могла постати в Литві або Польщі, де кожний розумів значення цього ведмедя, але могла з’явитися на чужині, де не знали, як витлумачити це гербове зображення”³³.

Однак – не кажучи вже про те, що той самий герб містився й на печатках Сигізмундових попередників, Вітовта й Свидригайла, – подібне пояснення виглядає доволі наївним і штучним (як і інші гіпотези цього роду³⁴); у переказі про ведмедя відчутна, скоріше, фольклорна традиція, пов’язана, очевидно, із шанобливим ставленням до цього звіра в Литві та з особливостями вдачі Сигізмунда, котрий, за визначенням Стрийковського, “був меланхолік і не волів бачити біля себе людей”³⁵, віддаючи перевагу товариству ведмедя³⁶; існування в народі своєї “концепції” цих подій зафіксував у XVI ст. польський хроніст Матвій Меховський, згадуючи, як литовці співали тужливу пісню про вбивство Сигізмунда “хоробрими руськими князями”³⁷.

Важко судити, що саме із цієї пісні могло потрапити до “Хроніки Биховця”, де картина вбивства є дуже докладною та яскравою. Прикро лише, що окремі її деталі не витримують історичної критики – як, наприклад, згадка про вози із “дякольним” сіном, що в них ховалися співучасники змови: адже саме Сигізмунд Кейстутович скасував сплату “дякла” великому князю литовському³⁸ – і,

певно, був би дуже здивований, побачивши ці вози на своєму підвір'ї. Анахронічною є й інформація про розсилку листів із закликом на сейм по всій Литовській державі, що в ній безпомилково вгадується практика, яка склалась у XVI ст.³⁹ Не відзначаються достовірністю дані “Хроніки” стосовно долі Юрія Лінгвеньовича, котрий нібито томився в ув'язненні аж до загибелі Сигізмунда⁴⁰. Насправді той ще восени 1432 р. перебрався до Новгороду “с своєю княгинею”⁴¹. Отже, за багатством деталей, наявних у “Хроніці Биховця”, проглядає не так обізнаність очевидця, як багата фантазія одного із укладачів цього літопису.

Так само відчутною – хай і не зауваженою в літературі питання – є й загальна тенденція цього історичного “твору на задану тему”. Передусім, варто занотувати, що всі писемні джерела XV ст. (і, до певної міри, згадана пісня про “хоробрих руських князів”) називали вбивцями Сигізмунда “русинів за родом і вірою” князів Чорторійських – Івана та Олександра⁴². Щоправда, як слушно зауважив щодо першого ще хроніст Матвій Стрийковський, “Чорторійський князь був не русин, а литвин, Ольгердович, тільки мав уділ на Русі й руської віри тримався”⁴³.

Не слід забувати, що в ті часи, про які йдеться, національна ознака поступалася за своїм значенням конфесійній, і охрещення за православним (“руським”) обрядом перетворювало людину на “русина”. Що ж до Чорторійських, то вони, справді, вели свій рід з Литви й навіть належали до тамтешньої правлячої династії, заснованої Гедиміном – хоча й досі точно не з'ясовано, чи були вони, згідно зі Стрийковським, нащадками його сина Ольгерда, чи, може, брали початок від іншого Гедиміновича – Коріата⁴⁴. Та, як би там не було, їхні предки мали найтісніші

зв'язки з руськими землями: у першому випадку їх дідом був володар Чернігова, в другому – один із подільських князів. Головне ж, що в обох випадках убитий Чорторийськими Сигізмунд доводився їм двоюріднім дідом – і, відповідно, мав поважний вік: близько 70-80 років⁴⁵.

Самі ж Чорторийські, здається, були на момент вбивства доволі молодими людьми – принаймні, Олександр Чорторийський пережив ці події не менше, як на 40 років. Щоправда, половину з них він провів за межами Литовської держави: змушений переховуватись, князь спочатку втік до Москви, а потім коротав вік як псковський і новгородський намісник⁴⁶. Сумнівно, аби він прирік себе на 20-річне вигнання, коли б діяв за згодою всього литовського панства; проблематичним є й намагання останнього посадити на віленський стіл Свидригайла – адже за умов подібної одностайності тому не довелося б поступитися місцем іншому кандидату. Натомість наступником Сигізмунда став 13-річний Казимир Ягайлович, а Свидригайло задовольнився Волинню – де до нього приєднався Іван Чорторийський, попередньо віддавши захоплені в Троках скарби й отримавши від Казимира гарантії особистої безпеки⁴⁷.

Очевидно, що ці факти виразно суперечать оповіді “Хроніки Биховця”, де не лише максимально згущено барви навколо особи Сигізмунда Кейстутовича (і, відповідно, його загибель виглядає заслуженою й невідворотною), а й, по суті, повністю реабілітовано Олександра Чорторийського як головного фігуранта драматичних подій 1440 р. Цю його роль автор оповіді “розподілив” між двома воєводами, які ініціювали замах на Сигізмунда, та княгиню Скобейком – фактичним убивцею литовського володаря. Чорторийському ж дісталась уповні шляхетна роль

“громадського обвинувача”; те, що він не грав першої скрипки у змові, акцентовано й у спеціальному резюме, яким закінчується оповідь “Хроніки”: Сигізмунд був позбавлений життя “повеленням воеводи виленського Довгирда и воеводи троцького Лелюши, и князя Чарторыйского, а от руки Скобейка киянина убиен бысть в вербную неделю”.

Встановлено, що обидва згадані воеводи – особи цілком історичні⁴⁸; натомість стосовно Скобейка не збереглося ніяких відомостей⁴⁹. Згідно з “Хронікою”, він був киянином і “дворянином” – служилою людиною на великокняжому дворі; цей його статус дещо конкретизує Стрийковський (котрий, зрозуміло, користувався “Хронікою” в іншому, ранішому, списку), твердячи, що Скобейко обіймав одночасно два “уряди” – ключника й конюшого, тобто відповідав за запаси меду в льохах і за княжі стайні⁵⁰. Важко судити, чи було це уточнення в “Хроніці”, що її текст схильний до ампліфікацій історіограф подеколи “раціоналізував” (наприклад, зменшив кількість людей, укритих у возах, з п’яти до двох чоловік на віз) і розтлумачив (зокрема, пояснив, що винищених на запланованому Сигізмундом сеймі литовських панів мали заступити його “холопи, невільники й завушники, котрі б завжди, як йому треба, скакали”⁵¹); в тому літописному тексті, який дійшов до нашого часу – доволі пізньому й дещо пошкодженому (в оповіданні про смерть Сигізмунда бракує кінцівки) – Скобейко є, безперечно, людиною з нижчим, ніж у решти змовників, статусом, з яким корелює “нешляхетне” зняряддя вчиненого ним убивства.

Втім, саме цей момент оповіді про замах на Сигізмунда викликає чи не найбільше запитань і сумнівів щодо своєї вірогідності. Як могло статися, що змовники, заздалегідь розпланувавши свої дії, опинились у “ложниці”

Сигізмунда без зброї? І яким чином той “слухав месо” в своїй опочивальні – ба навіть помер в ту хвилину, коли йому “божие тело [тобто причастя] подносив каплан [капеллан, помічник священика]”, ніби не помічаючи присутності роз’ячених заколотників, котрі вже виголосили Сигізмунду свій вирок? У наявності очевидне порушення логіки, якого щасливо уникнув автор найдавнішого оповідання про ті ж події – Длугош, твердячи, що Чорторійський і його спільники закололи Сигізмунда схованими під одягом ножами, коли той повертався у свої покої після церковної служби. Брак здорового глузду в версії “Хроніки Биховця” видає в її авторі невинного літератора, більше занепокоєного виправданням Чорторійських, ніж достовірністю створеної ним картини. Більше того – можна навіть вказати джерело, звідки він запозичив окремі її елементи. Справа в тому, що, за спостереженнями науковців (починаючи з І.Даниловича), у “Хроніці Биховця” наявні сліди користування Іпатіївським літописом – а в складі цього літопису до нас дійшов детальний опис загибелі князя Андрія Боголюбського, вбитого його придворними в 1174 р.⁵² Придивившись до нього, ми одразу натрапимо на вже знайомі мотиви.

Згідно з Іпатіївським літописом, замах на князя Андрія задумав “дьяволим научением” його боярин Яким Кучкович, дізнавшись про загибель свого брата й передчуваючи розправу з ним самим. Він знайшов спільників в особі свого родича Петра й “ключника” Амбала, а також іншої челяді загальним числом до двадцяти чоловік. Усі разом вони пішли уночі до “ложниці” князя. Не зумівши змусити його відчинити двері добровільно (Андрій не впізнав голос свого слуги Прокопія, за якого мав себе видати один із учасників замаху), вони виламали їх силою. Андрій

хотів було схопитися за меч – “и не бе тут меча”, оскільки його заздальгідь вийняв із піхв згаданий “ключник”. Це, власне, й визначило трагічну долю Андрія Боголюбського – а слідом за ним змовники вбили й княжого “милостника” Прокопія. Чи не єдиним з челядників, хто до кінця зберіг вірність князю Андрію, виявився “киянин” Кузьмище, якого, між іншим, нерідко вважають автором (чи одним з авторів) літописної повісті про всі ці події, що її достовірність підтвердили як розкопки князівської резиденції в Боголюбово, так і дослідження останків самого Боголюбського – за одним лише винятком: згідно з літописом, Петро Кучкович відтяв Андрію праву руку, тоді як саме на ній, на відміну від лівиці князя, вчені не виявили істотних пошкоджень⁵³. Отже, літописець або помилився, або свідомо згустив барви, підкреслюючи безборонність князя.

Щоправда, І.М. Данілевський вважає, що в такий спосіб він ледь не ототожнив князя Андрія з Антихристом, чиї прихильники, за “Апокаліпсисом”, мають на правій руці тавро з іменем “звіра” або числом його імені (відповідно, відрубання правиці рівнозначне спокутуванню цього гріха)⁵⁴. Однак, гадаємо, подібне тлумачення є нав’язуванням семантичного конфлікту тексту літописної повісті, в якій образ Андрія є послідовно “хриstopодібним”⁵⁵. Навіть якщо не мала місце звичайна помилка переписувача (котрий легко міг сплутати “левую” й “десную”) й “підміна” рук була свідомою, її також можна включити в загальний “житійний” контекст цього твору: адже Боголюбський помер після того, як вбивці знайшли його, “сєдєща яко агня непорочно... и Петр же отьтя ему руку десную” – а за мить до цього князь, звертаючись до Бога, просив: “[В] избраном твоєм стаде с десными овцами

причти мя”); символічним є й те, що при цьому Андрій сидів “за столпом въсходным”⁵⁶ – а “райські” коннотації, пов’язані зі сходом, самоочевидні⁵⁷.

В цілому, видається доволі сумнівним, аби, згідно з гіпотезою І.Данилевського (сформульованою, щоправда, розпливчасто й обережно), редактор літописної “Повісті про вбивство Андрія Боголюбського” потайки “виправдав” убивць за допомогою “малопомітної, на перший погляд, деталі”, що є водночас “ключем до розгадки злочину”. На нашу думку, закони детективного жанру, до яких апелює дослідник, навряд чи можуть стати в пригоді при аналізі цього сюжету. Та й редакційна модель, що, за твердженням Данилевського, є спільною для всіх текстів, пов’язаних з Боголюбським (виправлення після його смерті наявних у письменстві “злісних випадів” на адресу князя), неприйнятна для “Повісті”, яка постала в результаті “житійної” обробки свідчень очевидця.

Редактор первісного документального оповідання про смерть князя Андрія, аби надати йому відповідного забарвлення, крім усього іншого, вдавався до прямих текстуальних запозичень із “Сказання” про перших офіційно канонізованих давньоруських святих – Бориса та Гліба. Він діяв, керуючись прагненням уподібнити Андрія Боголюбського цим християнським мученикам – тоді як укладач оповіді про вбивство Сигізмунда, скориставшись його художньо-документальним твором, поставився до нього примітивно-споживацьки – вилучив із контексту та довільно скомпонував окремі елементи злочину – “ложницю”, “ключника”, брак зброї у вирішальний момент, “милостника” й, нарешті, “княнина”

* Цікаво, що ключник фігурує і в історії смерті в Литві дружини (чи, власне, вдови) великого князя литовського Олександра

Важко сказати, що підштовхнуло автора цього оповідання до літературної творчості – особливий пієтет до Чорторийських чи більш загальні аристократичні уподобання, які відзначали всі дослідники цього сюжету; головне, що створена таким чином картина Сигізмундового вбивства була абсолютно ілюзорною – і нам залишається тільки гадати, як насправді все сталося. Без сумніву, змовники не вдавалися до допомоги камінної кочерги – і, відтак, суто “реабілітаційна” за своїм характером звістка “Хроніки Биховця” виправдовує не Чорторийських, а “киянина Скобейка” – примарного двійника “Кузьмищій киянина”; водночас дії за “дьяволим научением” були приписані не вбивцям, як у “Повісті”, а їхній жертві, Сигізмунду – що зрозуміло з огляду на тенденцію окресленого сюжету в “Хроніці Биховця”.

Не менш важливим є те, що методи роботи автора розглянутого сюжету, по суті, збігалися з тими, які продемонстрував невідомий книжник XVI ст. при створенні легендарної оповіді про Гедимінові походи, що увійшла до складу білорусько-литовських літописів широкої редакції⁵⁸. Її укладач так само навмання скористався Іпатіївським (чи, точніше, Галицько-Волинським) літописом, перетворивши його персонажів на сучасників і супротивників Гедиміна (відтак, цілком історичні Володимир Василькович і Лев Данилович перетворилися на фантазійних Володимира Володимирського й Льва Луцького, син уповні реального Романа Брянського Олег став володарем Переяслава, а родинна солідарність усіх пере-

Олени Іванівни (1513 р.) – однак це цілком природно з огляду на його професійні функції та спосіб, яким умертвили княгиню: “нарядив зельє лихое, дали ей в меду испити” (СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 35. – С. 524).

лічених князів, яка добре простежується за літописним матеріалом, набула вигляду їхніх співдій у боротьбі з Гедиміном).

Таке поверхове (і, до певної міри, зверхнє) ставлення до давньоруських джерел виразно корелює з редакційною моделлю білорусько-литовських літописів широкої редакції, що їх характерною рисою була наявність обширного квазіісторичного вступу про початки Литви (від легендарних предків литовців – римлян до часів Гедиміна), який мав замінити “загальноруські звістки [короткої редакції першої половини XV ст.] своїми матеріалами, хоч і придуманими *ad hoc*, але зв’язаними з Литвою своїм походженням”⁵⁹. Йшлося про те етнокультурне дистанціювання від “русчизни”, що його в 1550 р. емоційно висловив Михалон Литвин: “Ми вивчаємо московські письмена, які не несуть у собі нічого давнього і не мають нічого, що спонукало б до доблесті, оскільки руська мова чужа нам, литовцям, тобто італійцям, що мають італійську кров”⁶⁰. Таким чином, правомірним є висновок, що те відсторонення від загальноруського історико-культурного контексту, чиїм апогеєм стала “римська” теорія литовського етногенезу, до якої доклав рук і згаданий Михалон Литвин⁶¹, виявлялося у Литовській державі й тоді, коли місцеві книжники, за браком власних історичних пам’яток, зверталися до давньоруських літописів.

Від Кузьмищі-княнина до княнина Скобейка (моделювання смерті в “Хроніці Биховця”) // Соціум. – Вип.1. – К., 2002. – С. 37-53

¹ Докладніше див.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 112-114.

² Барвінський Б. Жигимонт Кейстувович, великий князь литовсько-руський (1432-1440). – Жовква, 1905. – С. 24-27.

³ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 34, 57, 76, 106, 141 та ін.

⁴ Показово, що вже того ж 1432 р., коли Сигізмунд прийшов до влади, було викрито спрямовану проти нього змову, в якій брали участь найвизначніші литовські вельможі: троцький воєвода, маршалок земський і староста Жмуди (Барвінський Б. Вказ. праця. – С. 41-42).

⁵ Летописи белорусско-литовские. – С. 58, 77, 108, 143 та ін. Наведене твердження набуває особливого значення, коли узяти до уваги, що воно належить тому ж білорусько-литовському книжнику, котрий ввів до обігу термін “велике князівство Руське”; його запровадження було пов’язано з переходом на бік Свидригайла Полоцька та Смоленська, а “вилучення” з ужитку (чи, точніше, повернення до традиційної титулатури володарів Литви) – з утратою ним Смоленська, Вітебська та Полоцька. Отже, за візією літописця, “велике князівство Руське” охоплювало тільки північ Литовської Русі – землі навколо Смоленська та Полоцька. Зрозуміло, що цей регіон не може правити за “територіальний еквівалент” тієї руської національної ідеї, що її речником прийнято вважати Свидригайла.

⁶ Jana Długosza, kanonika krakowskiego, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – Kraków, 1869. – Т. IV. – S. 574-575. Порівн. коментар: *Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1385-1444*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. – Т. 1. – S. 310.

⁷ Барвінський Б. Вказ. праця. – С. 116. Можливо, Длугош “не помітив” його побожність, керуючись правилами тогочасного літературного етикету – адже, змальовуючи риси Сигізмундового характеру, він діяв за певним шаблоном. Див. порівняльну таблицю якостей “володаря доброго” / “володаря злого”, якими хроніст наділяв своїх героїв: Koczarska M. *Mentalność Jana Długosza w świetle jego twórczości* // *Studia Źródłoznawcze*. – Warszawa; Poznań, 1971. – Т. 15. – S. 122-123.

⁸ НПЛ. – М.; Л., 1950. – С. 420.

⁹ Це припущення висловив ще К.Ходиницький: Chodynicky K. *Geneza i rozwój podania o zabójstwie Zygmunta Kiejstutowicza: (Ze studjów nad dziejopisarstwem litewskiem)* // *Ateneum Wileńskie*. – Wilno, 1928. – R. V. – Zesz. 15. – S. 91-92.

¹⁰ Барвінський Б. Вказ. праця. – С. VI, 48-49, 108, 117-118.

¹¹ Див. її вичерпні характеристики: Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. – К., 1929. – Ч. II. – С. 224-290; Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – Мінск, 1969. – С. 162-186; Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С. 66-74; Flisiński J. Kronika Bychowca // Rocznik Bialskopodlaski. – Т. VI. – R. 1998. – S. 203-217 ; Семянчук А.А. Беларуско-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. – С. 47-53.

¹² Narbutt T. Pomniki do dziejów litewskich pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym. – Wilno, 1846.

¹³ Див. щодо цих фальсифікатів: Chodyncki K. Ze studjów nad dziejopisarstwem rusko-litewskiem: T.z. Rękopis Rudański // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1926. – R. III. – Zesz. 10-1 1. – S. 387-401; Łowmiański H. Sfałszowany opis obwarowania miasta Wilna // Ibid. – Zesz. 9. – S. 82-94. Останнім часом Т.Василевський додав до цих фальсифікатів родовід вітебських князів, котрий, за словами Нарбута, був “ніби припискою” до “Хроніки Биховця” (Wasilewski T. Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgierda // Kultura średniowieczna i staropolska. – Warszawa, 1991. – S. 676-677). Однак інші дослідники займають у цьому питанні більш обережну позицію, вважаючи вказаний родовід (опубл.: Хроніка Быховца // ПСРЛ. – М., 1975. – Т. 32. – С. 173) “пізньою компіляцією” (Teġowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 48-49). Не можна не погодитись із Т.Василевським в іншому: дослідник зауважив, що Ходиницький, пообіцявши “викрити”, слідом за Рауданським рукописом, “Хроніку Биховця”, а потім зрікшись цього наміру, тим самим дещо послабив свої аргументи стосовно неавтентичності першого джерела (Wasilewski T. Daty urodzin Jagielly i Witolda // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1991. – Т. I. – Zesz. 1. – S. 16. – Przur. 6). Слушною є й висловлена тут-таки заувага, що “проблема фальсифікатів Нарбута залишається й надалі відкритою”; її підтверджують дослідження “Хроніки Рівіуса” – одного з джерел, якими користувався Нарбут і які “після використання у таємничий спосіб гинули”; тривалий час “Хроніка” вважалася втраченою – аж доки її не віднайшов у 1970-х рр. Є.Охманський (Wojtkowiak Z. Strykowski chyba nadal zagadkowy // Przegląd

Historyczny. – 1980. – Т. LXXI. – Zesz. 1. – S.125-126; Dubonis A. The Case of the Chronicle of Rivius // Lithuanian Historical Studies. – Vilnius, 2000. – Vol. 5. – P. 7-20).

¹⁴ Ючас М.А. Хроника Быховца // Летописи и хроники. 1973 г. – М., 1974. – С. 220. Як слушно зауважив К.Ходиницький, “фальсифікати Нарбута постали з найшляхетніших мотивів - була то *ria fraus*, але *fraus*” (Chodynicki K. Ze studjów ... – S. 401).

¹⁵ Dubonis A. Op. cit. – P. 19-20.

¹⁶ Див.: Чешская нация на заключительном этапе формирования: 1850 г. – начало 70-х годов. – М., 1989. – С. 137. Докладний аналіз обох пам'яток нещодавно здійснений Л.П.Лаптевою (Лаптева Л.П. Краледворская и Зеленогорская рукописи // Рукописи, которых не было: Подделки в области славянского фольклора. – М., 2002. – С. 11-119); у збірці вміщено й тексти обох рукописів у перекладах на російську (с. 120-242), а також розглянуто різноманітні зразки слов'янського псевдофольклору. До цього матеріалу варто додати також сюжет, пов'язаний з іменем Проспера Меріме, котрий ще замолоду, аби заробити гроші на поїздку в Італію, створив цикл іллірійських народних балад “Гюзла” (приписавши авторство деяких з них далматинському барду Маглановичу) – й містифікація виявилася настільки вдалою, що низка цих творів невдовзі побачила світ у перекладі Пушкіна під титулом “Пісні західних слов'ян” (див. щодо цього: Плошук А.Н. “Заметка об Иакинфе Маглановиче” в сборнике Мериме “Гюзла” и в пушкинском цикле “Песни западных славян” // Славянский альманах. 1999. – М., 2000. – С. 232-237). Чимало цікавих спостережень стосовно фальсифікацій фольклорно-історичної традиції міститься в праці: Tazbir J. Z dziejów fałszerstw historycznych w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku // Przegląd Historyczny. – 1966. – Т. 57. – Zesz. 4. – S. 580-597; зауважимо, однак, що її автор вважав однотипними явищами літературні підробки Міцкевича, Макферсона, Караджича, Ганки й “Слово о полку Ігоревім” (S. 580-583). Щодо останнього – з огляду на появу нової версії його авторства (Keenan E.L. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor' Tale. – Cambridge, 2003) – варто відзначити спостереження О.Б.Страхової, котра, проаналізувавши лінгвістичні особливості пам'ятки, дійшла висновку, що гаданий “фальсифікатор “Слова” мав би жити десь між 1894 р. й 1930-ми чи навіть 1990-ми роками, тобто століттям чи двома пізніше свого

майже ідеального злочину” (Страхова О.Б. Языковая практика создателя “Слова о полку Игореве” и лингвистические взгляды Йозефа Добровского // Славяноведение. – 2003. – № 6. – С. 33-61).

¹⁷ За наведеними Нарбутом палеографічними ознаками “Хроніки” її датують першою половиною XVIII ст. (Ючас М.А. Указ. соч. – С. 221; Улащик Н.Н. Указ соч. – С. 71-72). Зауважимо, що в цьому списку текст пам’ятки транслітерований латиницею; ми ж подаватимемо його кириличним шрифтом і з наближенням до норм сучасного правопису, не керуючись версією, запропонованою Улащиком (Хроника Быховца. – М., 1966), яка є перекладом літопису на російську мову, корисним для його популяризації, але непридатним для наукових цілей.

¹⁸ Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego. – Wilno, 1838. – Т. 3. – С. 581.

¹⁹ Ця наша гіпотеза видається більш вірогідною, ніж припущення І.Данилевського, що специфічну форму цієї книги Ю.Миролюбов запозичив у Джека Лондона, котрий в “Серцях трьох” описав кіпу – вузлове письмо давніх мешканців американського континенту (Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.). – М., 2001. – С. 314-315). На думку І.Данилевського, Миролюбов “просто добре знав творчість Джека Лондона” – хоча, гадаємо, на більшу увагу заслуговує те, що основну частину праць “відкривача” “Влесової книги” складала розвідки про релігійні вірування давнього слов’янства, що їх дослідження неможливе без екскурсів у язичництво балтійських племен (характерно, що і в самій “Влесовій книзі” фігурує литовська форма імені Перун – Перкун). Між тим Т.Нарбут у 3-4 томах своєї фундаментальної праці “Dzieje starożytne...” приділив величезну увагу релігії давніх литовців, щедро “розцвітивши її фантазіями доби романтизму”; ця праця “співця величі свого краю”, за оцінкою М.Космана, “у частині міфологічній є фантастичною і в цілому опертою на джерельну базу сумнівного походження” (Kosman M. Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. – S. 14, 67, 255-257) – що цілком відповідає стилю мислення творця “Влесової книги” та її шанувальників.

²⁰ Щоправда, донині предметом дискусій залишаються час укладення “Хроніки” та середовище, де її було випродуковано (крім праць, згаданих вище, див. також: Флоря Б.Н. О “Летописце

Быховца” // Источники и историография славянского средневековья. – М., 1967. – С. 135-144; Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca // Studia Źródloznawcze. – Warszawa; Poznań, 1967. – Т. XII. – S. 155-163; Морозова Н. К вопросу о времени создания “Хроники Быховца” // Slavistika Vilnensis. – Vilnius, 2000. – № 49 (2). – С. 137-141). На цьому етапі вивчення даної проблематики певним непорозумінням виглядають згадки про “класично відомі підробки історичних текстів... Теодора Нарбута, в українській історіографії відомого, серед іншого, і тим, що завдяки йому до наукового обігу було введено літопис Биховця (оригінал якого, зрозуміла річ, загубився)” (Толочко О. Неювілейна “словесність” // УГО. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 51) – особливо коли зважити на те, що трохи раніше дослідник датував “список Биховця” XVI ст. (Толочко О. “Нестор-літописець”: біля джерел однієї історіографічної традиції // КС. – 1996. – № 4/5. – С. 16), а відтоді ніяких змін в українській історіографії не позначилося – та й взагалі після Сушицького (котрий помер у 1920 р.) ніхто з українських дослідників окресленою проблемою не займався (й на цьому тлі, зрештою, не дивно, що в нашому історичному письменстві можна зустріти згадки про “третю, більш пізню, ніж “Хроніка Биховця”, редакцію білорусько-литовських літописів” (Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання. – К., 1998. – С. 57)). Аналогічні тенденції можна помітити й у білоруській історіографії (див., наприклад, зауваження О.Ільїна стосовно “патріотичних фальсифікацій і містифікацій” XIX ст., до яких він зараховує Краледворський рукопис, “Слово о полку Ігоревім”, “Хроніку Биховця” й “Історію русів”, припускаючи, що остання й стала джерелом натхнення для Т.Нарбута: Гістарычная брама. – 2001. – № 1. – С. 31). Водночас існує й інша тенденція: відродження давно відкинутих наукою фантазій Нарбута – наприклад, гаданого родоводу Ягеллонів, де їхнім предком названо богатиря Геллона – визволителя литовців від нападів людоджерів, які будували піраміди з кісток своїх жертв (Филюшкин А.И. Легендарные родословия великих князей литовских и великих князей московских: принципы построения // Русский родословец. – 2001. – Вип. 1. – С. 7).

²¹ Nowogocznik Litewski na rok 1831. – Wilno, 1830. – S. 93-102.

²² Див.: Хроника Быховца. – С. 155-156.

²³ Сушицький Т. Вказ. праця. – С. 354. На авторитеті дослідника ґрунтувалося й наше твердження, що, “як гадають, ця оповідь була складена по живих слідах трагедії й включена до літопису, коли стіни Сигізмундової “ложниці” ще плямила його кров; тож у своїй основі вона достовірна” (Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 118).

²⁴ Тихомиров И.А. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей // Журнал министерства народного просвещения. – 1901. – № 5. – С. 71-72, 76-77.

²⁵ Барвінський Б. Вказ. праця. – С. 137-146.

²⁶ Там само. – С. 139, 142, 143. Власне, в місцевій літописній традиції такі випадки відомі. Вже в першу, коротку, редакцію білорусько-литовських літописів було включено “Похвалу Вітовту”, а в XVII ст. до складу українського хронографа увійшов анонімний опис сватання та одруження великого князя литовського Олександра на дочці Івана III Олені – втім, усупереч думці Улащика, який називає його документом (Улащик Н.Н. Указ соч. – С. 76), цілковито апокрифічний (див.: Хроника литовская и жмойтская // ПСРЛ. – Т. 32. – С. 95-97; окремі зауваження: Русина О. Княгиня литовська Олена // Наука і суспільство. – 1989. – № 3. – С. 56-58). До речі, Сушицький убачав і в оповіданні про смерть Сигізмунда елементи “протокольно-офіційного акту” (Вказ. праця. – С. 354).

²⁷ Бучинський Б. Новіші праці по історії Великого князівства Литовського в XV віці // Записки НТШ. – 1907. – Т. 75. – Кн. 1. – С. 142. – Прим. 1.

²⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т. 4. – С. 229. – Прим. 3, 5.

²⁹ Chodynicki K. Geneza... - S. 79, 99.

³⁰ Ochmański J. Op. cit. – S. 159. – Przym. 25. Суперечливість побудов Ходиницького відзначив, аналізуючи його працю, присвячену іншому історичному сюжету (який, втім, також відбився у “Хроніці Биховця”), литовський дослідник А.Нікжентайтіс: Легенда XIV в. о мученичестве 14 францисканцев в Вильнюсе и историческая истина // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1990. – Вып. 21. – С. 259. – Прим. 20.

³¹ Барвінський Б. Вказ. праця. – С. 138-139. Щоправда, у версії Енея Сільвія власником звіра був не Сигізмунд, а Свидригайло.

³² Питання про середньовічну емблему Київської землі є доволі складним і дискусійним, оскільки дані джерел щодо цього неоднозначні. На печатці Сигізмунда І з 1506 р. уособленням Київщини виступає архангел. У “Хроніці” Йоахіма Бельського занотовано, що на київській хоругві з одного боку зображено ведмеда на білому полі, а з другого – білого ангела на червоному полі; його ж сучасник Гваньїні стверджував дещо інше: на хоругві Київського воєводства містилося зображення герба Литовської держави та чорного ведмеда (Kuczyński S.K. *Polskie herby ziemskie: Geneza, treści, funkcje.* – Warszawa, 1993. – S. 38-39, 96-98).

³³ Chodynicki K. *Geneza...* - S. 82-84.

³⁴ За приклад аналогічної “візуальної” теорії може правити припущення Л.Добровольського, нібито переказ про те, що після руйнації Києва Батиєм левиця народила левенят під престолом Св. Софії, постав через “простодушне витолковання давнього фрескового живопису нашої катедри, особливо намальованих (на стінах сходів, що йдуть на хори) циркових сцен полювання на вепря, вовка, ведмеда або нацькування парда на оленя” (Добровольський Л.П. Михайло і Золоті ворота. – К., 1913. – С. 36.). Див. його оцінку: Сушицький Т. До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батия // Записки ІФВ ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2-3. – С. 14-15.

³⁵ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi.* – Warszawa, 1846. – Cz. 2. – S. 203.

³⁶ Цікаво, що в усіх джерелах XV-XVI ст., які містять в собі цей сюжет (тобто в творах Енея Сільвія, Матвія Меховського, Мартіна та Йоахіма Бельських, Мартіна Кромера, Матвія Стрийковського), за винятком “Хроніки Биховця”, фігурує не ведмідь, а ведмедиця (лат. “ursa”, пол. “niedźwiedzica”) – див.: *Kronika Polska Marcina Kromera.* – Sank, 1857. – S. 966; Барвінський Б. Вказ. праця. – С. 140 (таблиця). Можливо, що в цьому є певний підтекст – коли узяти до уваги, що Сигізмунд був удівцем, чії матримоніальні плани, які він плекав на початку 1430-х років, так і не реалізувалися (див.: *Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów.* – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 222-223).

³⁷ Ця звістка, попри її лапідарність, дала підстави для найрізноманітніших тлумачень. М.Грушевський вважав за можливе трактувати згадану пісню не як власне литовську, а як західно-

руську (Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т. 6. – С. 364. – Прим. 5). М. Дашкевич вбачав у ній доказ ворожого ставлення литовців до русинів (Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 149). Своєю чергою, Ходиницький дійшов висновку, що “скоріш за все її ніколи не існувало. Якби такий твір справді з’явився, то можна твердити майже напевно, що віднайшли б його сліди і в інших джерелах. Тим часом ніде не знаходимо про нього згадок” (Chodynicky K. Geneza... – S. 85).

³⁸ Барвінський Б. Вказ. праця. – С. 141. – Прим. 4 (дослідник, щоправда, припустив, що ця норма троцького привілею Сигізмунда, виданого 6 травня 1434 р., не реалізовувалася на практиці).

³⁹ Chodynicky K. Geneza... – S. 94.

⁴⁰ Хроника Быховца. – С. 157.

⁴¹ Chodynicky K. Geneza... – S. 95-96, 99; Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI в. – М., 1992. – Вып. 5. – С. 1022. Відповідно, у дослідників постають сумніви й щодо долі Олелька та його родини, яка, очевидно, не була такою трагічною, як це змальовано в “Хроніці” (Русский феодальный архив... – С. 1025).

⁴² Długosz J. Op. cit. – S. 574 (Іван Чорторійський); НПЛ. – С. 420 (Олександр та Іван Чорторійські). В інших літописах імена Чорторійських випущені – у літопису Рачинського вбивцею названий “один з дому князеи Чорторыских” (Летописи бело-руско-литовские. – С. 164), а псковський літописець згадує про цих князів у множині (ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 29). Щодо Длугошевого визначення Чорторійського як людини “generis et ritus Ruthenici” див.: Krupska A. W sprawie genezy tzw. spisku książąt litewskich w 1480-1481 roku: Przyczynek do dziejów walki o “dominium Russiae” // Roczniki Historyczne. – 1982. – R. XL VIII. – S. 130.

⁴³ Strykowski M. Op. cit. – S. 204.

⁴⁴ Tęgowski J. Op. cit. – S. 181-182; Idem. Który Konstancy – Olgierdowic czy Koriatowic – był przodkiem kniaziołów Czartoryskich? // Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. – Toruń, 1996. – S. 53-59.

⁴⁵ Tęgowski J. Pierwsze pokolenia... – S. 220, 222.

⁴⁶ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 19-20.

⁴⁷ Ibid. – S. 18-19.

⁴⁸ Chodynicky K. Geneza... – S. 96-98.

⁴⁹ Саме це ім'я було доволі поширеним у тогочасній антропонамії. Зокрема, у найдавніших книгах записів Литовської Метрики фігурують Васько Скобейко, Скобейко Римовидович, Радивіл Скобейкович (РИБ. – СПб., 1910. – Т. 27. – Ст. 122, 135, 256, 293). У 40-х роках XVI ст. на Брацлавщині відомий Скобейко (Скобейкович) з татарської за походженням родини Кордишів (Dziadulewicz St. Pierwiastek turański u szlachty ukraińskiej // Miesięcznik Heraldyczny. – 1931. – R. X. – S. 136; Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. 315). Близько 1524 р. Юрій Скобейкович згадується серед “панів київських” (Стороженко А. К истории г. Киева и его окрестностей в XV-XVI вв. // КС. – 1892. – № 2. – С. 346-347).

⁵⁰ Strykowski M. Op. cit. – S. 203. Ця інформація через посередництво Нарбута (котрий зараховував до числа Сигізмундових придворних “підконюшого” Скобейка і “конюшого” Олександра Чорторійського) увійшла до авторитетних довідкових видань (див.: Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386-1795. – Kraków, 1885. – S. 197. – Przyp. 3; порівн.: Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku: Spisy. – Kórnik, 1994. – S. 54. – № 232). Тим самим шляхом – через Нарбута – потрапила до праці Ю.Вольфа й згадка Стрийковського про те, що вбитий змовниками “милостик” Сигізмунда Славко був його “коморником” (Strykowski M. Op. cit. – S. 204; Wolff J. Senatorowie... – S. 197. – Przyp. 3). Своєю чергою, Б.Барвінський (Вказ. праця. – С. 132) вбачав перекручене “Slauko” в імені “Claubon”, яке носив “supremus cubicularius” Сигізмунда Кейстутовича (див.: Акты ЛМ. – Варшава, 1896. – Т. 1. – № 6. – С. 6 (1437 р.); Urzednicy... – S. 149. – № 1151).

⁵¹ Strykowski M. Op. cit. – S. 202-203. Водночас Стрийковський – очевидно, керуючись версією Длугоша – змінив ім'я Чорторійського з Олександра на Івана і, всупереч тенденції “Хроніки Биховця”, зробив його головною дійовою особою подій вербної неділі 1440 р. Це додає аргументів тим науковцям, котрі спростували гіпотезу Ю.Радзішевської стосовно цієї “Хроніки” як ранньої праці М.Стрийковського, що нині становить суто історіографічний інтерес (Radziszewska J. W sprawie autorstwa tzw. Latopisu Bychowca // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach: Prace historyczne. – 1967. – № 2. – S. 55-62; порівн.:

Bardach J. Spór o autorstwo tzw. Latopisu Bychowca // Idem. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w. – Warszawa, 1970. – S. 78-83; Radziszewska J. Maciej Strykowski – historyk-poeta z epoki Odrodzenia. – Katowice, 1978. – S. 80-95).

⁵² Ипатьевская летопись // ПСРЛ. - М., 1962. - Т. 2. - Ст. 580-595. Цей сюжет докладно досліджений у спеціальній літературі (див. її огляд: Колесов В.В. Повесть о убиении Андрея Боголюбского // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. 1. – С. 365-367); останнім часом робляться спроби розглянути його під новим кутом зору й у ширшому, ніж звичайно, контексті (Бойцов М.А. Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение // Казус. 2002. – М., 2002. – С. 176-181).

⁵³ Рохлин Д.Г., Майкова-Строганова В.С. Рентгено-антропологическое исследование скелета Андрея Боголюбского // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1935. – № 9-10. – С. 159.

⁵⁴ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.). – С. 232-233; Его же. Русские земли глазами современников и потомков (XII-XIV вв.). – М., 2000 – С. 65-94. Цей висновок дослідника з ентузіазмом підтримав О.Філюшкін: Какими глазами смотреть на историю Древней Руси? // УГО. – К., 2001. – Вып. 5. – С. 115-116. Між тим безпосереднє звернення до “Одкровення св. Іоанна Богослова” (13:16,17) унаочнює, що І.Данилевський, завдяки вибірковому цитуванню Біблії (доволі дивному на тлі тих розлогих цитат, якими рясніє текст обох його книг), фактично перекинує відповідний текстуальний фрагмент, котрий варто навести повністю, виділивши курсивом те, що в ньому “влаштує” дослідника: “И он сделает то, что всем – малым и великим, богатым и нищим, свободным и рабам – *положено будет начертание на правую руку их или на чело их, и что никому нельзя будет ни покупать, ни продавать, кроме того, кто имеет это начертание, или имя зверя, или число имени его*”. Так само доволіним і некоректним видається й зближення Боголюбського з Антихристом – особливо коли зважити на те, що літописець вклав в уста князя останні слова Ісуса Христа в його земному житті (Лука 23:46).

⁵⁵ Порівн. із критичними заувагами на адресу праць І.Данилевського: Ранчин А.М., Лаушкин А.В. Есть ли конфликт между

текстом и подтекстом в древнейшем летописании? // Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья. - М., 2001. - С. 101-104.

⁵⁶ Ипатьевская летопись. - Ст. 588-589.

⁵⁷ Відзначимо також, що, вважаючи мініатюри Радзивіллівського літопису ледь не синхронними подіям, описаним у "Повісті про вбивство Андрія Боголюбського", І.М. Данилевський ігнорує позицію О.І. Подобєдової, яка вбачала в сцені загибелі князя відгомін політичної боротьби 80-90-х рр. XV ст. (зокрема, зображення жінки-іноземки із відтятою рукою Боголюбського, що корелює з даними Тверського збірника про участь у розправі з князем його дружини - "болгарки", на думку дослідниці, натякало на Софію Палеолог - ініціатора змови проти Дмитра-онука). Див.: Подобєдова О.І. Миниатюры русских исторических рукописей. - М., 1965. - С. 95-97; Зимин А.А. Античные мотивы в русской публицистике конца XV в. // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. - М., 1972. - С. 136-137. Порівн.: Данилевский И.Н. Символика миниатюр Радзивилловской летописи // Одиссей. 2002. - М., 2002. - С.230-231.

⁵⁸ Характерно, що фактором довіри до цього оповідання, як і до переказу "Хроніки Биховця" про Сигізмундову смерть, була його докладність, що сприймалась як наслідок доброї поінформованості автора. Докладніше цей літописний сюжет проаналізовано вище, с. 41-53.

⁵⁹ Сушицький Т. Західноруські літописи... - К., 1921. - Ч. I. - С. 103.

⁶⁰ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. - М., 1994. - С. 85-86.

⁶¹ Варто занотувати, що ця "генеалогія" була в своїй основі антипольською. Докладніше див.: Zachara-Wawrzyńczyk M. Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu litwinów // Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. - 1963. - Т. 3. - С. 5-35; Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // Przegląd Historyczny. - 1980. - Т. LXXI. - Zesz. I. - С. 1-21; Suchocki J. Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej: Aspekty polityczne i narodowe // Zapiski Historyczne. - Toruń, 1988. - Т. LI. - С. 27-67.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ВЕНІАМІН: ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

950-ліття від заснування Києво-Печерської Лаври (1051 р.) пройшло майже не поміченим науковою громадськістю – хоч могло стати хай і цілком формальним, але вповні доречним приводом звернутися до історії цього монастиря, чия слава зростала разом із славою “матері руських міст” і котрий у часи занепаду Києва підтримував його імідж як “головного міста всієї Русі”¹. Відтак, постала навіть думка щодо вторинності самого Києва стосовно Печерського монастиря, що її якимось висловив Адам Міцкевич: “Славна Печера* існує й досі,

* Варто зауважити, що “Печера” у XV-XVI ст. була традиційною назвою монастиря – що засвідчують подорожні нотатки диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими (“пребы в лавре, еже зовется Киевская пещера, у гроба преподобнаго игумена Антония и Феодосия поллета”) і гданського купця Мартина Груневега (“півмили від Києва є славний монастир...; русини називають його “печерою”), а також такий цікавий документ, як заповіт князя Андрія Володимировича (Ольгердовича), складений 16 червня 1446 р. у Києво-Печерському монастирі (“поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Олькгердовича, и дядь своих гробом, и всех святых старцев гробом в пещере”): Книга хожений: Записки русских путешественников XI-XV вв. – М., 1984. – С. 120; Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам’ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 127; Южнорусские грамоты, собр. Вл. Розовым. – К., 1917. – Т. I. – № 83. – С. 154. До речі, прикро, що останній документ подеколи випадає з поля зору сучасних дослідників – і то настільки, що констатація факту поховання Володимира Ольгердовича у Києво-Печерському монастирі наражається на іронічні ремарки:

бачимо там тіла багатьох мучеників. У такий спосіб ченці заклали Київ, і саме тим релігійним пам'яткам, котрі з ним зрослися, завдячує місто Київ своїм титулом столиці Русі. Люди звикли вважати його головним осередком своєї релігії й, коли Русь стала князівством, усі прагнення люду спрямовувалися на підтримання й уславлення Києва, подібно до того, як гробовець св. Войцеха певний час забезпечував Гнезно політичну перевагу над польськими містами”².

Зрозуміло, немає потреби доводити, що ця гадка не відповідає істині – як не треба доводити думку про надзвичайно вагомий внесок Києво-Печерського монастиря у розвиток культури східного слов'янства. Одним із його аспектів є започаткована в монастирі традиція літописання, котра, модифікуючись, проіснувала в Східній Європі до XVIII ст.

Загальновідомо, що початковий етап київського літописання залишає дослідникам чимале поле для дискусій – і ситуацію значно ускладнює як брак тяглості, перервання цієї традиції у постмонгольську добу³, так і те, що впродовж другої половини XIII – XV ст. відбувалося інтенсивне розпорошення зосереджених у Києві книжкових багатств. Як наслідок, у XVI ст. “київський літописець” значився навіть серед книг Сигізмунда I⁴ – тоді як у Печерському монастирі бракувало не лише давньоруських літописів⁵, а й “Життя” його засновника Антонія, що на його пошуки у 1561 р. вирушив до Москви ієродиякон

“Досі місце поховання кн. Володимира вважалося невідомим. Джерело свого відкриття Автор, на жаль, не зазначив” (Жарких М. Перший млинець археології козацтва (Рец. на кн.: Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К., 1997) // УГО. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 206).

Ісайя Кам'янчанин⁶. У XVII ст. видавці Києво-Печерського патерика пояснювали у своїй передмові, що це “Житіє” “через похищение ратное от нас удалися”⁷ – по суті, так само, як витлумачували Боплану “найученіші” з-поміж киян брак відомостей про власну минувшину, нарікаючи на “великі й тривалі війни, які спустошували їхню землю з краю до краю” і спричинили загибель бібліотек⁸.

Утім, саме в XVII ст. у Києві постала низка історичних компіляцій, що увібрали в себе, крім пам'яток давньоруського письменства, літописи з теренів Північно-Східної Русі та праці польських історіографів XVI ст. (Кромера, Бельських, Гваньїні, Стрийковського). Упорядники цих еkleктичних компіляцій охоче покликалися на Нестора-літописця, всіляко стверджуючи його авторитет⁹, і досягли у цьому неабияких успіхів; однак з бігом часу ореол навколо імені Нестора дещо побляк: у науковців вже понад півтора століття тому з'явилися сумніви щодо самого факту існування цього персонажа.

Відомо, що в якості літописця агіограф Нестор (точніше, “Нестер”^{*}) згадується в найдавнішій датованій редакції Києво-Печерського Патерика, укладеній у 1406 р. “замышлением” тверського єпископа Арсенія, та в заголовку “Повісті временних літ” Іпатіївського літопису за Хлебніковським списком, котрий, попри своє пізні походження (з 2-ї половини XVI ст.), подеколи передає текст архетипу точніше, ніж Іпатіївський список першої чверті

^{*} Ця форма, здається, частіше вживалась у середньовічних джерелах (див. приклад у прим. 10, а також: Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI-XIV веков. – М., 2000. – № 90. – С. 100; Гальченко М.Г. Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII-XV вв. // *Palaeoslavica*. – 2003. – Vol. 11. – P. 124. – № 140).

XV ст., де імені Нестора бракує¹⁰. О.О. Шахматов, посиляючись на Полікарпове “слово” про Агапіта, висловлював думку, що список “Повісті временних літ” із іменем Нестора в заголовку існував уже в XIII ст.¹¹

З другого боку, загальновідомий і факт суперечностей між текстом “Повісті временних літ” (передусім, літописною статтею 1051 р. про заснування Києво-Печерського монастиря) і “Житієм” Феодосія, безумовно написаним Нестором¹². Та, попри це, навряд чи можна стверджувати, що Нестор-літописець, на відміну від Нестора-агіографа, є суто міфічною особою. Найбільш зваженою щодо цього виглядає думка, сформульована Д.І. Абрамовичем: “Літературна традиція ще з XIII в. досить виразно та довідно свідчить, що чернець Нестор мав якесь відношення до нашого літописання – але точно й певно визначити обсяг і характер цієї його роботи ми вже позбавлені можливості через відсутність документальних джерел”¹³. Виявлені ж нещодавно сліди редакторської роботи Нестора¹⁴ переконують, що той таки доклав рук до укладення “Повісті временних літ”

Однак, попри той інтерес, який, безумовно, становить питання про історичність особи Нестора-літописця, куди загадковішою видається постать іншого печерського книжника – Веніаміна. Про нього збереглася лише одна-єдина згадка. Вона міститься в укладеному в 20-40-х рр. XVII ст. українському хронографі 2-ї редакції (власне, в його Київському списку з 80-х рр. XVII ст.), де опис початків Успенського собору (“Змурована ест церков Пресвятой Богородицы в монастыру Печерском благоверным и великим князем Светославом Ярославовичем, а Володимировим, першого христианина в нашей Росии, внуком...”) супроводжується посиланням на свідчення двох

печерських літописців – “о чем так Нестор и Вениамин, кройникаре печерские, сведчат”¹⁵.

Ця згадка, всупереч своїй науковій провокативності, по суті, й досі не привернула до себе належної фахової уваги. Власне, її тривалий час бракувало й самому хронографу. Дослідницький інтерес до нього помітно активізувався лише три десятиліття тому.

Наприкінці 1970-х рр. цю пам'ятку докладно проаналізував Ю.А. Мицик (котрий, до речі, й відкрив зацитований вище Київський список). Характеризуючи джерельну базу українського хронографа 2-ї редакції, науковець відніс наявні у ньому покликання на Нестора до літопису типу Хлебніковського¹⁶ й проігнорував згадку про Вениаміна, зробивши наголос на іншій, не менш таємничій особі, якою поставав автор безіменної друкованої хроніки Павло Демитрович, чийм твором, крім упорядника хронографа¹⁷, скористався ще й Ян Бінвільський, котрий наприкінці 40-х рр. XVII ст. працював над створенням власного компілятивного зводу, виявленого у 1978 р. Ю.А. Мициком у фондах Бібліотеки Академії наук СРСР¹⁸.

Водночас учень Ю.А.Мицика, Ю.П. Князьков, ретельно опрацював хронограф 2-ї редакції як предмет свого дисертаційного дослідження (котре, на жаль, так і не вийшло друком). У присвяченій йому публікації, звернувшись до питання про джерела хронографа, науковець обійшов мовчанкою загадкову хроніку Павла Демитровича, занотувавши, натомість, факт існування літописця Вениаміна. Відзначаючи, що в хронографі міститься низка оригінальних звісток – зокрема, докладніша, ніж у “Синописі” та наявних літописах, оповідь про облогу монголами Печерського монастиря – Ю.П. Князьков припустив, що “джерелом цих відомостей могла стати невідома нині

“Кройнічка” Веніаміна, на яку [в тексті хронографа] зроблено посилання, створена в стінах монастиря”¹⁹. Відтак, під пером дослідника “печерський кройникар” Веніамін перетворився на автора “Кройнічки”, користування якою, на думку науковця, засвідчує київське походження українського хронографа 2-ї редакції.

Висновки Ю.П. Князькова були прийняті Ю.А. Мициком, котрий у своїй пізнішій, спільній з М.П. Ковальським, публікації відзначив, що, oprіч давньоруського літопису типу Хлебніковського, укладач хронографа мав під рукою “працю сучасника Нестора – “печерського літописця Веніаміна”, яка містить оригінальні відомості стосовно обставин здобуття Києва у 1240 р. монгольськими завойовниками”²⁰. Відтак, попри двозначність такої характеристики (адже часи Нестора відділяє від навали Батия, принаймні, сторіччя), Веніамін був включений до давньоруського культурного контексту – а, паралельно із цим, конкретніших рис набрав таємничий Павло Дмитрович, котрий виявився автором виданого у 1625 р. у Любчі (поблизу Новоградка) “Компендіуму”, що його кілька примірників збереглися до нашого часу в архівосховищах Польщі – зокрема, у бібліотеці Чорторійських²¹.

Що ж до Веніаміна, то більше до цього питання практично ніхто не звертався (за винятком хіба що О.М. Апанович, котра просто констатувала наявність у Київському списку хронографа посилання на цього печерського літописця²²) – аж доки в середині 90-х О.П. Толочком не було запропоновано якісно іншу інтерпретацію окресленого сюжету.

Зауваживши, що особа Веніаміна – “це загадка, щодо якої можна висловлювати лише гіпотези”, дослідник нава-

жився на “ризиковане, але симпатичне припущення” про тотожність Веніаміна з Феодосієм Софоновичем, послуговуючись інформацією, наведеною Ю.А. Мициком у передмові до видання “Хроніки” останнього²³: “У 1677 р. Лазар Баранович, вітаючи з обранням на ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Мелетія Дзика, згадував покійного ігумена Феодосія Софоновича: “Когда-то в трагедии мы вместе играли: я – роль Иосифа, а в Боге почивший – роль Вениамина”... Ф.Софонович справді був автором хроніки, отже, чи не ховається саме він під “Веніаміном”? У такому разі спокусливо було б припустити, що автор хронографа або, принаймні, цитованої вставки [посилання на Нестора та Веніаміна. – *О.Р.*] є хтось із близьких знайомців і однокашників Софоновича по колегіуму”²⁴.

Попри свою оригінальність, подібна ідентифікація Веніаміна виглядає усе-таки малоімовірною. Не кажучи вже про те, що Софонович аж ніяк не підпадає під визначення “кройникар печерський” (адже впродовж свого життя він був пов’язаний лише з двома монастирями – Братським і Михайлівським Золотоверхим), видається абсолютно незрозумілим, навіщо одному з упорядників хронографа знадобилося приховувати ім’я Софоновича за криптонімом, зрозумілим лише для його “однокашників”

Гадаємо, що розгадку таємниці Веніаміна треба шукати в дещо іншій площині. Саме поодинокий характер згадки про цього “печерського кройникара” і те, що його образ, на відміну від Несторового, не був розтиражований літературною традицією XVII ст. (передусім, лаврськими ченцями, котрі не шкодували зусиль задля уславлення свого монастиря як головного осередку історичного

письменства), наштовхують на думку, що ця згадка по-стала в хронографі не через знайомство одного з його упорядників із невідомою нам печерською “Кройнічкою” домонгольських часів (зрештою так і не запровадженою до ширшого обігу), а внаслідок якогось непорозуміння, плутанини.

З огляду на це заслуговують на найпильнішу увагу виявлені Л.В. Мошковою й нещодавно проаналізовані А.А. Туриловим записи у комплекті службових Міней 2-ї чверті XVI ст. зі збірки Супрасльського монастиря, що зберігається нині у Бібліотеці Академії наук Литви (Вільнюс)²⁵. У початковому, вересневому, томі цих Міней міститься нотатка: “Зде почах писати от извода Вениамина”, а в томі за жовтень – заувага: “Сию не писаше извод лаврьскыи, но исписах от стихираре...”²⁶

Тим, хто професійно цікавиться проблемами українського літописання, ця фрагментарна інформація відразу ж може видатись світлом у цілковитому мороці: нарешті пощастило натрапити на сліди таємничого печерського книжника – хай навіть не літописця, але, принаймні, укладача чи переписувача “лаврського ізводу” Міней Веніаміна, чиею працею згодом скористались ченці Супрасльського монастиря. Але, хоч ми й переконані, що саме ці, доволі невиразні, згадки є ключем до розв’язання окресленої вище проблеми, слід зауважити, що питання є дещо складнішим, ніж видається на перший погляд.

Аналізуючи записи у супрасльських Мінеях, А.А. Турилов навів неспростовні докази того, що їхній протограф походить не з Києва (як можна було б припустити, зважаючи на сталі зв’язки між Печерським монастирем і Супраслем), а з афонської Великої Лаври св. Афанасія: на це, крім орфографії пам’ятки, наближеної до норм, запрова-

джених у Ресавському монастирі, вказує наявність запису, ідентичного другому із наведених вище, на полі службової Мінеї на вересень-жовтень першої третини XV ст. (т.зв. Мінеї попа Мілоша) з бібліотеки цього святогорського монастиря (згадки про Веніаміна у цій Мінеї – близькій за своїм складом до супрасльської – бракує)²⁷. На думку А.А. Турилова, згаданий запис – так само, як і запис у супрасльській Мінеї, – має копійний характер; відтак, реальний Веніамін губиться десь у попередніх часах*.

Яким же чином цей невловимий Веніамін міг потрапити до зовсім іншого літературно-історичного контексту та ще й перетворитися на літописця? Можливо, певну роль у цьому відіграли акцентовані А.А. Туриловим зв'язки між Києво-Печерським і Супрасльським монастирями²⁸. Відтак, наявний у Супраслі список з афонських Міней міг – у копії²⁹ – дістатися Києва й опинитися в монастирській бібліотеці – хоч, безумовно, те ж могло статися й іншим шляхом, без посередництва супрасльських ченців і, зрозуміло, з іншим списком з того самого архетипу. Не хотілося б йти задалеко, розмірковуючи над можливістю “натуралізації” цього зводу Міней за рахунок доповнення його патериковими читаннями – й самого факту його появи на київських теренах (ба навіть згадок про нього як “лаврський звід Веніаміна”) було б досить, аби зрештою один із упорядників хронографа став жертвою багато-

* Вочевидь, немає сенсу зближувати його з “Вениамином иеромонахом русином”, котрий у 1492 (?) р. переклав “з волошского на словенский” італійський трактат XII ст. “Флорес дарованиям и злобам” – особливо якщо мають рацію ті дослідники, які ототожнюють його з домініканцем Веніаміном із оточення новгородського архієпископа Геннадія (див.: Лурье Я.С. Вениамин // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2. – Ч. I. – С. 133-135).

значності терміна “лаврський”, потрактувавши Веніаміна як книжника-компатріота³⁰.

Цілком очевидно, що цей упорядник не міг почерпнути з Веніамінового зводу Міней (якщо той не зазнавав якоїсь переробки) ніяких відомостей стосовно побудови Успенського собору; втім, згадка про Нестора в цьому контексті також фіктивна: за спостереженнями О.П. Толчка³¹, за джерело інформації компільтору правив Густинський літопис. Зрозуміло, що це жодним чином не свідчить про брак у нього сумлінності – посилання на Нестора у київських книжників XVII-XVIII ст. мали радше етикетний характер (хоч подеколи й суперечили здоровому глузду³²); відтак, у хронографі іменем Нестора “закамуфльовано” навіть витяги зі Степенної книги та “Хроніки” Стрийковського³³. А за умов подібної “легковажності” у ставленні до джерел компільтору було нескладно перетворити Веніаміна на “кройника”, зайвий раз стверджуючи авторитет Києво-Печерської Лаври у царині історієписання (хай навіть у перспективі цей сюжет не можна було ані обіграти, ані розвинути).

Очевидно, що у наведених побудовах чимало гіпотетичного, і остаточному з'ясуванню окресленого питання могло б посприяти вивчення списків Міней, тією чи іншою мірою зв'язаних із Печерським монастирем – як тих, що зберігалися тут у XVI-XVII ст.³⁴, так і зроблених з них копій (на зразок Міней 1571 р. із зібрання К. Михайловського (зберігається у відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі), що її було списано “с правдивого зводу из Миніи монастыря Печерского”)³⁵. Але в будь-якому випадку навряд чи можна залишити місце для сумнівів у тому, що “печерський крайник” Веніамін був фігурою так само примарною, як і його

тезко – чернець Веніамін, котрий “віз” Татищеву Іоакимівський літопис.

До ідентифікації києво-печерського літописця Веніаміна // Ковчег. – Вип. 3. – Львів, 2002. – С. 121-130

¹ РИБ. – СПб., 1908. – Т.6. – Приложение. – № 30. – Ст. 180.

² Mickiewicz A. Dzieła. – Warszawa, 1955. – Т. 8. – S. 155.

³ Щоправда, висловлено думку про літописання часів Володимира Ольгердовича, що його фрагменти збереглися у складі Густинського літопису (Ставиский В.И. “Киевское княжение” в политике Золотой Орды // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988. – С. 99. Див. також: Wasilewski T. Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgerda // Kultura średniowieczna i staropolska. – Warszawa, 1991. – S. 680; Rowell S.C. Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345. – Cambridge, 1994. – P. 107 (обидва дослідники вважають одним із джерел Густинського літопису втрачені нині літописи XIV ст.)). Така гадка повністю суперечить усталеним поглядам на це джерело – перебуваючи, втім, у річищі тих сучасних досліджень, що їх автори вважають можливою реконструкцією стародавніх джерел на підставі пам'яток XVII ст. Характерною щодо цього є праця П.М. Саса, котрий віднайшов у складі “Катехізису” Лаврентія Зизанія (опубл. у 1627 р.) “найдавніші літописні записи IX-X ст.” (Сас П. Концепція хрещення Русі Лаврентія Зизанія: (До питання про методи ренесансного історизму в українській літературі та історіографії другої половини XVI – першої третини XVII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 204-231). Щодо оцінки цього відкриття див.: Толочко О.П. Ще раз про “Літопис Аскольда”: (Дещо про міфи української текстології) // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240. – С.690-701 (у публікації не лише аналізуються джерела “Катехізису”, а й містяться цікаві зауваження стосовно поглядів на Україну як на “незайманий заповідник, у якому, на відміну від російських земель, збереглися дуже старі, мало не домонгольського часу, і в Москві вже втрачені літописні тексти [аж до “літописів антів” (I), коли вірити С. Плачинді – О.Р.], які раптово спливають після кількасотлітнього забуття у літературі XVII ст. (а після цього

... таким же таємничим способом знову занурюються в чорну імлу невідомості)”). Доволі проблематичними виглядають і спроби віднайти якісь втрачені на сьогодні унікальні джерела у складі “Хроніки” Стрийковського; за приклад цього може правити виявлена О.І.Роговим “руська кройнічка”, в основу якої був нібито покладений гіпотетичний Печерський літопис зламу XI-XII ст. (Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрийковский и его Хроника). – М., 1966. – С.115-122; Александров Д., Володихин Д. “Русская хроничка” Стрийковского // Вестник Московского ун-та. Сер.8: История. – 1993. – № 2. – С.70-74).

⁴ Див.: Владимиров П.В. Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык. – СПб., 1888. – С. 15. Зауважимо, що століттям раніше “киевский летописец”, разом із іншими “летописцами русскими” (“володимерским и иными”), був використаний задля обґрунтування законності висвячення на митрополита Григорія Цамблака, яке відбулося у 1415 р. у Новогрудку (Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. I. – № 25. – С. 36).

⁵ Див. описи монастирської бібліотеки з 2-ї половини XVI ст. (Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования. – К., 1883. – Т. I. – Доп. № 2. – С. 10; Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. I. – Т. I. – № 91. – С. 384) та їх оцінку М.С. Грушевським (Історія України-Руси. – К., Львів, 1907. – Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. – С. 342).

⁶ З-поміж останніх праць, присвячених його місії, див., передусім: Синицына Н.В. Исайя Каменец-Подольский и Максим Грек: (Из истории русской культуры второй половины XVI в.) // Литература и искусство в системе культуры. – М., 1988. – С.195-208; Граля И. Иван Михайлов Висковатый: Карьера государственного деятеля в России XVI в. – М., 1994. – С. 251-257, 341-342; Choroszkiwicz A. O misji Izajasza do Moskwy – raz jeszcze // Aetas media aetas moderna. – Warszawa, 2000. – S.403-424. Літературу попередніх часів див. у довідковій статті М.Д. Кагана: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1988. – Вып. 2. – Ч. I. – С. 444-448. Що стосується “Життя” Антонія, то сподівання Ісайї відшукати його в Москві не були марними: згідно з укладеним бл. 1611 р. описом царської бібліотеки, в ній значилася “книга в пол-

дєсть Житие Антония Печерскаго” (Белокуров С. О библиотеке московских государей в XVI столетии. – М., 1898. – С. 321; Библиотека Ивана Грозного: Реконструкция и библиографическое описание. – Л., 1982. – С.37). Щодо розбіжностей у тлумаченні цієї звістки див.: Артамонов Ю.А. Проблема реконструкции древнейшего Жития Антония Печерского // Средневековая Русь. – М., 2001. – Вып. 3. – С. 6-7. Порівн.: Макарий. История русской церкви. – М., 1996. – Кн.4. – Ч.2. – С.205. – Прим.35.

⁷ Цит. за: Артамонов Ю.А. Проблема реконструкции... – С.6.

⁸ Боплан Г.Л. Опис України. – К.; Кембрідж (Масс.), 1990. – С. 33. На спричинене війнами спустошення покликався і Феодосій Софонович: “Києв долго з монастрми опустелыми стоял, тогда і писма погинули” (Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.260).

⁹ Про популяризацію імені Нестора-літописця київськими книжниками XVII ст. див.: Толочко О.П. “Нестор-літописець”: Біля джерел однієї історіографічної традиції // КС. – 1996. – № 4/5. – С. 11-35. Водночас висновок автора про те, що “Нестор-літописець” є “результатом “археологічних” розшуків лаврських і академічних книжників XVII ст.” виглядає недостатньо обґрунтованим: як уже відзначалося в літературі (Мицько І. Почитання св. Володимира в давній Україні // Його ж. Статті – Львів, 2000. – С. 36), при цьому залишається нез’ясованим факт появи імені Нестора в Патерикових редакціях XV ст.; деякі аргументи виглядають штучно (наприклад, брак посилань на Нестора в цитованому нами у прим. 4 акті Вітовта про висвячення на митрополита Григорія Цамблака); поминання Нестора разом із Нестором Солунським має пряму паралель у поминанні київського митрополита Іларіона (чия канонізація є так само непрямою) разом із Іларіоном Великим тощо.

¹⁰ Бракує його – як це зауважив ще Д.І. Абрамович (Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике. – СПб., 1902. – С. II. – Прим. 7) – і в пом’янику Києво-Печерського монастиря, відновленому у 80-х рр. XV ст. після того, як попередній “изгорел пленением киевским безбожнаго царя Менкирея”. Вписуючи імена, “их же помняще, еже исперва написаны быша”, ченці почали синодик списком “зде лежащих и повсюдоу православных Антония, Феодосия, Никона, Стефана,

Феодора, Василя, Николоу, Анисифора, Исакиа, Марка”, в яких легко впізнаються відповідні патерикові персонажі (Голубев С. Древний помянник Киево-Печерской лавры // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 4). Щоправда, Н.М. Яковенко віднайшла Нестора в іншому місці пом’яника – серед предків київського боярина Івашка Дідковича, що їх, мовляв, значиться в тексті аж 460. Як зазначає дослідниця, “така драбина мала б спускатися вглиб віків до XI ст.” – а, відтак, цілком можливе припущення, що наявний у цьому фамільному запису “священноосвященний Нестор” – це ніхто інший, як “славетний автор “Повісті минулих літ”, якого називаємо Нестором-літописцем” (Яковенко Н.М. Україна аристократична: Генеалогічні новели // На переломі: Друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 322-323; порівн. з: Її ж. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 152-153). Однак – не кажучи вже про те, що замість “священноосвященного Нестора” у пом’янику (с. 48) згадано “Сидора щнно[инока], щнно[инока] Нестера” – спробу виділити у складі цієї пам’ятки “поіменний ряд із 25 поколінь” навряд чи можна розцінити інакше, ніж як джерелознавчий курйоз (див., зокрема, рецензію В.І. Ульяновського на “Українську шляхту”: Записки НТШ. – Львів, 1994. -Т. 228. – С. 511). Утім, такий підхід обіцяє оочим ще не одне відкриття: наприклад, серед майже 300 “предків” пана Івана Єльця у пом’янику значиться Агапіт (с. 8-9) – що в ньому, при бажанні, можна вгледіти славетного печерського “лечца”.

¹¹ Шахматов А.А. Нестор летописец // Записки НТШ. – Львів, 1914. – Т. 117-118. – С. 44.

¹² Про цю контроверзу та літературу питання див.: Творогов О.В. Нестор // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. I. – С. 276-278.

¹³ Абрамович Д.І. Киево-Печерський Патерик. – К., 1931. – С. XII.

¹⁴ Артамонов Ю.А. Проблема реконструкции... – С. 5-81.

¹⁵ НБУ, ІР. – Ф. I, спр. 171. – Арк. 515 зв. Щодо термінологічних розбіжностей в окресленні цього типу хронографа див.: Мищик Ю.А. Про публікацію пам’яток українського літописання // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988. – С. 54; Толочко О.П. Український переклад “Хроніки...”

Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII ст. (український хронограф і "Синопис") // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 169. – Прим. 28.

¹⁶ Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 33.

¹⁷ Укладач хронографа посилається на "кройникара Павла Демитровича" при описі подій, пов'язаних із польськими володарями Лешком Чорним, Казимиром Великим тощо (НБУ, ІР. – Ф. І, спр. 171. – Арк. 591 зв.).

¹⁸ Мыцык Ю.А. Украинские летописи... – С. 30. Текст літопису нещодавно опубліковано: Мицик Ю. Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – С.60-77.

¹⁹ Князьков Ю.П. Некоторые вопросы публикации украинского хронографа // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С. 80.

²⁰ Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 86.

²¹ Там само; Мицик Ю.А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського // УІЖ. – 1982. – № 2. – С. 74; Його ж. Історія Київської Русі на сторінках хроніки П.Демитровича // УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 120-124; Його ж. Літопис Яна Бінвільського. – С.61. У публікаціях "Компендіум" характеризується як друкована польська хроніка, що є скороченим викладом праці Кромера із залученням даних Длугоша, Бельських тощо. Гадаємо, цілком правомірно припустити, що саме про неї йдеться в одному з "темних місць" Київського літопису, де один із його упорядників (продовжувач літопису Кирила Івановича) "в року идучом 1620" відсилає читачів до "кроники польской, которая в рихлом часе [незабаром. – О.Р.] выдана будет" (Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 80-81; Київський літопис першої чверті XVII ст. / Публ. підгот. В.І. Ульяновський, Н.М. Яковенко // УІЖ. – 1989. – № 5. – С. 110). У будь-якому разі не можна погодитись із гіпотезою останніх видавців літопису, що цією проблематичною "польською хронікою" були "записки Богдана Балики, котрі у той час так і не були видані" (Київський літопис... // УІЖ. – 1989. – № 2. – С. 113; порівн. із текстом записок Б.Балики, опублікованих В.Б. Антоно-

вичем: КС. – 1882. – Т. 3. – Июль. – С. 100-105). Натомість, з огляду на те, що всі три пам'ятки, де згадується ця хроніка чи її автор (український хронограф 2-ї редакції, літопис Бінвільського, Київський літопис), мають виразно київське походження, можна зробити висновок, що “Компендіум” користувався неабиякою популярністю у середовищі освічених киян і був їм відомий навіть на стадії написання та підготовки до друку. З певною обережністю можна навіть припустити, що ідея “Компендіуму” була розвинута у “Синописі” – хоч за редакційну модель для останнього могли правити й інші праці (наприклад, здійснений П.Скаргою “конспективний” переклад “Анналів” Ц.Баронія, доволі популярний на східнослов'янських теренах – порівн.: Ślaski J. Cesare Baronio w przekładach polskich // Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i Renesansu. – Lublin, 1994. – S. 365-393; щоправда, поза сумнівом є тільки вплив П.Скарги на київську агіографію XVII ст. (зокрема, “Патерикон” С.Косова)).

²² Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983. – С. 91.

²³ Софонович Ф. Вказ. праця. – С. 9.

²⁴ Толочко О.П. “Нестор-літописець”... – С. 33. – Прим. 69.

²⁵ Комплект Міней неповний – збереглися лише томи за вересень, жовтень, січень, квітень, липень, серпень: БАН Литви. – Ф. 19. – № 142, 145, 154, 163, 170, 173.

²⁶ БАН Литви. – Ф. 19. – № 142. – Арк. 81 зв.; № 145. – Арк. 19.

²⁷ Турилов А.А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // Славянский альманах. 2000. – М., 2001. – С. 280. – Прим. 111.

²⁸ Див. щодо цього, зокрема: Рогов А.И. Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами // Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978. – С. 321-334; Mironowicz A. Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku // Slavia Orientalis. – 1989. – Т. 38. – № 3-4. – S. 537-542. Цікаво, що в XVIII ст. печерські ченці вважали, що в Супрасльському монастирі зберігається Києво-Печерський Патерик, “святого Нестора рукою писанный” (Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике. – С. 126).

²⁹ Відомо й практика позичання рукописів цим монастирем. Як відзначається в літературі (Щавинская Л.Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV-XIX вв.: Книжные собрания Супрасльського Благовещенського монастиря. – Минск, 1998. – С. 38, 48-49), такою можливістю скористався син фундатора монастиря, маршалка Олександра Ходкевича, Юрій, а в 1654 р. гетьману Янушу Радзивілли під розписку видали з монастирської бібліотеки “Кройніку” та ірмологіон. На думку Л.Щавінської, через смерть гетьмана у 1655 р. “Кройніка” так і не повернулася до монастирського книгосховища і нині відома нам як Радзивілівський літопис. Щоправда, такі вчинки вважалися тяжким гріхом (згадаймо хоча б записи-прокляття на адресу тих, хто “книгу дерзнул получить и паки не привратити”), але розпорошення книжних фондів усе-таки відбувалося. У контексті зв'язків між Києво-Печерським і Супрасльським монастирями характерним прикладом цього може бути унікальний Супрасльський ірмологіон 1601 р. (перший точно датований східнослов'янський нотолінійний рукопис), котрий якимось чином перетворився на власність “Ближнеа пещери преподобного Антония” (Щавинская Л.Л. Указ. соч. – С. 40, 44; Дубровіна Л.А. Супрасльський ірмолой 1601 року: деякі аспекти кодикологічного дослідження // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип.1. – С.13-20).

³⁰ Відносно самого терміну “лавра” слід зауважити, що стосовно Печерського монастиря він спорадично вживався з XII ст. (див. зацитовані вище слова троїцького диякона Зосими, а також: Архив ЮЗР. – К., 1887. – Ч. I. – Т. 7. – С. 199; Києво-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии // КС. – 1886. – Октябрь. – С. 252. – Прим. 2). Принагідно ж відзначимо, що “оманливим” є не лише визначення “лаврський”, а й значно вужче – “печерський”. Наприклад, у літературі можна зустріти інформацію про те, що “смерть києво-печерського “старця” Павла Високого, “книжного, грамотного”, згідно з Рогозьким літописцем, оплакували далеко за межами Київської землі” (Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 145) – тоді як йдеться про ченця нижегородського Вознесенського Печерського монастиря. Звідти ж походив ігумен Досифей, чию літературну творчість (“Правило Святої гори”) М.С.Грушевський по-

милково пов'язував з Києво-Печерським монастирем (Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.6. – С. 352-353; Його ж. Історія української літератури. – К., 1995. – Т.5. – Кн.1. – С.27-28). Див. сучасну атрибуцію (Прохоров Г.М. Досифей // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1988. – Вып.2. – Ч.1. – С. 198) та доволі незграбні спроби її перегляду (Грушевський М. Історія української літератури. – С.236; коментатор, С.К.Росовецький, критикуючи Прохорова за твердження, що киево-печерські архимандрити на ім'я Досифей невідомі, вказує на преподобного Досифея, котрий помер у 1219 р. (за іншими даними – у 1218 р.); очевидно, однак, що він аж ніяк не міг бути автором “Правила”, написаного на зламі XIV-XV ст.). До речі, хибним виявився й усталений в історіографії погляд, що Діонісій Суздальський, засновник нижегородського Вознесенського Печерського монастиря, належав до киево-печерської монастирської братії (Бульчев А.А. Дионисий Суздальский и его время. Ч.1 // Архив русской истории. – М., 2002. – Вып.7. – С.7-33).

³¹ Толочко О.П. “Нестор-літописець”... – С. 23.

³² Зокрема, В.С. Іконніков (Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1582. – Прим. 2) акцентував увагу на описаному М.І. Петровим рукопису XVIII ст. (див.: Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1904. – Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. – С. 105. – № 314), де за заголовком “История... написанная преподобным отцем нашим Нестором летописцем святопечерским в року 1073-м” криється вибірка з творів Баронія, Кромера, М.Бельського тощо, доведена до 1597 р.

³³ Толочко О.П. “Нестор-літописець”... – С. 23. Варто наголосити, що той брак педантизму в цитуванні джерел, який демонстрували українські книжники, зовсім не був чимось винятковим – так само вільно поводитись із доробком своїх попередників і деякі польські хроністи. Так, наприклад, нерідко лукавив Стрийковський, прагнучи продемонструвати свою ерудицію: його щедрі цитати з Кадлубка, Длугоша та низки інших авторів дублюють посилання, на які він натрапив у Меховського та Кромера – та й працю останнього він знав лише за її своєрідним “конспектом” – “Хронікою” Я.Гербурта (Семянчук А.А. Польскія хронікі другої паловы XVI ст. як криніцы па гісторыі Вялі-

кага княства Літоускага: Аутарэф. дыс. канд. гіст. навук. – Мінск, 1997. – С. 12-13).

³⁴ За згаданими вище (у прим. 5) описами монастирської бібліотеки, у 1554 р. тут значилися річний комплект Міней (“Меней дванадцать”) і “Меня руская”, а в 1593 р. – 15 Міней.

³⁵ Фрис В. Зі спостережень над репертуаром, історією створення і розвитком української рукописної книги XVI – першої половини XVII століть // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 222.

СИНЬОВОДСЬКА “ЗАДОНЩИНА”: ІСТОРИЧНА ПЕРШІСТЬ ЧИ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ГІБРИД?

Стрийковский бредив, а ты побережешь
(Св. Димитрій Ростовський)

Брошура Ф.М. Шабульдо, про яку піде мова¹, є першою помітною публікацією дослідника за час, що минув після виходу в світ його монографії “Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского” (К., 1987). Оскільки ж і тоді Фелікс Шабульдо приділив чимало уваги так званій “синьоводській проблемі”, то присвячена їй нині праця становить інтерес не лише сама по собі, а й з точки зору еволюції поглядів науковця на її розв’язання.

Щоправда, дослідник утримався від цілісного аналізу згаданої проблеми, обмежившись передруком трьох присвячених їй статей, опублікованих упродовж останніх років (першу з них істотно розширено). На жаль, при цьому їх не було узгоджено: на с. 68 і 84 подаються посилання на журнальну версію статті, включеної до брошури; матеріал подеколи дублюється (порівн., наприклад, с. 5 і 62-63, 11 і 73); у першій статті (“Литовська “Задніпрянина”: Незнаний аспект синьоводської проблеми”) стверджується, що наявні в дотеперішній літературі історіографічні огляди звільняють Автора від необхідності спеціально займатися цим питанням (с. 41), тимчасом як друга стаття (“Концепція Синьоводської битви В.Б.Антоновича і вітчизняна історіографія”) є цілковито історіографічною, хоч, обмежуючись рамками вітчизняної науки (а хронологічно – часами Михайла Грушевського), вона аж ніяк не може замінити “зацікавленому читацькому загалу”, на

який орієнтується Автор, систематичного аналізу історіографії проблеми, зокрема польської, де досі панують погляди, сформульовані Стефаном Кучинським у монографічній розвідці “Sine Wody”, котрі, до речі, діаметрально протилежні тим, що їх дотримується п. Шабульдо. Втім, замість докладного відтворення аргументації польського медієвіста (яка, між іншим, вже не раз ставала об’єктом наукової критики), Автор воліє наголошувати на тому, що *у вітчизняній історіографії ця проблема ніколи спеціально і комплексно не розглядалася (с. 5)**.

У цілому ж хаотична композиція брошури, де, всупереч звичним дослідницьким канонам, перша стаття є, за визначенням самого Автора, *фактологічною*, друга – вибірково-історіографічною, а третя – вибірково-джерелознавчою (оскільки йдеться лише про одне – і то найбільш ненадійне – джерело інформації), унеможлиблює її послідовний аналіз. У комплексі можуть бути розглянуті хіба перша й третя статті, тоді як друга помітно відрізняється від них своїм “принагідним” характером.

В основу цієї статті покладено доповідь, виголошену п. Шабульдо на конференції пам’яті Володимира Антоновича, що й зумовило відповідну панегіричну стилістику. Відтак, не без подиву дізнаємося про існування створеної Антоновичем “концепції” Синьоводської битви, котра, за висловом п. Шабульдо, є нічим іншим як *творчим подвигом* (насправді Антонович лише коротко й еkleктично переказав джерельну версію подій, прокоментувавши її у невеликій, ледь на третину сторінки, примітці²), а також про *парадоксальну особливість історіографічної позиції В.Б. Антоновича, котрий, різко критикуючи М. Стрийков-*

* Тут і далі текст Автора не залапковується, а подається курсивом.

ського за довільне і некритичне ставлення до літописних джерел і заперечуючи підтримувану ним тезу про завоювання Волині та Київщини великим князем литовським Гедиміном, рішуче став на його бік у питанні про долю Поділля в середині XIV ст. (хоч Антонович лише аргументовано заперечив вірогідність однієї літописної звістки і прийняв іншу, що їх обидві використав “усейдний” Стрийковський у своїй “Хроніці”³. Нарешті, довідуємося, що ігнорування Антоновичем тих джерел, які не можуть бути визнані за вірогідні ..., навряд чи можна пояснити лише впливом позитивізму, оскільки ступінь впливу позитивістської історіософії саме на В. Б. Антоновича трудно встановити.

Уся ця гучна риторика вповні відповідає продукованим упродовж останніх років “національним” стандартам біографічного жанру⁴, згідно з якими життєписи українських істориків стилізуються під життя, перетворюючись на екстатично-сумбурні одкровення про їхні “подвизи та муки” (щоправда, в статті Ф. Шабульдо про “муки” нагадують хіба глухі докори на адресу офіційних кіл російської історичної науки, які, мовляв, дуже стримано поставилися до творчого подвигу Антоновича). Маючи з наукою небагато спільного, ця метода, проте, зручна своєю універсальністю. Тож не дивно, що, вдавшись до неї у третій частині своєї брошури (“Мацей Стрийковський як історик Синьоводської битви”), Автор відразу натрапив аж на цілих три іпостасі польського хроніста. Той, як виявляється, був джерелознавцем, дослідником та історіографом битви, виявляючи при цьому непозбутню енергію і працьовитість, підсилювані патріотичними почуттями й глибоким інтересом до давнини та її пам’яток, охоче демонстровану ерудицію вченого епохи Відродження,

критичний раціоналізм й палке поетичне уявлення, ледь стримуване професійним чуттям (с. 69).

Та оце саме “чуття” (навіть чи відоме Стрийковському, котрий може вважатися професійним істориком хіба що в межах житійного жанру) підказує, що завдання вченого – не в тому, аби милуватися чеснотами “історика-поета” чи, навпаки, *картати* його за те, що він на сторінках своєї “Хроніки”, по суті, “подвоїв” Синьоводську битву, двічі розповівши про Ольгердів похід на трьох татарських князів (в одному випадку йшлося про вповні історичного Ольгерда, в другому – про вигадану особу, Вітовтового воєводу Ольгерда, а саму подію було перенесено на Дон). Фахівця цікавить, які джерела використовував Стрийковський, коли з дріб’язковою докладністю описував битву, від якої його відділяли двісті років – і то років доволі нещедрих на писемні пам’ятки.

За цими джерелами, як висловився принагідно сам Стрийковський, “недалеко ходити”. Оповіді про згадану битву в нього передуює виклад “татарських” сюжетів за Герберштейновими “Записками” (які він використав і в наступному розділі); сама ж ця оповідь (запозичена, як пояснює Стрийковський, у “літописців литовських і руських”) являє собою вільний переказ “Повісті про Поділля” білорусько-литовських літописів. Однак якщо в “Повісті” про “побиття” трьох татарських князів на Синій Воді повідомляється одним реченням, то Стрийковський, завжди охочий до вихваляння литовських воєнних тріумфів, не стримує фантазію *професійним чуттям*, описав у деталях перебіг самої баталії та її вражаючі наслідки. І хоча свого часу Ф. Шабульдо докладно відтворив цей опис у своїй книзі та на його підставі навіть з’ясував, що *в битві біля Синіх Вод був широко використаний стратегічний і*

*тактичний досвід руської воєнної справи*⁵, немає ані найменшого сумніву, що перед нами – літературна фікція. Аби переконатись у цьому, досить порівняти наявні в “Хроніці” батальні сцени з їх скромними літописними прообразами, особливо коли йдеться про легендарні події, стосовно яких білорусько-литовські літописи становлять єдино можливе джерело інформації (битви на Окунівці й під Могильною, походи Гедиміна⁶).

Натомість у рецензованій брошурі стверджується, що оповідання Стрийковського є *не прикрашеним фантастичними вимислами переказом загальновідомих літописних звісток ..., а ще одним рідкісним, самостійним і важливим джерелом про маловідому подію... унікальним для розуміння загального ходу політичних подій 1362 р.* (с. 11, 70). Відзначена унікальність полягає в звістці, що того року литовці “виплошили” татар чи то до Дону, чи то до Волги, а збереглася ця інформація, на думку дослідника, або в почутих Стрийковським у Добруджі переказах місцевих жителів (гаданих нащадків розбитих Ольгердом подільських татар), або в історичних спогадах мешканців Кам’янця-Подільського, де двічі побував хроніст. Власне, самий факт, що *майже всі синьоводські відомості М. Стрийковського, тобто дані щодо маршруту Ольгердового війська, а також задуму, перебігу та наслідків кампанії, не мають аналогів в інших писемних джерелах*, переконав науковця, що *у своїй більшості вони ґрунтуються саме на усній історичній традиції колишніх татарських мешканців Поділля і репрезентують собою по суті ординське за первісним походженням і оцінкою подій джерело інформації* (с. 77).

Що ж, може й справді наприкінці XVI ст. мешканці Поділля, як і їхні далекі “родичі”, тримали в пам’яті чимало важливих подробиць подій двохсотрічної давнини⁷.

І вже напевно, що ніхто інший, як кам'янчани поінформували Стрийковського, що на тих історичних “ловах”, які передували заснуванню Кам'янця-Подільського, брати Коріатовичі вполювали не лише оленів (як нотують білорусько-литовські літописи), а й зубрів, сарн і диких коней, і цю звістку “Хроніки” теж мусимо віднести до таких, котрі *зібрав, зберіг і правдиво передав своїм сучасникам і майбутнім поколінням* її сумлінний автор.

Можливо також, що під цим кутом зору варто придивитися до багатьох інших повідомлень Стрийковського, досі не поцінованих *здравомислячими ученими* – наприклад, до його версії знаменитого двобою 992 р. русича-кожум'яки з печенігом на місці майбутнього Переяслава. Адже з літописів тільки й знаємо, що русич “удави” печеніжина й “удари им о землю”, тоді як у Стрийковського натрапляємо на такі натуралістичні деталі⁸, що не залишається нічого іншого, як припустити, що йому пощастило *зберегти й правдиво передати* невідомий нам давньоруський (або навіть печенізький!) епос.

Натомість стримуючи уяву професійним чуттям, мусимо абстрагуватися від карколомних “конклюдій” Стрийковського, які іронічно оцінював ще Дмитрій Ростовський (див. його зауваження, адресоване укладачеві “Синопису”, в епіграфі до рецензії). Що ж до наявного в “Хроніці” опису Синьоводської битви, то, аналізуючи його, слід передовсім звернути увагу на те, що “прелюдією” до нього стала інформація про перемоги “руських княжат” Симеона Тверського та Дмитрія Московського (Донського) над татарами, запозичена зі згаданих “Записок” Герберштейна – а далі австрійський дипломат пише: син Дмитрія Василій I “захопив Булгарію, розташовану на Волзі, й вигнав звідти татар”⁹. Тож схоже, що згадуючи

про Дон і Волгу, Стрийковський в імпліцитній формі приписав Ольгерду здобутки російської зброї – хоча взагалі доволі важко простежити інтенції людини, котра керувалась якісно іншим, ніж ми, розумінням історичного факту й історичної правди.

Можна, наприклад, скільки завгодно гадати, чому Стрийковський, “переосмислюючи” Мартіна Кромера, переніс на Дон виправу Вітовтового воєводи Ольгерда, скеровану проти трьох подільських “цариків”. Та для оцінки його “творчого методу” принциповим залишиться те, як докладно хроніст описав цю цілком “книжну” подію, що постала в історіографії XVI ст. через дефектні списки білорусько-литовських літописів¹⁰. Утім, для апологетів Стрийковського і цей опис містить “подробиці, варті уваги”¹¹, відбиває події, “про які докладні відомості мав тільки Стрийковський”¹². Водночас його ж інформація про справжню Синьоводську битву, яку так високо цінує п. Шабульдо, відкидається як плутана й недостовірна, а її поява в “Хроніці” пояснює тим, що Стрийковський “був, без сумніву, кращим збирачем джерел, ніж їх інтерпретатором”¹³.

З цим (щоправда, обстоюючи зовсім іншу позицію) згоден і Фелікс Шабульдо, який наголошує, що Стрийковський *не зрозумів та й не міг зрозуміти ... усієї значущості відкритого ним ординського джерела, через що й приписав Синьоводській битві результати всієї антиординської кампанії Великого князівства Литовського на південних теренах України влітку-восени 1362 р. (с. 77-78)*. З'ясувати істину досліднику допомогли інші писемні джерела, котрі, на його думку, унаочнюють, що *Синьоводська битва і здійснений зати́м похід Ольгердового війська на південь Правобережжя, до гирла Дніпра й Дністра, були*

істотною, проте лише складовою частиною єдиного стратегічного задуму всієї антиординської кампанії 1362 р. (с. 76).

Власне, й увесь пафос рецензованої брошури полягає у твердженні, що досі загальне уявлення про синьоводську проблему було перекручене, оскільки вона зводилася до Синьоводської битви, а результати останньої – до приєднання до Литви лише двох українських земель – Київщини та Поділля (с. 14). Насправді ж, на думку Автора, мова має йти не про один похід і одну битву біля Синіх Вод, а про дві широкомасштабні воєнні акції – похід на Коршів і Синьоводську битву. При цьому перша з них була вагомішою й мала більш далекосяжні політичні наслідки для Центрально-Східної Європи, ніж Куликовська битва 1380 р., а в комплексі обидві операції єдиного стратегічного задуму стали подією принаймні східноєвропейського значення (с. 8-9, 78).

Далі науковець повністю зосереджується на литовській виправі на Коршів, іменуючи її то литовською “Задонищиною”, то литовською “Задніпрящиною”. Монументальність і претензійність цієї назви, мало сприяючи розумінню окресленої проблеми (чого варті лише громіздкі конструкції на зразок *задніпровська частина синьоводської проблеми* (с. 8)), виразно дисонують з кількістю даних про саму виправу, котрі обмежуються літописною звісткою 1362/63 р.: “Того же лета литва взяли Коршев и сотворишас(я) мятежи и тяготы людем по всей земли. Тое же осени Ольгерд Синю Воду и Белобережье повоевал”¹⁴.

Цілком зрозуміло, що оперта на цей фрагмент ідея єдиного стратегічного задуму двох литовських кампаній є суто здогадною, оскільки в самій літописній нотатці важко вгледіти бодай якийсь зв'язок між захопленням Кор-

шева та “воюванням” Ольгердом Синьої Води й Білобережжя. Фелікс Шабульдо намагається пояснити це пошкодженням первісного тексту літопису. Сумніви, що опосіли дослідника десятиріччя тому¹⁵, нині переросли в розлогий “філологічний” коментар: *Впадає в очі неузгодженість у числі підмета “Литва”, вжитого в першому реченні для означення учасників походу на Коршів, і присудка “взяли”, що, на нашу думку, навряд чи може бути лише помилкою автора чи переписувачів тексту. Більш вірогідно, що ця текстуальна особливість літописного запису є результатом пізнішої редакторської правки, коли наявний перелік воєначальників чи місцевостей, звідки набрано воїнів до звитязного війська, був замінений більш стислою, політичною і спільною для них ознакою, етнополітонімом – “литва” (с. 10). Дослідник навіть прагне вихопити з темряви забуття цей викреслений список знатних учасників походу (с. 36) – замість того, аби пересвідчитися, що збірний етнізм “литва” розумівся як множина¹⁶.*

Утім, попри оригінальність такої аргументації, Фелікс Шабульдо далеко не самотній в обстоюванні думки про тісний зв'язок литовських виправ на Поділля і Коршів (з відповідною локалізацією останнього). Ще Дашкевич указував, що Синьоводській кампанії передувало “здобуття Херсона (Коршева)”¹⁷, а Михайло Грушевський, аналізуючи попередню історіографію, слушно зауважував, що шляхом ототожнення Коршева з Херсонесом чи Керчу звістка про взяття цього міста зв'язувалася з “Ольгердовим походом у полудневі степи”; він же вказав на “Коршев на Сосне”, згаданий серед київських міст у літописному реєстрі, відомому нині як “Список руських міст далеких і близьких”, хоча й відзначив, що “з ним зв'язувати “Коршеву” 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично”¹⁸.

У цьому застереженні відбився скептицизм у ставленні до “Списку” як історичного джерела, що панував серед істориків на зламі XIX-XX століть. У тодішній літературі неодноразово наголошувалося на наявності в “Списку” різночасових нашарувань; відтак, науковці не поклалися на його дані.

У 1950-х роках ця точка зору була переглянута М. Тихомировим, котрий, дослідивши “Список”, дійшов висновку, що той фіксує історично-географічні реалії кінця XIV – початку XV століття. Локалізуючи наявний у “Списку” Коршів, він також виходив з переконання, що літописець згадав про його здобуття “у зв’язку з завоюванням литовськими військами Синьої Води й Білобережжя”; відтак, дослідник припустив, що цей пункт “мав знаходитись у безпосередній близькості до татарських земель, мабуть, де-небудь у верхів’ї Бистої Сосни”¹⁹.

До недавнього часу цю думку поділяв і Фелікс Шабульдо. Нині ж він стверджує, що Коршів знаходився на Тихій Сосні. Це дає йому змогу узгодити “київську” – згідно зі “Списком” – приналежність Коршева на Сосні з інформацією так званого “обводу Свиридова” стосовно того, що за часів Семена Олельковича межі Київського князівства сягали Тихої Сосни. Гадаємо, що саме ця можливість і схилила дослідника до “зручнішої” локалізації Коршева. Але він мусив узяти до уваги, що в XIV ст. район Тихої Сосни не мав постійного населення, являючи собою зону татарських кочовиць²⁰; до того ж, “Сосною” традиційно називали саме Бистру Сосну²¹.

Додамо також, що, підкріплюючи свій висновок аналізом *структурутворюючих принципів складання “Списку”* (с. 17-20), дослідник, на жаль, не зважив на те, що, всупереч усталеним з часів Тихомирова поглядам, цей

документ не тільки не відбиває єдиний хронотоп, а й містить хибну інформацію про місцеположення окремих пунктів, згаданих поруч із Коршевом у “київській” частині “Списку”. Маємо на увазі фрагмент “А на Псле Ничян. Городище. Лошици. Бирин. Жолваж. На Ворскле Хотмышль”, де як попсільські фігурують Ничан і Лошиці, насправді розташовані на Ворсклі²².

Цілком зрозуміло, що будь-який висновок, опертий на такий хисткий джерельний ґрунт, є ілюзорним. Навіть у комплексі з лаконічною звісткою Рогозького літописця інформація “Списку” про Коршів не є достатньою підставою для того, щоб сприймати повідомлення “Хроніки” Мацея Стрийковського як ординське за своїм походженням, достовірне і докладне джерело інформації про литовську “Задніпрянщину”, як це воліє стверджувати Автор (с. 21). Коли ж, вважаючи просторово-часові параметри цієї баталії встановленими, дослідник починає з’ясовувати її мету та політичний сенс, дійшовши врешті висновку про укладення воєнно-політичного союзу між Мамаєм і Ольгердом вже наприкінці 1361 р. (с. 36), стає зрозуміло, що йому забракло почуття міри, і він пішов задалеко в своїй “реабілітації” Стрийковського, по суті, уподібнившись “історикові-поету” і не стримуючи фантазію “професійним чуттям”.

Утім, продукування історіографічних міфів є справою вдячною. Це, серед іншого, унаочнюється і прикладом Мацея Стрийковського, котрий, приписавши Ольгерду здобутки “руських княжат”, з 400-літньої відстані зумів прищепити фахівцеві-литуаністу ідею пріоритету Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського у боротьбі східноєвропейських країн проти панування Золотої Орди.

Синьоводська "Задонщина": історична першість чи історіографічний гібрид? // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 178-189

¹ Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – 85 с.

² Див.: Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 126-127.

³ До речі, цілком незрозуміло, чому в статті стверджується, нібито в "Нарисі історії Великого князівства Литовського" Антонович зосередив свою критичну увагу на Стрийковському (с. 52). Насправді ж, добре усвідомлюючи вторинність його "Хроніки", вчений аналізував першоджерело її відомостей – "Хроніку Биховця"

⁴ Див. влучні міркування з цього приводу: Толочко О. Коли ж приїде ревізор, або страсті св. Грушевського за преп. Кононенко // Старожитності. – 1995. – № 1-2. – С. 29-31; Харченко В. Образ на тлі епохи чи епохи на тлі образу? (До виходу книги В. Ульяновського та В.Короткого "Володимир Антонович: образ на тлі епохи") // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 218-235.

⁵ Шабульдо Ф.М. Землі ... – С. 68-69.

⁶ Порівн.: Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 92, 95-96; Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz. I. – S. 249-252, 363-366.

⁷ Щодо глибини "народної пам'яті" див. наші зауваги на с. 230-231.

⁸ Strykowski M. Op. cit. – Cz. I. – S. 127-128.

⁹ Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 64-65.

¹⁰ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 456-457.

¹¹ Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 77. – Прим.1.

¹² Kuczyński S.M. Sine Wody: (Rzecz o wyprawie Olgerdowej 1362 r.) // Idem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 161.

¹³ Ibid.

¹⁴ Рогожский летописец // ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т.15. – Вып. 1. – Ст. 75.

¹⁵ Шабульдо Ф.М. Земли... – С. 64-65.

¹⁶ Див., наприклад: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.- М., 1962. – Т. 1. – Ст. 469, 483; НПЛ. – М.; Л., 1950. – С. 45, 246, 257, 269, 275, 304, 307, 339, 457. Викликають заперечення і хронологічні викладки Автора, переконаного, що літописне кліше “того же лета” інтерпретується тільки як *алітку* (с.21).

¹⁷ Дашкевич Н. Указ. соч. – С. 81, 191.

¹⁸ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 79-80.

¹⁹ Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 107.

²⁰ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985. – С. 53. Заселення цього регіону почалося наприкінці XVI ст. – на чому наголошували в Москві у 1585 р.: Соловьев С.М. Сочинения. – М., 1989. – Кн. 4: История России с древнейших времен. – Т. 7. – С. 223.

²¹ Книга хоженій: Записки русских путешественников XI-XV вв. – М., 1984. – С. 100; Герберштейн С. Указ. соч. – С. 138.

²² Докладніше див. на с. 123–124.

ІСТОРИЯ З ПОГЛЯДУ GENIUS LOCI (відповідь на відповідь)

Кажуть, колись римляни вважали: будь-яку місцину – гай, ставок, луку, поле – патронує її добрий геній. Часи ті пішли в небуття, і хіба хто сподівався, що нині, на зламі другого й третього тисячоліть, це наївне переконання отримає шанс на визнання – бо ж на наших очах свого *genius loci* дістала скромна українська річка Синюха (у давнину – Синя Вода). Автор брошури “Синьоводська проблема” (К., 1998) Фелікс Шабульдо настільки “розчинився” в предметі своїх студій, що оцінив критичні зауваги на її адресу (УГО. – Вип. 1. – С. 178-189) як *знаряддя розправи з небажаним для Рецензента або для Редколегії представником наукової спільноти* (УГО. – Вип. 2. – С. 289)*

Природно, що відповідь, написана п. Шабульдо з позиції *жертви інтелектуальних експериментів УГО*, набрала дещо дивних інтонацій: адже дослідник не так полемізує, як *бореться зі злом*; відтак, йому, очевидно, не слід шукати винних у тому, що *дискусія не набрала суто наукового характеру* і як така *не вдалася*.

Тепер – до суті. На жаль, мушу відповідати п. Шабульдо скоромовкою, у половинному щодо його статті обсязі, позаяк, із точки зору редколегії, наші дискусійні потуги цікаві хіба для кількох читачів. Вирок цей прикрий не так для мене – особисто я переконана, що за наявного стану джерел мусування окресленої проблематики абсо-

* Далі нумерацію сторінок УГО-2, на відміну від згаданої брошури, подаємо курсивом.

лютно безперспективне – як для мого опонента, під чиїм пером битва на Синій Воді (у комплексі з походом на Коршів) набула ледь не планетарного масштабу (бо кількарізові згадки про неї як про *подію принаймні східноєвропейського значення* наштовхують на думку, що це мірило здається авторові замалим).

У своїй відповіді (чи радше одповіді) на мою рецензію п. Шабульдо, повністю ігноруючи специфіку УГО, із ВАКівською серйозністю (і відповідною термінологією: загальна характеристика, методика, новизна, важливість і перспективність) перелічує, чого в ній бракує і що я *конче мусила зробити* (с. 199) – тим часом як для оцінки його брошури цілком вистачає аналізу її джерельної бази та концептуальних засад. До речі, визначення останніх було справою не з легких через аморфність рецензованої праці, що являє собою механічне об'єднання трьох “синьоводських” статей, без будь-яких авторських поривань до їх взаємоузгодження.

Пояснення цього слід, очевидно, шукати у шляхетному прагненні п. Шабульдо встигнути вшанувати своєю публікацією таку епохальну дату, як *635-річчя антиординської кампанії Великого князівства Литовського у степах Північного Причорномор'я*; втім, започатковуючи традицію відзначення такого роду ювілеїв, науковець усе-таки мав би хоч якось впорядкувати свій текст – бо, погодьтесь, дивує, коли, передрукувавши в “Синьоводській проблемі” статтю з УІЖ-у, він у двох інших статтях указаної брошури зберігає покликання на той-таки УІЖ. Однак навіть ця невинна ремарка обурює Відповідача: *“Відколи посилання на свій попередній висновок трактується як неузгодженість?”*; а так і цілком уникненні – за наявності часу й бажання – текстуальні повтори витлу-

мачуються як *перегук*, а сама ідея збірного характеру брошури (котрий, як я відзначила у рецензії, унеможливив її послідовний аналіз) повністю відкидається: мовляв, статті, з яких вона складається, не створені *ad hoc*, а є елементами творчого задуму – циклу студій, присвячених *найвагомішим вузловим питанням* “синьоводської” проблеми (с. 202-203).

Що ж, пересвідчимося, наскільки кардинальною для розуміння згаданої проблеми є тема “Синьоводська битва й Антонович”, розвинута в другій статті брошури. Передусім, не зрозуміло, чому, звернувшись до *витоків формування традиційного наукового уявлення про синьоводську проблему* (с. 205-206), п. Шабульдо приписав *пріоритет* у її *науковій розробці* Антоновичу (с. 53): адже її студіювання започаткував Карамзін (навіть розглянувши дотичний “коршевський” сюжет¹ – про що й сам автор прокопився був на сс. 13, 75). Крім того, на I-му Археологічному з’їзді (1869 р.) проти його точки зору виступив Ф. Брун² – а Антонович, звернувшись до цього питання десятиріччям пізніше, повністю обминув указану контроверзу (“тому що не знав [про неї] чи через труднощі з аргументацією”, як зауважив Ст. Кучинський³).

Що ж тоді розуміти під *науковим подвигом* Антоновича? Як твердить п. Шабульдо (с. 51, 64), своє бачення окресленої проблеми Антонович виклав у “Нарисі історії Великого князівства Литовського”; при цьому він посилається на: Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – С. 47-58, 120-128. Це, м’яко кажучи, неточність: про Синьоводську битву в “Нарисі” сказано одним (!) реченням (с. 126), і сама ця інформація аж ніяк не відзначається науковістю, бо еkleктично об’єднує дані різних джерел; у примітці, де

вони перелічені, до цього додано короткий коментар, який М. Дашкевич оцінив як “кілька нових міркувань”⁴ – чим, за словами п. Шабульдо, *вшанував В.Б. Антоновича як першого й результативного дослідника проблеми* (с. 55-56).

Здається, все зрозуміло. Однак Відповідач наполягає: *“Я визнаю В.Б. Антоновича творцем концепції Синьоводської битви”*, – а рецензентка, мовляв, не помітила, що його оцінка ґрунтується не тільки на “Нарисі”, а й на статті “Київ, його доля і значення” (с. 214-215). Що ж, ще раз відкриємо “Монографії ...” (с. 229). Гадана концепція “збагачується” ще на півречення (хоч, власне, те саме й так само коротко сказано в “Нарисі” на с. 52). Але, може, й справді *головне у новому баченні будь-якого комплексу питань – це не обсяг його викладу?* Виявляється, однак, що й самому п. Шабульдо практично нічого сказати про “концепцію” Антоновича і він штучно розширює проблематику своєї статті за рахунок сюжету про Гедимінові походи на Волинь та Київщину. Відтак, як це не комічно, у ній з’являються згадки про мої публікації середини 90-х років, котрі, зрозуміло, не мають нічого спільного з Синьоводською битвою та її “концепцією”. Ще комічніше, що Відповідач “унаочнює” ними: в його статті – всупереч закидам рецензентки – знайшлося місце для характеристики наукових здобутків радянської (?!) доби – ніби й справді не розуміє різниці між аналізом історіографії та бібліографічною довідкою. Протестує п. Шабульдо і проти окреслення його статті як панегірика Антоновичу; тож залишається тільки порадити переглянути її всім, хто хоче дізнатись, як *розуміння синьоводської проблеми шановним ученим рухало українську історичну науку по шляху дійсно наукового розвитку* (с. 64). Коментарі, гадаю, будуть зайвими.

Дистанціюється Відповідач і від іншого свого героя – Мацея Стрийковського, відкидаючи *приписаний* йому рецензенткою намір “реабілітувати” польського історіографа (с. 201). Це дещо дивує на тлі попередніх нарікань Ф. Шабульдо на назагал скептичне ставлення науковців ХІХ-ХХ ст. і до *сумлінності Стрийковського як історика*, і до свідчень написаної ним “Хроніки” – тим часом як останні є *оригінальними і цінними* (ба навіть *унікальними!*) для розуміння подій 60-х років ХІV ст. (с. 52, 70-73). Припустивши, що п. Шабульдо послуговується дещо іншим значенням слова “реабілітація”, ніж те, що зафіксоване в тлумачних словниках, зосередимося на питанні: чи можна в принципі “реабілітувати” Стрийковського?

Вибудовуючи свою концепцію, головню, на ґрунті його праці (про решту джерел йтиметься нижче), Відповідач, зрозуміло, не може не гніватися на того (чи, власне, ту), хто свідчення “Хроніки” про битву на Синій Воді вважає більш ніж сумнівними. Не маючи аргументів на захист своєї позиції, п. Шабульдо оголошує зроблені зауваження такими, що *не заслуговують на відповідь*, а потім напускається на *шановну добродійку*: мовляв, перш ніж критикувати Стрийковського, хай спочатку перечитає як слід *сучасну фахову літературу*, котра, ясна річ, *йй невідома* і в якій *здібності і сумлінність* хроніста узято під оборону (с. 211-212).

Відтак, керуючись логікою Відповідача й підкріплюючи власні спостереження “авторитетною” думкою, мушу, передусім, відзначити як доволі симптоматичну деталь брак у поданому ним списку літератури (с. 78) статті Ю. Бардаха із критичними зауваженнями на книгу О. Рогова⁵ та цікавої праці А. Семенчук⁶, яку п. Шабульдо добре знає, але замовчує із цілком зрозумілих причин – адже,

докладно розглянувши посилання Стрийковського на джерела, авторка резюмувала: “Він не був справжнім істориком у нинішньому розумінні цього слова, бо дбав не так про історичну правду, як про написання свого твору. Маючи кілька джерел ..., він не міг покласти в основу своєї праці первинне, а вибирав їх довільно, що потрапляло під руку”⁷.

Цей висновок, доволі прикрий для “честі та гідності” хроніста (а саме в таку площину переводить дискусію Відповідач), цілком поширюється на аналізовану проблематику: адже, шануючи Стрийковського як блискучого *джерелознавця, дослідника та історіографа* Синьоводської битви (с. 69), п. Шабульдо уникає згадок про те, що в своїй “Хроніці” той фактично подвоїв її (детально описавши обидва варіанти*), – та ще й обурюється, коли йому про це нагадують: “Я ж бо такого не писав!” (с. 212-213). У тому-то й справа, що не писав – як і про ґрунтовне дослідження “Сині Води” Кучинського, котрий узяв за основу своїх побудов не “подільську”, а другу, “донську”, версію битви (бо “Синьою Водою” звали й Дон).

Це, до речі, питання, варте окремого розгляду. Брак розбірливої інформації про досить “незручну” статтю польського науковця Відповідач пояснює тим, що в його брошурі аналізується не *синьоводська проблема в цілому*,

* За Стрийковським, у 1331 р. із трьома татарськими “цариками” воював на Поділлі литовський князь Ольгерд, а в 1396 р. – уже на Дону – цілком фантазійний Вітовтів воєвода Ольгерд (Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz. 2. – S. 6-7, 104, 111). Разом із Ольгердом Стрийковський подвоїв подільського князя Федора Коріатовича (оповідь про якого у білорусько-литовських літописах “сусідить” зі згадкою про Синьоводську битву) і, відтак, констатував: “Поділля двічі у двох Федорів Коріатовичів відбирали” (Ibid. – S. 104).

а тільки її *вузлові питання* (с. 204), – чим “легітимізує” таку власну новацію, як вибірково-історіографічний підхід – і водночас нібито натякає, що рецензентці невідома праця Р. Батури (с. 205) – хоч, здається, мав змогу переконатись у протилежному: у своїй монографії я відзначила, що ідея походу на Коршів, якою так пишається п. Шабульдо, свого часу була дослівно ним запозичена у цього литовського дослідника без посилань на його авторство⁸. У тому ж, що в польській історіографії й досі *буцімто* панують погляди Ст. Кучинського, Відповідач, здається, й сам міг пересвідчитися, працюючи в Польщі на стипендії Каси Мянвського (якій чомусь “віддячує” у своїй брошурі як Касі ім. Ю. Маньовського); втім, задля “конкретики” раджу йому переглянути хоча б праці Трайдоса, Тишкевича, Тенговського, Куртики⁹. До речі, ще у 1988 р. у польській рецензії на попередню працю дослідника йому закидали, що він уникнув аналізу висновків Кучинського, “лише засигналізувавши, що знає його працю”¹⁰; прикро, що нині, маючи для цього прекрасну нагоду, п. Шабульдо не скористався шансом надолужити упущене.

Та повернемося до Стрийковського та його барвистого опису Синьоводської битви (в її “подільській” версії), який п. Шабульдо сприймає *ad verbum*, ігноруючи *палку поетичну уяву* хроніста. Незрозуміло, чому на мій заклик з’ясувати, якими джерелами послуговувався Стрийковський, напрочуд докладно описуючи події 200-річної давнини, Відповідач *щиро зізнається*, що *це питання* його не цікавило (с. 213). Тоді, певно, йому слід назвати загадкового співавтора своєї брошури, де декларується думка, що *джерельною основою розповіді “Хроніки” М. Стрийковського про Синьоводську битву та її результати*, крім “Повісті про Поділля” білорусько-литовських літописів,

стала усна історична традиція колишніх татарських мешканців Поділля (с. 77). Власне, це голослівне твердження й стало об'єктом моєї критики, бо Стрийковський виразно вказав на білорусько-литовські літописи як на єдине своє джерело, а, відтак, п. Шабульдо видає за таємничі історичні перекази звичайні ампліфікації хроніста. Оголосивши їх ординським за первісним походженням і оцінкою подій джерелом інформації та одночасно коригуючи Стрийковського (котрий так захопився вихвалянням Ольгердової перемоги на Синій Воді, що приписав його звитязному війську звільнення від татар земель “аж до Волги”!), дослідник вибудовує на цьому ґрунті ідею масштабної литовської виправи у Подання. На думку п. Шабульдо, саме її результати хроніст видав за наслідок Синьоводської битви; тож слід “відновити в історичних правах” похід Ольгерда на Коршів – грандіозну історичну подію, що мала вагоміші наслідки, ніж Куликовська битва, але була зафіксована лише в двох взаємодоповнюючих писемних джерелах XIV-XV ст.

З них перше і головне – Рогозький літописець із украї невиразною згадкою про цей вікопомний похід: “ Того ж лета литва взяли Коршев и сотворишася мятежи и тяготы людем по всей земли. Тое же осени Ольгерд Синю Воду и Белобережия повоювал”¹¹. Як бачимо, літописець-сучасник не помітив ані “доленосності” походу на Коршів, ані його антиординського характеру – як і не знав про участь у ньому Ольгерда, котрий того року “воював” Синю Воду й Білобережжя. Натомість п. Шабульдо воліє вважати суто здогадний зв'язок між спустошенням Коршева та Синьоводською битвою цілком очевидним, а скепсис рецензентки розцінює як ознаку чийхось обмежених можливостей. Втішає, однак, що такою ж обмеженістю відзна-

чалися М. Грушевський¹² та “позабутий” Відповідачем Ст. Кучинський¹³, котрі відкидали наявність зв’язку між цими подіями, а відтак – і продуковану нині Ф. Шабульдо ідею *єдиного стратегічного задуму* обох литовських виправ.

Захищаючи її у своїй відповіді (с. 207), дослідник, як і раніше (с. 21-22) наголошує на *хронологічній близькості обох походів*, що відбулися на зламі літнього і осіннього сезонів 1362 р. Отже, він витлумачує як “влітку” літописне кліше “того же лета” – хоч міг би помітити, принаймні, те, що з 17 подій, зафіксованих Рогозьким літописцем “в лето 6871”, із такою ж *уточнюючою хронологічною ознакою* згадані 13 – тож чи не занадто “жарким” було те “літо”?

З другого боку, Відповідач палко обстоює *неушкодженість первісної структурної цілісності* наведеного літописного фрагменту (с. 207) – тоді як рецензентка, мовляв, приписала йому щось прямо протилежне. Відтак, складається враження, що п. Шабульдо не лише не писав, а й не читав власну працю, де на сс. 10, 36 йдеться про *пізнішу редакторську правку*, що її буцімто зазнав цей запис. Автор розцінив як таку “незугарне” на його погляд словосполучення “литва взяли”, вважаючи, що замість першого слова в оригіналі містився *список знатних учасників походу* на Коршів, викреслений при редагуванні. Іронізуючи над “оригінальністю” цього аргументу, я в своїй рецензії зауважила, що науковець мав би краще орієнтуватись у давній лексиці, де збірні етноніми (типу “литва”, “русь”, “москва”) розумілись як множина. Незрозуміло, чому, визнавши це зауваження (*лише одне-єдине*) справедливим, Відповідач обурився на рецензентку, яка *кинула тінь підозри на самий список, приписуючи йому (? – О.Р.) оригінальність такої аргументації* (с. 198). Тож для мене

так і залишилося таємницею, що я мала сказати про *цей гіпотетичний список* (який, зрозуміло, ніколи не існував); натомість цілком очевидно, що, з огляду на продемонстрований у “Синьоводській проблемі” рівень інтерпретації літописних сюжетів (як і на наявні тут “відкриття” на зразок *третьої, більш пізньої, ніж Хроніка Биховця, редакції білорусько-литовських літописів* (с. 57)), поки що п. Шабульдо годі й братися за таку делікатну матерію, як літописи.

Це застереження вповні стосується й літописного “Списку руських міст далеких і близьких” – останнього із “китів”, що тримають грандіозну будівлю сконструйованої Ф. Шабульдо *литовської “Задоници”*. Дослідник керується спрощеними уявленнями про цю складну, багатшарову пам’ятку, в якій у реєстрі київських міст згадано “Коршов на Сосне”. Ця “адреса” доволі сумнівна (хоча б з огляду на хибну локалізацію “Списком” “сусідніх” із Коршевом Нічана й Лошиць); однак, коли разом із Відповідачем вважати “Список” цілком вірогідним щодо історико-географічних реалій кінця XIV ст. джерелом, то задля з’ясування місцеположення Коршева залишиться тільки визначити, про яку з приток Дону – Бистру чи Тиху Сосну – в ньому йдеться. Дослідник воліє не помічати документальних свідчень того, що у XIV-XVI ст. просто “Сосною” звали (як, власне, звать і тепер) Бистру Сосну*, й локалізує Коршів на Тихій Сосні, у зоні татарських ко-

* Принциповими щодо цього є згадки про Сосну й Тиху Сосну в “Пименовом хоженни в Царьград” (див.: Книга хожений: Записки русских путешественников XI-XV вв. – М., 1984. – С. 100; порівн.: Кудряшов К.В. Половецкая степь: Очерки исторической географии. – М., 1948. – С. 20-21), бо, написане між 1389-1393 рр., воно є синхронним остаточній редакції “Списку”, яку, за Ф. Шабульдо, слід віднести до 1396 р. (с. 17, 208-210).

човищ. Покликаючись на абстрактні уявлення про *еволюцію макросупільства номадів*, він прирівнює наведені рецензенткою дані (посольські речі 1585 р.) до Геродотових (с. 208-209, 216-217) – хоч тоді з “батьком історії” йому слід ототожнити М. Стрийковського, чия “Хроніка” (1582 р.) з її фантастичними *переказами* так само “авторитетна” щодо подій у Подонні в XIV ст. Але найдивніше, що п. Шабульдо не розуміє того, що локалізації Коршева на Тихій Сосні повністю суперечить наведений в його брошурі (с. 44) інший фрагмент Рогозького літописця, згідно з яким за рік до виправи литовців на Коршів “бысть мор на люди в Орде, так по ряду и пошел и по русским городом, в Новосиле и в Коршеве, и в Бряньске, и по иным местом, и на Коломне”¹⁴: адже, керуючись вказівкою літописця, Коршів слід розмістити у Верхньому Подонні (що, власне, й зробив Ст. Кучинський¹⁵). Коли ж це “руське”, згідно з Рогозьким літописцем і “Списком”, місто п. Шабульдо зараховує до державної території Золотої Орди (с. 39), стає зрозумілим, що він таки “заблукав у трьох Соснах”, у будь-який спосіб прагнучи довести, що литовська виправа на Коршів мала антиординський характер.

Утім, ця антиординська тенденція проведена в праці доволі непослідовно, оскільки їй суперечить авторська теза про укладення на початку 1360-х років воєнно-політичного союзу між Ольгердом і Мамаєм (с. 31-36). Щоправда, ця подія задокументована навіть гірше, ніж

Щоправда, дослідник не лише не враховує, а й перекручує висновки В. Яніна, котрий нібито “дещо подовжуючи час складання цієї пам’ятки, дату її остаточної редакції залишив без змін” (с. 45). Насправді вчений обстоює думку, що “Список” був складений між 1375-1381 рр., а відомої нині форми набрав у 30-40-х роках XV ст. (Янин В. Л. Новгород и Литва. – М., 1998. – С. 67).

виправа на Коршів. Автор попереджає: *“Немає сьогодні ніяких джерельних даних, що прямо свідчать про існування союзницьких відносин між Ольгердом і Мамаєм у 1362 р. Дуже вірогідно, що такі свідчення взагалі не будуть знайдені коли-небудь. Однак слід підкреслити з усією рішучістю: бракує також джерельних даних, що якимось чином заперечують або спростовують саму можливість союзу між цими двома правителями у той час, коли вони зчинили свої битви, кожний зокрема – перший за Дніпро, другий – за Волгу”* (с. 33). З огляду на власну алогічність, не беруся судити, чого більше у цих побудовах – логіки чи рішучості. Однак мимоволі постає запитання: коли так, то про яку ж литовську *“Задонщину”* весь час торочить п. Шабульдо? І річниці чого ми маємо святкувати в майбутньому – гаданої антиординської виправи у Подоння чи укладення гаданого союзу між Ольгердом і Мамаєм?

Очевидно, що ця суперечливість авторських побудов іде рука об руку із налаштованістю науковця на відкриття в українській історії чогось, що має *принаймні східноєвропейський масштаб*. Зрештою, кожна ідея є продуктом своєї епохи. Тож природно, що та сама битва, котру в 1987 р. п. Шабульдо вважав *прологом к “Донському побоищу”*¹⁶, на родючому пострадянському ґрунті перетворилася на другу – та ні, власне першу! – *“Задонщину”*. І що б там не казали літописці про *“литву”*, цілком зрозуміло, що в цій кампанії *активну участь брали військові ополчення українських земель* – ми ж бо ніколи не пасли задніх! Так само природно, що основою для перегляду дотеперішніх уявлень стала праця Стрийковського, котрий був не від того, аби передати лаври Дмитра Донського Ольгерду. Він, однак, і не приховував своїх настроїв у щирому переконанні, що

gdy by Litwa z dawna cnych poetów miała
Których by pismem dzielność ich sławę swą brała,
Nalazł by dziś z Litawów Achillesów mężnych,
Uirzał by z Żmodzi, z Rusi Hektorów potężnych,
Wstyd by dziś było Grecji za hetmany swoje,
Skrył by Julius rzymski przed Litwą swe boje¹⁷.

У патріотичному замилюванні ми також віднайшли й “український Марафон”, і “українські Фермопіли”. Однак, здається, не помічаємо, що нерідко, орієнтуючись на “високі” зразки, отримуємо, замість античного героя, хіба що Хому Брута.

Це зауваження, зрозуміло, тільки частково стосується рецензованої брошури. Певна, що її автор знайде ще не одне “добре слово” на адресу рецензентки – а, відтак, постане й можливість висловити думки й спостереження, для яких наразі забракло місця.

¹ Карамзин Н.М. История государства Российского. – М., 1889. – Кн. 2: Т. 5. – Ст. 8; Примечания к т. 5. – Ст. 8.

² Брун Ф. О поселениях итальянских в Газарии // Труды Первого Археологического съезда. – М., 1871. – Т. 2. – С. 393-395.

³ Kuczyński S.M. Sine Wody: (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Idem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 137-139.

⁴ Дашкевич Н.П. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С.74.

⁵ Bardach J. Maciej Strykowski i jego twórczość w świetle najnowszych badań // Idem. Studia z ustroju i prawa Wielkiego księstwa Litewskiego XIV-XVII w. – Warszawa, 1970. – S. 68-74.

⁶ Семянчук А.А. Польскія хронікі другой паловы XVI ст. як крыніцы па гісторыі Вялікага княства Літоўскага: Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. – Мінск, 1997.

⁷ Там само. – С. 12-14. Аналогічний висновок міститься й у новітній праці білоруської дослідниці, котра зауважує, що Стрий-

ковський користувався приступними йому літописним пам'ятками "довільно, виписуючи з них те, що вважав за потрібне, не аналізуючи зміст, склад та особливості того чи іншого рукопису" (Семянчук А.А. Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. – С. 79).

⁸ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 72-73.

⁹ Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434). – Wrocław etc., 1983. – Т. 1. – S. 118-122; Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII-XVIII w. – Warszawa, 1989. – S. 118; Tęgowski J. Małżeństwa Lubarta Giedyminowica // Genealogia. – Т. 6. – Poznań; Wrocław, 1995. – S. 20; Idem. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. – Т. 5. – Kraków, 1997. – S. 158; Urzędnicy podolscy XIV-XVIII wieku: Spisy (= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku: Spisy. – Т. 3. – Zesz. 3). – Kórnik, 1998. – S. 8-9.

¹⁰ Kwartalnik Historyczny. – 1988. – № 1. – S. 163.

¹¹ Рогожский летописец // ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т. 15. – Вып. 1. – Ст. 75.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 79. – Прим. 2. Зауважимо, що Грушевський користувався дещо коротшою версією зацитованого фрагменту, яка міститься у Никонівському літопису.

¹³ Kuczyński S.M. Op. cit. – S. 168.

¹⁴ Рогожский летописец. – Ст. 73.

¹⁵ Kuczyński S.M. Op. cit. – S. 168. – Przym. 219.

¹⁶ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 69.

¹⁷ Strykowski M. Kronika ... – Warszawa, 1846. – Cz. 1. – S. XXV.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Акты ЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею
- Акты ЛМ – Акты Литовской Метрики
- Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею
- Архив ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов
- AS – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie
- БАН Литви – Библиотека АН Литви
- ВР – Відділ рукописів
- Временник – Временник императорского Московского общества истории и древностей российских
- МОИДР – Записки Исторично-філологічного відділу ВУАН
- Записки ІФВ ВУАН – Записки Наукового товариства імені Шевченка
- Записки НТШ – “Киевская старина” (1882-1906)
“Київська старовина” (з 1992)
- КС – Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника
- ЛНБ – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Інститут рукописів
- НБУ, ІР – Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов
- НПЛ – Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов

ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
РДАДА	– Російський державний архів давніх актів
РИБ	– Русская историческая библиотека, издаваемая императорскою Археологическою комиссиею
СИРИО	– Сборник императорского Русского исторического общества
УАЩ	– Український археографічний щорічник
УГО	– Український гуманітарний огляд
УІЖ	– Український історичний журнал
ЧИОНЛ	– Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца
ЧОИДР	– Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете

SUMMARY

It is a truism to say that Kyiv has a special place in the history of Eastern Europe. Since the late 10th century it has been known as the “mother of the Rus’ cities”, i.e. the political and religious center of the Old Rus’. This period of Kyivan history is thoroughly studied in contrast with the later one, when Kyiv experienced a catastrophic reversal of fortune and found itself under the Tatar and, then, Lithuanian rule. While we know quite a lot about the developments of the 11th – mid-13th century, the three centuries preceding the age of the so-called Orthodox Revival of early 17th century still remain the darkest period in city’s history.

No wonder, that the academics of today in their accounts of the “Lithuanian” period of Kyiv’s history accept without reservations the views and schemes produced by scholars of the late 19th – early 20th century who considered it to be the age of city’s complete decline and stagnation. But it is Kyiv of the 14-16th centuries that cannot serve as an illustration of the well-known paraphrase “*Sic transit gloria urbis*”. Despite the loss of its political and ecclesiastical significance (which was determined by the presence of the “senior” Rus’ prince and the metropolitan of all Rus’) in the mid-13th century, Kyiv retained for the next several centuries its charismatic status as the “first among all cities and lands”.

It is quite obvious that the concept of Kyivan preeminence survived partly due to the traditionalism characteristic to that time. But undoubtedly the contribution of the 14-15th centuries’ political practices was of no less importance for the retaining of the superior status of Kyiv. The historical memories of Old Rus’ were maintained and refreshed by the renewed tradition of princely

rule though it was implemented in other ways than before. Up to 1240-s Kyiv was considered to be the common patrimony of the Riurykides, and this specific virtually excluded the possibility of local dynasty's emergence on the Kyivan throne. In the late 13th century, however, the princes of Putyvl' origin established their control over Kyiv. In the mid -14th century they were replaced by the Lithuanian princes, first of them being Ol'herd's son Volodymyr and the last one Volodymyr's grandson Semen Olel'kovych. After the death of the latter (1470) the Kyivan principality was turned into palatinate. In spite of the end of the Kyivan land's autonomous existence the ideas of Kyiv as the bearer of the princely tradition had survived and were used in the political rhetoric of the 16-17th centuries. Generally speaking, the practice of separate princely seat in Kyiv cannot be regarded as the phenomenon of local importance only and needs close investigation.

The book is intended to fill out this obvious gap in contemporary scholarship. It contains articles dealing with such controversial issues as the succession of princes on the Kyivan throne; the problems of their genealogy; the territorial extension of their authority, as well as prerogatives; various pseudo-Kyivan princes whose names could be found in the sources of the 16-17th centuries. Special attention is paid to the Putyvl' region in view of the role it played in the history of Kyivan principality. Of no less importance to the subject are such issues as introduction of the Magdeburg city law in Kyiv; the Kyivan urban mythology as recorded in the medieval sources; the problems of chronicle-writing in the region; the role played by Kyiv in the politics and ideology of those days; various attempts to inherit Kyiv's status as *sancta civitas* and the "head of all Rus' cities".

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА	3
ДО ПИТАННЯ ПРО КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ ТАТАРСЬКОЇ ДОБИ	9
ПСЕВДОКИЇВСЬКІ КНЯЗІ XIII-XV ст.	38
КОНТРОВЕРЗИ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ КНЯЖОЇ ТРАДИЦІЇ XIII-XVI ст.	73
ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ У XIV-XV ст.: ЯГОЛДАЙ, ЯГОЛДАЙОВИЧІ, ЯГОЛДАЙОВА “ТЬМА”	100
ПУТИВЛЬСЬКІ ВОЛОСТІ XV – ПОЧАТКУ XVII ст.	114
КИЇВСЬКА МАГДЕБУРГІЯ: ЮВІЛЕЙНИЙ КОМПЛЕКТ	137
ДО ПРОБЛЕМИ ПОЧАТКІВ КИЇВСЬКОЇ МАГДЕБУРГІЇ	153
КИЇВ ЯК SANCTA CIVITAS У МОСКОВСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ XIV-XVI ст.	172
КИЇВСЬКІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІФИ (XV-XVI ст.)	200
КИЇВ – ТРОЯ: ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ІСТОРІЯ МІФОЛОГЕМИ	240

ВІД КУЗЬМИЩІ-КИЯНИНА ДО КИЯНИНА СКОБЕЙКА	264
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ВЕНІАМІН: ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ	295
СИНЬОВОДСЬКА “ЗАДОНЩИНА”: ІСТОРИЧНА ПЕРШІСТЬ ЧИ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ГІБРИД?..	314
ІСТОРІЯ З ПОГЛЯДУ GENIUS LOCI	327
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	341
SUMMARY	343

Наукове видання

Олена РУСИНА

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ КИЄВА ТА КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*
Оригінал-макет *Ірини Стариковської,*
Людмили Косун

Підписано до друку 25.05.2005 р. Формат 60 x 84 1/16

Ум. друк. арк. 20,23. Обл. вид. арк. 13,92.

Наклад 300 прим. Зам. 43 2005р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського,4